

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ.
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ.
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ».

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γιάννης Μαργιούλας

Η εφημερίδα «Πολιτεία», 1917-1933.

Τριμελής Επιτροπή Επίβλεψης

Επόπτης: Χρήστος Χατζηϊωσήφ

Μέλη: Προκόπης Παπαστράτης, Γιάννης Κοκκινάκης.

Ρέθυμνο 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	3
Ο Αθηναϊκός αστικός Τύπος στα χρόνια της κυκλοφορίας της <i>Πολιτείας</i> (1917-1933).....	7
Η έκδοση της <i>Πολιτείας</i> και η πρώτη περίοδος της κυκλοφορίας της (1917-1922).....	30
Στον αστερισμό του Επαμεινώνδα Χαρίλαου (1922-1923).....	51
Η «Μεταξική» περίοδος της <i>Πολιτείας</i> (1924-1929)	
α. Η επανέκδοση της <i>Πολιτείας</i> και η Μεταξική στροφή της.....	67
β. Η <i>Πολιτεία</i> και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων	71
γ. Η <i>Πολιτεία</i> και οι κυβερνήσεις συνεργασίας (1926-1928).....	92
δ. Η θητεία του Νικολούδη στο Υπουργείο Παιδείας (Αύγουστος 27- Ιούλιος 28)...	105
Η «Καφανταρική» περίοδος της <i>Πολιτείας</i> (Δεκέμβριος 1931- Μάρτιος 1933).....	117
Συμπεράσματα.....	130
Πηγές – Βιβλιογραφία.....	138

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την παρούσα εργασία στάθηκε η ανάγκη αξιοποίησης του ημερήσιου μεσοπολεμικού Τύπου για άλλες εργασίες του μεταπτυχιακού προγράμματος ειδίκευσης. Η απουσία συνθετικών έργων αναφοράς για το ρόλο του Τύπου και τον τρόπο που συγκροτήθηκε ως πολυδιάστατο φαινόμενο (πνευματικό, φορέας παιδείας, εκφραστής – διαμορφωτής της κοινής γνώμης αλλά και βιομηχανικό – εμπορεύσιμο προϊόν) σε μια καθοριστική περίοδο για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους με τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του, συνιστά ένα μεγάλο έλλειμμα για τους μελετητές. Το κενό αυτό γίνεται εμφανέστερο καθώς η ψηφιοποίηση του κύριου όγκου του μεσοπολεμικού Τύπου από διάφορους φορείς τη δεκαετία του 2000 διευκόλυνε πολύ την πρόσβαση σε ένα τεράστιο σώμα εφημερίδων, δηλαδή σε μια εύληπτη ιστορική πηγή.¹ Η εικόνα του ως μιας αχανούς αλλά εν πολλοίς αχαρτογράφητης περιοχής, από όπου ο ερευνητής μπορεί να ξυλεύσει και να επεξεργαστεί ποικίλα στοιχεία βασισμένος στην κρίση του, χωρίς τη συνδρομή ολιστικών προσεγγίσεων, γεννά κινδύνους υποβάθμισης της ιστοριοδιφικής και ιστοριογραφικής παραγωγής μέσω της χρήσης εύκολων πηγών.²

Η παραπάνω διαπίστωση αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την καθυστέρηση συγκρότησης στα ελληνικά πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα ενός κλάδου ιστορικών σπουδών που να αφορά τον ελληνικό Τύπο, ο οποίος θα προάγει συνολικά το θέμα, με εξειδικευμένες μελέτες που θα απέβλεπαν βαθμιαία στη συνθετική αντιμετώπισή του, ως μέρους και συνάρτησης της ελληνικής ιστοριογραφίας.³ Το γεγονός ότι η ιστορία του ελληνικού Τύπου βρίσκεται ακόμη στο επίπονο και προαπαιτούμενο στάδιο της καταγραφής των εντύπων και της εκπόνησης πολύτιμων αλλά από τη φύση τους καλειδοσκοπικών εργαλείων, επηρεάζει και τις δυνατότητες

¹ Ένα πολύ μεγάλο μέρος του ημερήσιου τύπου του μεσοπολέμου (αθηναϊκού και επαρχιακού) έχει ψηφιοποιηθεί από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων <http://voulibeu.parliament.gr/>, το περιεχόμενο τριών ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων και μιας της Θεσσαλονίκης είναι προσβάσιμο μέσω της ψηφιακής συλλογής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>, τα τρία έντυπα του συγκροτήματος Λαμπράκη υπάρχουν στο ψηφιακό αρχείο του Δ.Ο.Λ. <http://premiumarchives.dolnet.gr/Login.aspx> ενώ προσφέρεται ψηφιακά και το (δύσχυρηστο) αρχείο της Καθημερινής <http://news.kathimerini.gr/editions/printedition/archive1>.

² Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο Τύπος ως εκφραστής και διαμορφωτής συλλογικών ρευμάτων και νοοτροπιών», Στρογγυλό Τραπέζι, στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα – Ιστοριογραφικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2005, σ. 554.

³ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ελληνικός Τύπος» στο Π. Κιτρομηλίδης – Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 2004, σ. 359-365, καθώς και της ίδιας: «Ένα εξάισιο μέσο: ο Τύπος και η ιστορία του στις μέρες μας», συνέντευξη της ιστορικού στον Β. Καραμανωλάκη, *Αυγή*, 3-7-2011.

συμβολής του Τύπου στη μελέτη και την αυθεντικότερη προσπέλαση των ιστορικών φαινομένων.⁴

Ειδικότερα για το μεσοπόλεμο, περίοδο που παρατηρείται εντυπωσιακή διεύρυνση της συνολικής κυκλοφορίας του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου αλλά δεν έχει εισβάλει ακόμη το επιχειρηματικό κεφάλαιο και η εφημερίδα παρέμενε έργο του εκδότη – δημοσιογράφου, οι γνώσεις μας βασίζονται σε ανεκτίμητα αλλά συνοπτικά και περιγραφικά δεδομένα που αντλούμε κυρίως από εργασίες μεσοπολεμικών δημοσιογράφων.⁵ Έτσι, διαθέτουμε σύντομα βιογραφικά σημειώματα των εκδοτών και πολλών συνεργατών τους, τη χρονολογική διαδρομή των εντύπων με τις παύσεις και τις επανακυκλοφορίες τους και γενικές πληροφορίες για τις πολιτικές θέσεις τους και την υποστήριξη που παρείχαν σε κόμματα ή πολιτικές προσωπικότητες. Αγνοούμε τα κίνητρα και τους λόγους που προκάλεσαν την εμφάνιση εφημερίδων τη συγκεκριμένη περίοδο καθώς και τους κύκλους, τα συλλογικά σώματα από όπου προέκυψαν ανάλογες πρωτοβουλίες. Αγνοούμε την ιδεολογική συγκρότηση και πορεία των εκδοτών, όπως τουλάχιστον συνάγεται από την αρθρογραφία τους, και τις ειδικότερες συνδέσεις τους με την πολιτική και τους πολιτικούς στη συγκυρία και τη μακρά διάρκεια. Οι αραιές και ανεπίσημες πληροφορίες για τις πωλήσεις των εντύπων και την αναγνωσιμότητά τους μαζί με τις ελλείψεις μας για τη συμβολή των διαφημιστικών πόρων, τις σχέσεις των εκδοτών με τις τυπογραφικές επιχειρήσεις και με τους προμηθευτές πρώτων υλών, δεν επαρκούν για να φωτίσουν την εικόνα για τα οικονομικά των εφημερίδων και για τα χαρακτηριστικά του επιχειρηματικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο κινούνταν οι εκδότες. Δεν έχει μελετηθεί το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του Τύπου, οι σχετικές κοινοβουλευτικές συζητήσεις αλλά και αντίστοιχες συζητήσεις που διεξήχθησαν μεταξύ των εφημερίδων. Στο επίπεδο της περιγραφής κινούνται και οι γνώσεις μας για τη λειτουργία των πρακτορείων και τη διακίνηση των εντύπων, τις ενώσεις ιδιοκτητών και δημοσιογράφων, τη δραστηριότητα του Α.Π.Ε. και την πρόσληψη της εξωτερικής ειδησεογραφίας. Κοντολογίς, οι ελλείψεις σε μονογραφίες που αφορούν τις παραπάνω θεματικές ή τη συνθετική πορεία συγκεκριμένων φύλλων, με άλλα λόγια η απουσία των προϋποθέσεων για μια «Ιστορία του Μεσοπολεμικού Τύπου» επιδρά αναπόφευκτα

⁴ Το σημαντικότερο από τα πονήματα αυτά είναι ένα πρόσφατο τετράτομο έργο. Βλ. Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

⁵ Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α' - Γ', έκδοση Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957. Ι. Μυτάλης – Κ. Μάγερ, *Ελληνική Δημοσιογραφία*, Τύποις Διον. Πετσάλη, Αθήνα 1939. Δ. Μοσχονάς, *Σαραντά χρόνια στις εφημερίδες*, Γκοβόστη, Αθήνα 1940.

και στη δεύτερη προσέγγισή του από την ιστορική επιστήμη: αυτήν της χρήσης του ως βασικής πρωτογενούς πηγής για τις ανάγκες της κοινωνικής, της πολιτισμικής, της ιστορίας των ιδεών ή της ιδεολογικής ανάλυσης.⁶

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να παρακολουθήσει τη διαδρομή ενός καθημερινού πρωινού φύλλου της πρωτεύουσας που κυκλοφόρησε το διάστημα 1917-1933 (με μια σημαντική διακοπή τα έτη 1929-1931), εστιάζοντας αφενός στην πολιτική του γραμμή, δηλαδή στις προνομιακές σχέσεις που ανέπτυξε με κόμματα, συσπειρώσεις, πολιτικές προτάσεις και πρόσωπα και αφετέρου στην πορεία του ως εμπορικής επιχείρησης. Λιγότερο συστηματικά μελετήθηκε το ιδεολογικό του προφίλ, όχι μόνο διότι «η πραγματική πολιτική διαμάχη στη δεκαετία του 1920 υπήρξε πρακτική και όχι ιδεολογική»⁷ αλλά και επειδή η ρευστότητα και οι οσμώσεις στο ιδεολογικό πεδίο τη συγκεκριμένη περίοδο θα καθιστούσαν αρκετά σχηματικές τις απόπειρες κατηγοριοποίησης. Τέλος, έξω από τα όρια της εργασίας – ή μόνο στο περιθώριό της – έμειναν άλλα σημαντικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας και του περιεχομένου του εντύπου, όπως το εύρος και η εξέλιξη της θεματολογίας του, η συστηματική παρουσίαση του σώματος των μόνιμων και έκτακτων συνεργατών, το χρονογράφημα, οι επιφυλλίδες, οι ειδικές στήλες, η εικονογράφηση και τα λογοτεχνικά κείμενα που δημοσιεύονταν σε συνέχειες.

Σχετικά με την πρώτη προσέγγιση, η αποδελτίωση επικεντρώθηκε στην πολιτική αρθρογραφία και ιδιαίτερα στο κύριο άρθρο της εφημερίδας, που κατά κανόνα έφερε τη σφραγίδα του εκδότη – διευθυντή της. Αν και η εφημερίδα από τη φύση της είναι προϊόν της επικαιρότητας και του βραχέος χρόνου, αναζητήθηκαν ορισμένα σταθερά γνωρίσματά της στο ύφος, τις θέσεις και την πραγμάτευση των ζητημάτων. Το γεγονός ότι το όνομα του εκδότη της, του Θεολόγου Νικολούδη, συνδέθηκε στη συνέχεια με τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου διότι χρημάτισε προβεβλημένος υπουργός του καθεστώτος και θεωρήθηκε (μαζί με τους Γ. Μαντζούφα, Κ. Κούμαρο, Κ. Κοτζιά) ημιεπίσημος ιδεολόγος του, σε συνδυασμό με την υποστήριξη που παρείχε η εφημερίδα του στο κόμμα του Ι. Μεταξά τα έτη 1924-1929, καθιστά το

⁶ Έτσι, σε μελέτες που επιχειρούν να ανιχνεύσουν μακροσκοπικά και δειγματοληπτικά στον τύπο του μεσοπολέμου τις «έννοιες» και την «ιστορικότητα των ιδεών» μέσα από το «νόημα των κειμένων» αποσυσχετίζοντάς τα από τις προθέσεις των εκδοτών και των αρθρογράφων και την εκάστοτε συγκυρία, τη στιγμή που οι γνώσεις μας για την ταυτότητα των εντύπων είναι ανεπαρκείς, ελλοχεύει ο κίνδυνος της αυτονόμησης του ιδεολογικού παράγοντα. Βλ. Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

⁷ Χ. Χατζηϊωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 83.

υλικό της *Πολιτείας* πρόσφορο για τη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για τον «Μεταξισμό» πριν την 4^η Αυγούστου. Ωστόσο, επειδή η εφημερίδα δεν υπήρξε σταθερά ένα μεταξικό έντυπο αλλά στήριξε και άλλους σχηματισμούς και πρόσωπα, διερευνούνται τα κίνητρα και οι αιτίες αυτών των επιλογών μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας της περιόδου.

Δυσχερέστερη στάθηκε η παρακολούθηση της διαδρομής της *Πολιτείας* ως εμπορικού προϊόντος. Η έλλειψη του αρχείου της δεν μας επέτρεψε να ανασυνθέσουμε επαρκώς τον χώρο που την σχεδίαζε, την παρήγε, την διακινούσε και την εμπορευόταν ούτε να σκιαγραφήσουμε τις γεωγραφικές κατανομές του αναγνωστικού της κοινού και τους κοινωνικούς κύκλους στους οποίους απευθυνόταν. Αξιοποιήθηκαν οι διαθέσιμες σποραδικές πληροφορίες και εκτιμήσεις για την κυκλοφορία της, το αρχείο του εκδότη της που σώζεται στο Ε.Λ.Ι.Α., καθώς και το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.⁸ Τα κενά στην πληροφόρηση για τα οικονομικά της επιχείρησης και του ιδιοκτήτη της και ιδίως για τις σχέσεις του με οικονομικούς παράγοντες έγινε προσπάθεια να καλυφθούν με λογικές υποθέσεις και με αξιοποίηση της αρθρογραφίας της εφημερίδας, δημοσιευμάτων του υπόλοιπου τύπου και άλλες έμμεσες πηγές. Παρά την επισφάλειά τους και την αδυναμία τους να δώσουν μια έγκυρη εικόνα, οι πηγές αυτού του είδους χρησιμοποιήθηκαν ελλείψει άλλων τεκμηρίων για να αναδειχθούν περισσότερο οι συνθήκες, οι πρακτικές και οι πραγματικότητες μέσα στις οποίες δρούσαν οι εκδότες του μεσοπολέμου. Εξάλλου, καθώς ανατρέξαμε – ευκαιριακά και όχι συνολικά – και σε άλλα καθημερινά φύλλα της περιόδου, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η *Πολιτεία* ως επιχείρηση, με όλες της τις ιδιαιτερότητες, από πολλές πλευρές δεν αποτελούσε εξαίρεση στο εκδοτικό τοπίο του μεσοπολέμου.

⁸ Το σύνολο σχεδόν του αρχείου του Θ. Νικολούδη αφορά την περίοδο 1941-1945. Για τα χρόνια της κυκλοφορίας της εφημερίδας του σώζονται τριάντα επιστολές από την αλληλογραφία του με το Μεταξά για το διάστημα 1924-1936.

Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΗΣ *ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ* (1917-1933)

Στις αρχές της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας, οι παλιοί δημοσιογράφοι της πρωτεύουσας μπορούσαν να διαπιστώνουν με θαυμασμό τη βελτίωση της ελληνικής εφημερίδας που «επέρασε και αυτή από όλα τα μαρτύρια, που διήλθε το μικρόν βασίλειον δια να μεγαλώση, να ανδρωθή».⁹ Αν και είχαν μεσολαβήσει σαράντα περίπου χρόνια από την έκδοση της πρώτης ημερήσιας ελληνικής εφημερίδας¹⁰ και την σχεδόν ταυτόχρονη οργάνωση της διανομής μέσα από την πρακτόρευση του αθηναϊκού Τύπου,¹¹ οι περισσότεροι συμφωνούσαν πως η «ενηλικίωση» του ημερήσιου Τύπου, το σταδιακό δηλαδή ξεπέρασμα της βιοτεχνικής οργάνωσης της εκδοτικής παραγωγής, συντελέστηκε τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.¹² Η διαδικασία αυτή καθρεφτίζει σίγουρα ευρύτερες εξελίξεις: ¹³ την ενοποίηση και ομογενοποίηση της παλαιοελλαδικής επικράτειας, την ομαλή ενσωμάτωση των νέων χωρών, τις προσδοκίες που γέννησε το όραμα της «Μεγάλης Ελλάδος», την ανάδειξη της Αθήνας σε αδιαμφισβήτητο εθνικό κέντρο¹⁴. Ωστόσο, θα χρειαστούν άλλες δύο δεκαετίες για να διεκδικήσει ο αθηναϊκός Τύπος τον τίτλο του «εθνικού» Τύπου. Μόνο κατά τη δεκαετία του 30, με τη μεγάλη οργανωτική ανάπτυξη των πρακτορείων εφημερίδων¹⁵, τη βελτίωση των συγκοινωνιών, τη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού με την εξάπλωση του αλφαριθμητισμού στα μεταναστευτικά στρώματα των πόλεων και την πολιτισμική έλξη των λαϊκών θεμάτων που δημοσιεύονται στις εφημερίδες, θα επιτευχθούν κυκλοφορίες που επιτρέπουν να γίνεται λόγος για

⁹ Δ. Χατζόπουλος (Συμπολίτης), «Η νεωτέρα εφημερίς», *Πολιτεία*, 26-6-1921.

¹⁰ Πρόκειται για το φύλλο που εκδίδει ο Δ. Κορομηλάς το 1873 με τον τίτλο *Εφημερίς*.

¹¹ Το 1875 ο Σπύρος Τσαγγάρης, συνενώνοντας μεμονωμένους εφημεριδοπώλες, ίδρυσε το πρώτο πρακτορείο εφημερίδων. Βλ. Μπασαντής Δ., *Ο Ημερήσιος Τύπος : από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2002, σ. 56-57.

¹² Θ. Νικολούδης, «Ο ελληνικός τύπος. Η εξέλιξίς του κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η σημερινή του θέσις», *Πολιτεία*, 21-6-1923. Το 1923, η Επιτροπή της Διανοητικής Συνεργασίας της Κοινωνίας των Εθνών, διενεργώντας έρευνα για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η διανοητική παραγωγή στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, ζήτησε από τον διευθυντή της *Πολιτείας* Θεολόγο Νικολούδη να συντάξει έκθεση για την εξέλιξη της ελληνικής δημοσιογραφίας κατά την τελευταία δεκαετία. Η έκθεση δημοσιεύτηκε στην *Πολιτεία* σε τέσσερις συνέχειες 21-23 Ιουνίου 1923.

¹³ Βλ. Χατζηϊωσήφ Χ., *Εισαγωγή. Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, σ. 11-14.

¹⁴ Το 1905 μεταφέρεται η εφημερίδα *Πατρίς* από το Βουκουρέστι στην Αθήνα και το 1912 η *Νέα Ημέρα* από την Τεργέστη.

¹⁵ Στα 1935, η κυκλοφοριακή άνοδος οδήγησε – εξήντα χρόνια μετά την εμφάνιση του πρώτου πρακτορείου – στη νομοθετική ρύθμιση της διανομής μέσω της πρακτόρευσης και των συνδρομών.

«εκδοτική βιομηχανία» και να εμφανιστεί το πρώτο εκδοτικό συγκρότημα στα 1931.¹⁶

Οι παρατηρητές της εποχής εντυπωσιάζονταν όχι μόνο από την άνοδο του αριθμού των ημερήσιων εντύπων¹⁷ και τη βελτίωση των τεχνικών μέσων¹⁸ αλλά και τις αλλαγές στο περιεχόμενο: σταδιακός περιορισμός της φιλολογικής ύλης σε όφελος της ειδησεογραφικής, περισσότερα τηλεγραφήματα από το εξωτερικό¹⁹, οι πρώτες δημοσιογραφικές αποστολές, πύκνωση του δικτύου των επαρχιακών ανταποκρίσεων, γλώσσα πιο σύγχρονη χωρίς τους λογιότατισμούς του παρελθόντος, τάσεις αύξησης του εικονογραφικού υλικού (φωτογραφίες, γελοιογραφίες) καθώς και των διαφημιστικών καταχωρίσεων. Ο αναπροσανατολισμός στο περιεχόμενο υπαγορεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ραγδαίες εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις: το προνουντισιαμένο του 1909 έθεσε πολιτειακά ζητήματα στην αρθρογραφία, η αναθεώρηση του συντάγματος το 1910 γενικότερα πολιτικά ζητήματα ενώ η δεκάχρονη πολεμική εμπλοκή της ελληνικής κοινωνίας αύξησε τις ανάγκες της ενημέρωσης και έδωσε σημαίνουσα θέση στις πολεμικές ανταποκρίσεις και στις εξωτερικές ειδήσεις.

Η δυναμική που δημιουργείται στο χώρο του Τύπου τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μαζί με τις εξελίξεις στο συνδικαλιστικό και εργατικό κίνημα επιβεβαιώνονται από την εμφάνιση των πρώτων οργανώσεων των εργαζομένων: Ένωσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΣΗΕΑ) το 1914, Σύνδεσμος Εφημεριδοπωλών το 1916, Ένωσις Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΠΗΕΑ) το 1925, Ομοσπονδία Τύπου (τυπογράφοι – λιθογράφοι) το 1925, Συνδικάτον Εργατών Τύπου Αθηνών το 1931, κλπ.²⁰

¹⁶ Πρόκειται για το εκδοτικό συγκρότημα του Δ. Λαμπράκη, ο οποίος είχε υπό την ιδιοκτησία του δύο πολιτικές εφημερίδες και ένα οικονομικό έντυπο (*Αθηναϊκά Νέα*, ημερήσια απογευματινή εφημερίδα 1931, *Ελεύθερον Βήμα*, ημερήσια πρωινή εφημερίδα 1922, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, εβδομαδιαίο οικονομικό περιοδικό 1926)

¹⁷ Οι 9 καθημερινές εφημερίδες που κυκλοφορούν τον Ιανουάριο του 1900 (Μάγερ Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1959, τ. 2, σ. 16) έχουν αυξηθεί σε 18 το 1927 και σε 23 το 1932. Βλ. Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1934, τ. Ι (Ελλάς), λ. τύπος, όπου παραθέτονται στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

¹⁸ Τα τρία κυλινδρικά ταχυπρεστήρια που υπήρχαν στις αρχές του αιώνα (τα διέθεταν οι εφημερίδες *Εμπρός*, *Εσπερινή* και *Πατρίς* – από το 1908) έχουν γίνει 15 στα 1923. Αντίστοιχη αύξηση παρουσιάζει και ο αριθμός των λινοτυπικών μηχανών που ξεπερνά τις 60 την ίδια χρονιά. Βλ. Νικολούδης Θ. ό.π. Στις αρχές της δεκαετίας του 30 οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες διέθεταν ιδιόκτητα τεχνικά μέσα για την στοιχειοθέτηση και την εκτύπωση των φύλλων.

¹⁹ Το 1906, η ατομική επιχείρηση «Τηλεγραφικών Πρακτορείων Στεφανόπουλου», άρχισε να λειτουργεί ως ιδιότυπος Ιδιωτικός Οργανισμός με την ονομασία «Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων» (ΑΠΕ) ενώ η κυβέρνηση ανέλαβε την επιχορήγησή του.

²⁰ Για πιο αναλυτική παρουσίαση των οργανώσεων αυτών βλ. Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. Δ. σ. 455-474.

Η γεωγραφική διεύρυνση των κυκλοφοριών, η κατάκτηση της επαρχίας σε αναζήτηση ευρύτερου κοινού, ήταν στόχος αλλά και όρος επιβίωσης για τις περισσότερες πρωινές εφημερίδες της πρωτεύουσας. Στο πρώτο της φύλλο, τον Αύγουστο του 1916, η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* του Ανδρέα Καβαφάκη ανέγραψε πρώτη στην προμετωπίδα της τον τίτλο «πανελλήνιος εφημερίς», ενώ ήδη στα 1921 οι επαρχιακές πωλήσεις των πρωινών φύλλων ήταν αντίστοιχες και συχνά μεγαλύτερες από αυτές της πρωτεύουσας²¹, τάση που αυξάνει σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ωστόσο, εκτός από τον ισχυρό ανταγωνισμό του τοπικού Τύπου, ο αθηναϊκός Τύπος συναντούσε στην πορεία του προς τις περιφέρειες όλες τις οδικές, σιδηροδρομικές ή ακτοπλοϊκές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και οι επιβάτες της περιόδου. Από αυτή την άποψη, η ανάπτυξη του αθηναϊκού Τύπου ως ελληνικού εθνικού Τύπου ακολούθησε την αργή και βασανιστική ανάπτυξη του δικτύου των μεταφορών, το οποίο απέκτησε μια σχετική επάρκεια – με την κατασκευή δρόμων και την προσθήκη των αερομεταφορών – μόνο κατά τη δεκαετία του 30. Στο μεγαλύτερο μέρος του μεσοπολέμου ο μεν πρωινός Τύπος έφτανε στις κοντινές περιοχές, οδικώς ή σιδηροδρομικώς, αργά το απόγευμα ή το βράδυ, ο δε απογευματινός, βράδυ ή την επόμενη μέρα. Σε απομακρυσμένες περιοχές και σε αυτές που συνδέονταν ακτοπλοϊκώς με την Αθήνα, οι εφημερίδες, πρωινές ή απογευματινές, έφταναν άτακτα και μετά από μέρες.²²

Στην υπό εξέταση περίοδο (1917-1933) κυκλοφορούν καθημερινά κατά μέσο όρο περίπου είκοσι εφημερίδες – αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος, αν αναλογιστούμε πως αντίστοιχος αριθμός πανελλήνιας εμβέλειας αθηναϊκών εφημερίδων κυκλοφορεί και σήμερα – χωρίς να έχουν βέβαια όλες σταθερή παρουσία σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Αναφορικά με την πολιτική τους στράτευση, έχει εύστοχα παρατηρηθεί πως εμφανίζονται «περισσότερο έντονα παραταξιακές», υπό την έννοια πως έτειναν με σαφήνεια να επιλέγουν μια από τις δύο μεγάλες παρατάξεις του αστικού πολιτικού κόσμου, την βενιζελική και την αντιβενιζελική, σε αντίθεση με τα

²¹ Σύμφωνα με (ανεπίσημα) στοιχεία που εμπεριέχονται σε εκθέσεις ξένων διπλωματών: FO286/752/573, Bentinck προς Curzon, έκθεση από 6^η/13^η Δεκεμβρίου 1921, όπως παρατίθεται στο Μαρκέτος Σ., *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, τ. Ι, σ. 329.

²² Μπασαντής Δ. ό.π., σ. 73. Αναφέρεται το παράδειγμα των Χανίων, όπου οι αθηναϊκές μεσοπολεμικές εφημερίδες έφταναν πολλές μέρες μετά την έκδοσή τους και η κατάσταση άλλαξε όταν λειτούργησε στη δεκαετία του 30 το αεροδρόμιο του Μάλεμε. Σε άλλες απομακρυσμένες επαρχιακές πόλεις όπως τα Ιωάννινα, ο αθηναϊκός τύπος, στα μέσα της δεκαετίας του 20 χρειαζόταν 40 ώρες για να φτάσει, γι' αυτό και κάθε βελτίωση στα συγκοινωνιακά μέσα χαιρετιζόνταν από τις αθηναϊκές εφημερίδες. Βλ. *Πολιτεία* 8 Ιουλίου 1926.

προ του 1915 έντυπα, πολλά από τα οποία λειτουργούσαν ως επίσημα ή ανεπίσημα όργανα των πολλών «προσωπικών» κομμάτων.²³ Σε σχέση επομένως με την παραταξιοποίηση του αστικού Τύπου η περίοδος του εθνικού διχασμού μπορεί να θεωρηθεί τομή, καθώς το έντονο κλίμα της πόλωσης, το οποίο συνεχίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος του μεσοπολέμου, σφράγισε την πολιτική ταυτότητα των εντύπων και των εκδοτών, οι οποίοι, παράλληλα με τις κατά καιρούς διακηρύξεις τους για αποδέσμευση από στενά κομματικά συμφέροντα, ομολογούσαν ανοιχτά τον βενιζελισμό και τον αντιβενιζελισμό τους. Εντούτοις, η γενική τοποθέτησή τους στη μια ή την άλλη πτέρυγα του αστικού πολιτικού κόσμου επέτρεπε σημαντικές διαφοροποιήσεις όχι μόνο ως προς το ύφος και το περιεχόμενο της πολιτικής αρθρογραφίας αλλά και ως προς την επί μέρους υποστήριξη είτε αρχηγών κομμάτων οι οποίοι εμφανίζονταν στα πλαίσια των δύο μεγάλων παρατάξεων είτε πολιτικών προσώπων που εξέφραζαν μια ιδιαίτερη άποψη.²⁴ Σε αυτές τις περιπτώσεις εντάσσονται η βραχύβια (1921-1922) *Εφημερίς των Συζητήσεων*, που εξέδιδε ο φιλομοναρχικός πολιτικός Ν. Στράτος, η *Δημοκρατία* (1923-1927), όργανο της Δημοκρατικής Ενώσεως του Α. Παπαναστασίου, ο *Ελεύθερος Λόγος* (1923-1928) που εμπνέονταν από τον Γεώργιο Παπανδρέου, η *Εθνική* (1927) και το *Νέον Κράτος* (1932) που υποστήριζαν τον Γ. Κονδύλη, καθώς και οι εφημερίδες που κατά καιρούς προέβαλλαν τις απόψεις του Ιωάννη Μεταξά (*Πολιτεία*, *Χρόνος*, *Χρονικά*, *Ν. Ημέρα*).

Δεν ήταν μόνο η έντονη πολιτική ρευστότητα της εποχής και η αβεβαιότητα της τύχης των αστικών πολιτικών σχηματισμών που έκαναν τις εφημερίδες να διατηρούν διαφόρων αποχρώσεων ανεξαρτησία, «εξαρτωμένη εκ της ιδιοσυγκρασίας εκάστης εφημερίδος, είτε εκ του βαθμού των ηθικών ή υλικών υποχρεώσεων ας μία εφημερίς δύναται να έχει απέναντι ενός πολιτικού κόμματος».²⁵ Ήταν και η εμπορική πτυχή της κυκλοφορίας του Τύπου: η αύξηση της πολιτικής επιρροής έπρεπε να συμβαδίζει και με την αύξηση των πωλήσεων, επομένως αναζητούνταν περιθώρια ελιγμών. Πολύ

²³ Γιαννιλόπουλος Γ., «Τα χρόνια του Μεσοπολέμου 1923-1939», στο Δρούλια Α. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. Α', σ. 41-45.

²⁴ Εδώ, δεν εξετάζονται οι εφημερίδες της Αριστεράς, ενός πόλου που – παρά τα χαμηλά του εκλογικά ποσοστά – εμφανίζεται ιδιαίτερα δραστήριος σε σχέση με την εκδοτική δραστηριότητα. Ο λόγος είναι πως τα έντυπα αυτά εντάσσονται σε ένα διακριτό και αυστηρά οριοθετημένο στρατόπεδο, που δεν έχει ιδιαίτερες σχέσεις επικοινωνίας και αλληλοεπηρεασμού με αυτά του υπόλοιπου πολιτικού φάσματος.

²⁵ Νικολούδης Θ. ό.π., *Πολιτεία* 22-6-1923.

συχνά η πτώση της δημοτικότητας πολιτικών προσώπων και κομμάτων συμπαρέσυρε και τις εφημερίδες που τα υποστήριζαν²⁶.

Μια ανάλυση επομένως της αρθρογραφίας των εφημερίδων με βάση τις πολιτικές κατηγοριοποιήσεις θα ήταν, ως ένα βαθμό, παραπλανητική. Το γεγονός αυτό βέβαια ελάχιστα μειώνει το ρόλο που διαδραμάτιζε ο Τύπος στις πολιτικές εξελίξεις. Εκτός από τις περιπτώσεις των εκδοτών - δημοσιογράφων που πολιτεύονταν και υπουργοποιούνταν – με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτές των Σ. Σίμου, Γ. Πωπ, Θ. Νικολούδη, Γ. Πεσμαζόγλου, Ν. Ευστρατίου και Ν. Κοτζιά – πολλές εφημερίδες λειτούργησαν ως κέντρα κομμάτων και πολιτικών συσπειρώσεων. Στα γραφεία του *Ελεύθερου Βήματος*, για παράδειγμα, καταστρώθηκαν πολιτικά προγράμματα, σχηματίστηκαν κυβερνήσεις και εξυφάνθηκαν επαναστάσεις,²⁷ ενώ ο αναγνώστης του ημερολογίου του Ιωάννη Μεταξά, αρχηγού ενός μικρομεσαίου κόμματος στη δεκαετία του 1920, διαπιστώνει πως το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινής του δραστηριότητας αφιερώνονταν σε επαφές με τους εκδότες και τους δημοσιογράφους των εφημερίδων που τον υποστήριζαν, ξενυχτούσε στα γραφεία τους και συχνά επιμελούνταν προσωπικά ο ίδιος το κύριο άρθρο τους. Η συμβολική ταύτιση εφημερίδων και εκδοτών με κόμματα και πολιτικές παρατάξεις φαίνεται και από τον τρόπο που στοχοποιούνταν σε περιόδους έξαψης των πολιτικών παθών, με ενδεικτικά παραδείγματα τη δολοφονία του εκδότη της βενιζελικής εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος* Ανδρέα Καβαφάκη από αντιφρονούντες το 1922 και την επίθεση στα γραφεία της βενιζελικής *Πατρίδος* τον Αύγουστο του 1935.

Η σημασία του ημερήσιου αστικού Τύπου για την πολιτική ζωή και τις πολιτικές εξελίξεις δεν ήταν ανάλογη με το ειδικό βάρος των εφημερίδων ως ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η ευκολία με την οποία μπορούσε να εκδοθεί μια εφημερίδα και το γεγονός ότι δεν απαιτούσε – αρχικά τουλάχιστον – τη δέσμευση μεγάλων κεφαλαίων, παρακινούσε πολλούς να δοκιμάσουν την τύχη τους. Όταν το εκδοτικό εγχείρημα ήταν επιτυχημένο, ο εκδότης προχωρούσε στην αγορά του μηχανολογικού

²⁶ Ο Ιωάννης Μεταξάς σημείωνε στο ημερολόγιό του στις 6-8-1922: «Πρώι εις *Χρονικά*. Κοτζιάς μου λέγει ότι έπεσε η κυκλοφορία εις 1.300 φύλλα και ότι αιτία τούτου είναι ότι υποστηρίζει την πολιτικήν μου. Του λέγω να παύσουν να την υποστηρίζουν και να αλλάξουν πολιτικήν. Μου λέγει, ότι θα παύσουν δια κάμποσες ημέρες και θα ασχοληθούν εις άλλα αντικείμενα. Του λέγω και οριστικώς να παύσουν, αν το ευρίσκουν συμφέρον εις την εφημερίδα των... Οπωσδήποτε *Χρονικά* αποσύρονται». Μεταξάς Ι., *Προσωπικό Ημερολόγιο*, Αθήνα, Γκοβόστης 1963, τ. 3^{ος}, σ. 182.

²⁷ «Εις τα γραφεία του *Ελευθέρου Βήματος* εξυφάνθη το πρώτον η επανάστασις του 1922. Ο Λαμπράκης εκεί την εσχεδίαζε με τον Πάγκαλον. Ο υποφαινόμενος εστάλη κρυφά και μετά πλουν περιπετειώδη και επικίνδυνον επήγε εις την Χίον και με δεκαπενθήμερον αγρυπνίαν, εμήψε τους πρώτους αξιωματικούς του στόλου πλησίον του Πλαστήρα...» αποκάλυπτε ο χρονογράφος της εφημερίδας Κώστας Αθάνατος. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 17-2-1924.

εξοπλισμού που ήταν απαραίτητος για την έκδοση του φύλλου (τυπογραφείο, ταχυπριεστήριο, λινотυπική μηχανή, ραδιοτηλέγραφο κλπ), ενώ σε περίπτωση αποτυχίας το ρίσκο ήταν σχετικά μικρό.²⁸ Ωστόσο, τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920, όταν η ένταση του ανταγωνισμού μείωνε τις πιθανότητες επιτυχίας και κάθε εκδοτική απόπειρα απαιτούσε πλέον όλο και μεγαλύτερα κεφάλαια.

Το σύνολο σχεδόν των εκδοτών προερχόταν από το χώρο της δημοσιογραφίας. Η εμπλοκή μεγαλοαστών ή επιχειρηματιών στον εκδοτικό χώρο ήταν εξαιρετικά σπάνια, όπως η περίπτωση των αδελφών Πεσμαζόγλου, γιων του τραπεζίτη Ιωάννη Πεσμαζόγλου, οι οποίοι εξέδωσαν το 1925 την επιτυχημένη συντηρητική εφημερίδα *Πρωία*. Εξαιρετική αποτελεί και ο διπλωμάτης και διευθυντής του γραφείου τύπου του υπουργείου εξωτερικών (1921-22) Δημήτριος Αραβαντινός που το 1924 αγόρασε τη *Βραδυνή*. Παρότι διαπιστώνονταν από πολλούς ότι «*το μέλλον θα ανήκη αναμφιβόλως εις τον τύπον της εφημερίδος με μεγάλα κεφάλαια*» η οποία θα έχει τη μορφή ανώνυμης εταιρείας «*δια να δυνηθή να αντιμετωπίση τον τεράστιον της σήμερον και της αύριον συναγωνισμόν, όστις θα τοποθετήση κατά μοιραίον νόμον δυστυχώς και ταχέως εν τη ιστορία του παρελθόντος πολλές συναδέλφους ήδη κλονιζόμενας υπό το βάρος των υπερόγκων δαπανών*»²⁹, τα αθηναϊκά φύλλα αποτελούσαν ιδιοκτησία ενός μόνο προσώπου, του διευθυντή – ιδιοκτήτη, ο οποίος, καθώς αντιπροσώπευε τον τύπο του διανοούμενου, του συγγραφέα ή του φιλολογούντος δημοσιογράφου, δεν είχε συνήθως τις απαραίτητες γνώσεις για να συντηρήσει και να αναπτύξει μια οικονομική επιχείρηση. Ο κυρίαρχος ρόλος του εκδότη – διευθυντή, ο οποίος έδινε το προσωπικό του στίγμα στα γραφόμενα, επέλεγε προσωπικά τους λιγοστούς συνεργάτες του και προσυπέγραφε συχνά ο ίδιος το πρωτοσέλιδο άρθρο, είναι η κύρια αιτία για τη σχετική σταθερότητα των απόψεων των εφημερίδων. Οι περιπτώσεις εντύπων που επιχείρησαν να εκδοθούν υπό διαφορετικό ιδιοκτησιακό

²⁸ Ο θεσσαλονικιός τυπογράφος Γιώργος Χατζόπουλος αναφέρει πως «...αρκούσε μια απλή αίτηση στη νομαρχία, στην οποία ο ενδιαφερόμενος ανέφερε ότι ήταν έλληνας πολίτης και επιθυμεί να εκδώσει εφημερίδα με έναν συγκεκριμένο τίτλο. Η νομαρχία έδινε έναν αριθμό πρωτοκόλλου, τον οποίο ο ενδιαφερόμενος παρουσίαζε στον χαρτοπώλη, έπαιρνε όσο χαρτί ήθελε με ατέλεια, αλλά και χωρίς να πληρώσει πολλά χρήματα ή και εντελώς δωρεάν. Με μια μικρή προκαταβολή στον ιδιοκτήτη του τυπογραφείου και με υπόσχεση στον τυπογράφο για πληρωμή στο τέλος της εβδομάδας μπορούσε να βγάλει εφημερίδα και να δοκιμάσει ο εκδότης την τύχη του». Χατζόπουλος Γ., «Από το μάρμαρο στην φωτοσύνθεση», *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης*, Επτά Ημέρες (ένθετο της *Καθημερινής*), 26-2-1995, σ. 26.

²⁹ Θ. Νικολούδης, «Ο ελληνικός τύπος. Η εξέλιξίς του κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η σημερινή του θέσις», *Πολιτεία*, 24-6-1923.

καθεστώς είναι λίγες και ανεπιτυχείς³⁰ και γενικότερα η εικόνα της ημερήσιας αθηναϊκής εφημερίδας όχι ως στέρεας επιχείρησης αλλά ως εφήμερου οργανισμού που απασχολούσε 10 – 20 συντάκτες³¹ και επιβίωνε με τρόπο ακαθόριστο, χωρίς σχεδιασμό και με μόνα εφόδια την φαντασία και την αισιοδοξία, είναι σταθερή σε όλη την υπό εξέταση περίοδο.³² Ο σκληρός ανταγωνισμός και η έξαψη των πολιτικών παθών δεν ευνοούσαν τη συνεργασία και την επαγγελματική αλληλεγγύη των εκδοτών. Παρά τη σύμπληξη «Συνδικάτου Τύπου» το 1904³³ και τον μετέπειτα «Σύνδεσμο Διευθυντών του Αθηναϊκού Τύπου», οι σχέσεις των ιδιοκτητών ήταν κατά κανόνα άτυπες και η συντονισμένη συνεργασία τους σπάνια³⁴.

Στις εφημερίδες αυτές απασχολούνταν ένας σταθερά αυξανόμενος αριθμός δημοσιογράφων³⁵. Επρόκειτο για έναν σχετικά ολιγομελή μικρόκοσμο – οι περισσότεροι γνωρίζονταν και επικοινωνούσαν μεταξύ τους³⁶, ενώ οι ρεπόρτερ συναντιόνταν καθημερινά στο καφενείο της στοάς Πάππου όπου βρισκόταν το Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου – που υφίστατο τις επιπτώσεις της ανασφάλειας των εκδοτικών επιχειρήσεων. Στο ρευστό τοπίο των αθηναϊκών καθημερινών εφημερίδων οι μετακινήσεις δημοσιογράφων από μία εφημερίδα σε

³⁰ Ο *Ελεύθερος Λόγος* (1923-1928) εκδόθηκε από Ανώνυμη Εκδοτική Εταιρεία. Ο «Εκδοτικός Συνεταιρισμός Συντακτών Π.Ε.» που συγκροτήθηκε το Φθινόπωρο του 1923 από αντιβενιζελικούς δημοσιογράφους μετά την παύση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων από το καθεστώς της «Επανάστασης του 22» και εξέδωσε την πρωινή *Εφημερίδα των Συντακτών* και την απογευματινή *Βραδυνή*, ήταν περισσότερο μια αμυντική αντίδραση των άνεργων δημοσιογράφων παρά μια θετική προσπάθεια. Η πρώτη εφημερίδα εξάλλου διέκοψε την έκδοσή της τον Μάρτιο του 1924, ενώ η *Βραδυνή* πέρασε σε χέρια ιδιώτη τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου.

³¹ Παπαλεξάνδρου Κ. Θ. ό. π.

³² Σε ανάλογες διαπιστώσεις κατέληγε και στα 1934 ο έμπειρος δημοσιογράφος Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου όταν συνόψιζε την πορεία του ελληνικού τύπου στο αντίστοιχο λήμμα της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας : «Η έκδοσις εφημερίδος παραμένει υπόθεσις επισφαλεστάτη, μη δυναμένη να θεωρηθή επιχείρησις θετική». *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1934, τ. Ι (Ελλάς), λ. τύπος.

³³ Το «Συνδικάτον Τύπου» συστήθηκε με αφορμή την αντίδραση των εκδοτών στην επικείμενη απόσυρση του νομοσχεδίου που είχε καταρτίσει η κυβέρνηση Θεοτόκη «περί καταργήσεως της επί του δημοσιογραφικού χάρτου φορολογίας», ωστόσο δεν κατόρθωσε να συσπειρώσει το σύνολο των λιγοστών ακόμη αθηναϊκών εφημερίδων καθώς αρνήθηκαν να συμμετάσχουν οι διευθυντές του «Αστεως» και της «Εστίας».

³⁴ Συνήθως οφείλεται σε έκτακτα και οριακά για τον τύπο γεγονότα όπως λ.χ. η δολοφονία του διευθυντή της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος* Ανδρέα Καβαφάκη τον Φεβρουάριο του 1922, όταν οι αθηναϊκές εφημερίδες διέκοψαν για μία ημέρα την έκδοσή τους και οι διευθυντές τους προέβησαν σε κοινό ανακοινωθέν. Μόνο στα μεταπολεμικά χρόνια με το Νόμο 1798/28.4.51 οι ιδιοκτήτες των ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων θα συμπήξουν την ΕΙΗΕΑ (Ενωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών).

³⁵ Σε 80 – 100 άτομα υπολογίζονται το 1918, βλ. *Πολιτεία* 25-5-1918, ενώ στα 1934 είναι περίπου 350. Παπαλεξάνδρου Κ. Θ. λ. «δημοσιογράφος» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1934.

³⁶ Πολλές φορές δημοσιογράφοι δύο ή τριών εφημερίδων συνεργάζονταν σε ένα είδος «κονσόρτσιουμ» που στηρίζονταν στην ειλικρίνεια και την καλή πίστη. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 30-6-1923.

άλλη ήταν συχνότερες³⁷, όπως και οι περιπτώσεις δημοσιογράφων που δούλευαν ταυτόχρονα σε πολλές εφημερίδες. Οι εκδότες συνήθιζαν να αποδίδουν τον «χρόνιο μαρασμό» στις στήλες του εσωτερικού ρεπορτάζ των εφημερίδων στους συντάκτες – ρεπόρτερ, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των καθημερινών εφημερίδων και την ισοπέδωση των πολιτικών ειδήσεων που δημιουργούσε ως το 1926 η συχνά επιβαλλόμενη λογοκρισία, μπορούσαν να απασχολούνται σε περισσότερες από μία εφημερίδες και «να κερδίζουν εύκολα, εργαζόμενοι λιγότερο του δέοντος»³⁸. Οι μεγάλες μισθολογικές τους διαφορές³⁹ και η ανάγκη περιφρούρησης του επαγγέλματος από «παρείσακτους» ή μη επαγγελματίες, οδήγησαν σε μια απόπειρα αναβάθμισης της Ένωσης Συντακτών το 1924⁴⁰. Στα πλαίσιά της προβλέπονταν η αλλαγή του καταστατικού, η ίδρυση ενός ταμείου συντάξεως και σχολής δημοσιογραφίας. Ο αποκλεισμός όμως μεγάλου αριθμού αιτούντων, προκάλεσε το 1925 τη γέννηση ενός αντίπαλου συνδικαλιστικού φορέα, του Συνδέσμου Δημοσιογράφων⁴¹, ο οποίος το 1934 συμπεριέλαβε και άλλα δημοσιογραφικά σωματεία που είχαν ιδρυθεί έως τότε για να δεχτούν όσους επαγγελματίες δημοσιογράφους είχαν μείνει εκτός της Ένωσης. Το αποτέλεσμα ήταν η Ένωση, η οποία το 1934 αριθμούσε περί τα 170 μέλη, να συνυπάρχει με τον σχεδόν ισοδύναμο αριθμητικά Σύνδεσμο Δημοσιογράφων⁴².

Οι δυσκολίες που δημιουργούσε στις εφημερίδες η ετεροαπασχόληση των συντακτών, οι συχνές μετακινήσεις και το υψηλό κόστος των καταξιωμένων αρθρογράφων, ήταν παρωνυχίδες μπροστά σε σοβαρότερα προβλήματα που συχνά οδηγούσαν στη διακοπή της έκδοσής τους. Μία κατηγορία των προβλημάτων αυτών είχε να κάνει με τις έκτακτες συνθήκες που προκάλεσε η μακρόχρονη πολεμική

³⁷ Όπως προκύπτει από μια ανάγνωση των βιογραφικών των δημοσιογράφων του μεσοπολέμου. Βλ. Μάγερ Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1959, τ. 2.

³⁸ Θ. Νικολούδης, «Ο ελληνικός τύπος. Η εξέλιξίς του κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η σημερινή του θέσις», *Πολιτεία*, 23-6-1923 και 24-6-1923.

³⁹ Για μια εικόνα των αποκλίσεων που εμφανίζουν οι αμοιβές των δημοσιογράφων βλ. Παπαλεξάνδρου Κ. Θ., ό. π.

⁴⁰ Στο λόγο του στα εγκαίνια της Λέσχης Συντακτών, ο πρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών Ν. Ζαρίφης ανάμεσα στα άλλα υποστήριζε : «Η δημοσιογραφία είναι καιρός να παύση να θεωρήται απεριτοίχιστον οικόπεδον, το οποίον να καταπατή ελευθέρως και βαναύσως οισδήποτε. Το οικόπεδον αυτό είναι καιρός να περιτοιχισθή, να προστατευθή κατά των επιδρομέων του». Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 9-9-1924.

⁴¹ Για τις αντιδράσεις στην ίδρυση του Συνδέσμου βλ. τις επιστολές που απηύθυναν στο Ελεύθερο Βήμα τα μέλη της Ένωσης Ν. Ζαρίφης και Δ. Αρνέλλος (πρόεδρος). *Ελεύθερον Βήμα* 18-5-1926 και 20-5-1926.

⁴² Πάνος Καρυκόπουλος, «Ενώσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών», στο Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. Δ., σ. 457-458.

εμπλοκή της χώρας (1917-1922) σε σχέση κυρίως με την προμήθεια της ενέργειας και των πρώτων υλών που ήταν απαραίτητες για την έκδοση. Αν και η ακρίβεια του χαρτιού ήταν πανευρωπαϊκό πρόβλημα κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου,⁴³ οι εγχώριες συνθήκες καλπάζοντος πληθωρισμού, έλλειψης βασικών αγαθών και αμήχανης κρατικής παρέμβασης, δημιούργησαν ευνοϊκό έδαφος για να εμφανιστεί κερδοσκοπία και μαύρη αγορά⁴⁴. Η έλλειψη χαρτιού εκτόξευσε τις τιμές που 40πλασιάστηκαν κατά τη δεκαετία 1913-1923. Οι διατιμήσεις που επέβαλε το κράτος δεν εφαρμόζονταν και, παρά τις εκκλήσεις των απεγνωσμένων εκδοτών, η αισχροκέρδεια μιας δράκας εισαγωγών, εμπορών και μεσαζόντων, δημιουργούσε μεγάλες ανισότητες στο κόστος παραγωγής εφημερίδων που είχαν την ίδια κυκλοφορία. Μια σειρά νομοθετημάτων που επέβαλαν ατέλεια στο εισαγόμενο χαρτί, περιόριζαν το σχήμα των εφημερίδων για εξοικονόμηση χαρτιού και ανέβαζαν την τιμή πώλησής τους, αποδείχτηκαν αναποτελεσματικά.⁴⁵ Παλιές εφημερίδες με κεφάλαια και αποθηκευτικούς χώρους, όπως το *Εμπρός* και η *Εστία*, αγόραζαν μεγάλες ποσότητες χαρτιού και το μεταπουλούσαν πανάκριβα στους ανταγωνιστές τους⁴⁶, ενώ η επίταξη του χαρτιού της εφημερίδας *Εμπρός* που πραγματοποιήθηκε τη δύσκολη χρονιά του 1918, δεν επαναλήφθηκε τον χειμώνα του 1920, παρά τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή⁴⁷. Στο υψηλό κόστος του δημοσιογραφικού χαρτιού προσθέτονταν τα προβλήματα που προκαλούσε στην έκδοση των εφημερίδων κατά

⁴³ Τον Μάρτιο του 1918 οι Times του Λονδίνου αύξησαν κατά 50% την τιμή πώλησής τους λόγω περιορισμών που επιβλήθηκαν στην εισαγωγή δημοσιογραφικού χαρτιού από τον Καναδά, ώστε να εξοικονομείται περισσότερος χώρος στα ατμόπλοια για τρόφιμα. Βλ. *Πολιτεία* 11-3-1918.

⁴⁴ Η κερδοσκοπία όχι μόνο σε είδη διατροφής αλλά και σε άλλα προϊόντα μαζικής κατανάλωσης έδωσε ευκαιρίες για να πραγματοποιήσουν την πρωταρχική συσσώρευση πολλοί γνωστοί επιχειρηματίες του μεσοπολέμου. Για παράδειγμα, ο δαίμονιος κεφαλλονίτης Πανσανίας Μακρής κατά τη διάρκεια του πολέμου υπήρξε αντιπρόσωπος διαφόρων εταιρειών φαρμάκων (κυρίως κινίνου), δημοσιογραφικού χαρτιού και βακαλάου. Βλ. *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη*, Αθήναι 1958, τ. Α΄, σ. 144. Σημειωτέον πως τα φάρμακα και το χαρτί ήταν τα πλέον υπερτιμημένα είδη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η προσοδοφόρα εμπλοκή του Μακρή στο εμπόριο του χαρτιού (το χαρτί και άλλα αναλώσιμα που βρισκόταν στις αποθήκες της εταιρείας του στην οδό Σοφοκλέους, διαφημιζόνταν σταθερά στις εφημερίδες κατά την πρώτη δεκαετία του μεσοπολέμου) του επέτρεψε να προχωρήσει στη σύσταση της εκδοτικής εταιρείας «Πυρσός» το 1924 και στην κατασκευή εργοστασίου γραφικών τεχνών στην Ιερά Οδό.

⁴⁵ Η ατέλεια δημοσιογραφικού χάρτου επιβλήθηκε με τους νόμους 837/1917, 1760/1919, 1935/1920 και 2282/1920, ενώ η τιμή και το σχήμα των εφημερίδων καθορίστηκαν με τους ν. 815/1917, 1016/1917, 1145/1918, 1889/1920, 2195/1920 και 2874/1922. Εντούτοις, τα νομοθετήματα για το σχήμα των εφημερίδων δεν εφαρμόστηκαν παρά μόνο αποσπασματικά, ενώ η τιμή των εφημερίδων που δεκαπλασιάστηκε τα χρόνια 1917-1922 (από 5 λ. έφτασε τα 50 λ.) δεν ήταν ανάλογη με την αύξηση της τιμής πρώτων υλών και ημερομισθίων.

⁴⁶ *Πολιτεία*, 17-2-1920.

⁴⁷ Ο βουλευτής της αντιπολίτευσης Θ. Μπασιάς είχε απευθύνει επερώτηση στο κοινοβούλιο ζητώντας επιτάξεις χάρτου, για να δεχτεί επίθεση από εφημερίδες που είχαν αποθέματα. Βλ. *Εμπρός*, 26-2-1920 και *Εστία* 26-2-1920.

την πολεμική περίοδο ο περιορισμός της παροχής ηλεκτρικού ρεύματος⁴⁸ και οι ελλείψεις προσωπικού σε ορισμένες ειδικότητες συντακτών και τεχνικών λόγω επιστράτευσης⁴⁹.

Μια δεύτερη κατηγορία προβλημάτων – που εκτείνονται χρονικά ως το 1926 – αφορούσε τη λογοκρισία και τις πολιτικές διώξεις που υφίσταντο οι εκάστοτε αντιπολιτευόμενες εφημερίδες και οι εκδότες τους. Εκτός από τις περιόδους επιβολής λογοκρισίας λόγω κήρυξης στρατιωτικού νόμου στα χρόνια του πολέμου⁵⁰ και τα εμπόδια που πρόβαλαν στη διακίνηση αντιπολιτευόμενων φύλλων στην επαρχία τόσο η κυβέρνηση Βενιζέλου (1917-1920) όσο και οι μετаноεμβριανές κυβερνήσεις (1920-1922)⁵¹, σοβαρότερες για την έκδοση των εφημερίδων στάθηκαν οι διώξεις και φυλακίσεις των διευθυντών τους και οι παύσεις της κυκλοφορίας τους. Πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν η καταδίκη από το στρατοδικείο και η πολύχρονη φυλάκιση των εκδοτών αντιπολιτευόμενων εφημερίδων το Σεπτέμβριο του 1918 για δημοσιεύματα της περιόδου των «Νοεμβριανών»⁵², η προσωρινή παύση όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων από την επαναστατική κυβέρνηση Γονατά, την επομένη του κινήματος Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη (22 Οκτωβρίου 1923)⁵³, και οι αλληπάλληλες διώξεις και αναστολές της κυκλοφορίας αρκετών εφημερίδων επί δικτατορίας Πάγκαλου⁵⁴.

Η εμπορική τύχη των περισσότερων εφημερίδων που κατόρθωναν να επιβιώσουν σε ένα τέτοιο κλίμα και να σταθεροποιήσουν την κυκλοφορία τους, δοκιμάζονταν

⁴⁸ *Πολιτεία*, 21-2-1918.

⁴⁹ *Πολιτεία*, 7-5-1918.

⁵⁰ Νόμοι 913/1917, 1388/1918 και 1478/1918. Οι εφημερίδες σε ορισμένες περιπτώσεις ζητούσαν οι ίδιες την επιβολή προληπτικής λογοκρισίας για να υπάρξει ενιαία κυβερνητική αντίληψη περί λογοκρισίας και να αρθεί η ευθύνη των εφημερίδων για τις δημοσιεύσεις. Βλ. *Πολιτεία* 6-2-1918 και 10-2-1918.

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά *Πολιτεία* 29-12-1917, 16-4-1920, 28-5-1920, 3-6-1920, 25-6-1920 όπου καταγγέλλονται η απαγόρευση της κυκλοφορίας ορισμένων αθηναϊκών εφημερίδων στη Θεσσαλονίκη, οι καθυστερήσεις της αποστολής φύλλων σε συνδρομητές λόγω της δυσμένειας των ταχυδρομείων και η κατάσχεση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων στην Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή).

⁵² Οι διώξεις αυτές συνιστούσαν ένα είδος αντιποίνων για την τετράμηνη παύση της έκδοσης των φιλελεύθερων εφημερίδων την «επιστρατική περίοδο». Συγκεκριμένα καταδικάστηκαν σε εξοντωτικές ποινές ο Ι. Χαλκοκονδύλης της *Ν. Ημέρας*, ο Κ. Χαϊρόπουλος του *Χρόνου*, ο Β. Θεοδορίδης των *Ημερησίων Νέων*, ο Γ. Ευστρατιάδης του *Σκριπ* και ο Ι. Γεωργόπουλος της *Ακροπόλεως*, γεγονός που δημιούργησε σοβαρότατα προβλήματα στην έκδοση των συγκεκριμένων φύλλων και οδήγησε στο προσωρινό ή μόνιμο κλείσιμο των περισσότερων.

⁵³ Με διαταγή του Α' Σώματος Στρατού παύθηκαν οι εφημερίδες *Καθημερινή*, *Πολιτεία*, *Νέα Ημέρα*, *Εφημερίς της Ελλάδος*, *Πρωινή*, *Χρόνος*, *Πρωτεύουσα*, *Χρονικά*, *Αθηναϊκή*, *Εσπερινή* και *Ριζοσπάστης*. Βλ. Μάγερ Κ. ό.π., σ. 134-135.

⁵⁴ Συγκεκριμένα απαγορεύτηκε προσωρινά η κυκλοφορία των εφημερίδων *Εστία* (τον Μάρτιο και τον Αύγουστο του 1926), *Ελεύθερον Βήμα* (Νοέμβριος 1925 και Μάρτιος 1926), *Αθηναϊκή* (Φεβρουάριος – Αύγουστος 1926), *Σκριπ* (Νοέμβριος 1925), *Ελεύθερος Λόγος* (παύθηκε επί τρίμηνο: Ιούλιος – Οκτώβριος 1925), *Πολιτεία* (Ιούλιος και Αύγουστος 1926).

από τον έντονο ανταγωνισμό που δημιουργούσε η πληθώρα των φύλλων που κυκλοφορούσαν. Στα 1923 οι εκδότες θεωρούσαν απαραίτητο τον περιορισμό της ευκολίας ίδρυσης νέων εφημερίδων, κυρίως μέσω της δημιουργίας ενός διαφορετικού πρακτορειακού καθεστώτος που θα περιφρουρούσε τα συμφέροντά τους και κατήγγειλαν την πολιτική των δύο πρακτορείων⁵⁵ διανομής του αθηναϊκού Τύπου, τα οποία ανέχονταν και υπέθαλπαν την ίδρυση καινούργιων εφημερίδων⁵⁶. Οι ανταποκρίσεις από το εξωτερικό που περιέγραφαν την κατά κανόνα ισχυρή εκδοτική βιομηχανία των ευρωπαϊκών χωρών, με μικρότερους αριθμούς εφημερίδων ανά κάτοικο και υψηλά τιράζ που εξασφάλιζαν τη βιωσιμότητα των εκδοτικών επιχειρήσεων, έδιναν λαβές για καταθλιπτικές συγκρίσεις.⁵⁷ Το πνεύμα του ανταγωνισμού εκφράζονταν μέσα από τις στήλες των σύντομων σχολίων που είχαν καθιερώσει όλες σχεδόν οι εφημερίδες για να διεξάγουν ένα είδος διαλόγου με τις αθηναϊκές «συναδέλφους» κυρίως για τα τρέχοντα πολιτικά ζητήματα, στις οποίες περιλαμβάνονταν μονίμως δυσμενή υπονοούμενα για την αξιοπιστία, την εγκυρότητα και την κυκλοφορία των αντιπάλων. Δεν έλλειπαν οι καταγγελίες για λογοκλοπή, υφαρπαγές τηλεγραφημάτων, εξωτερικών δελτίων και συνεντεύξεων, ενώ καταγράφονται και περιπτώσεις αντιδικίας εφημερίδων που οδηγήθηκαν στη δικαιοσύνη αλληλοκατηγορούμενες για αθέμιτο ανταγωνισμό⁵⁸.

Η όξυνση του ανταγωνισμού γίνεται εντονότερη μετά το 1930, λόγω της πληθωρικής έκδοσης νέων εντύπων, της εμφάνισης ενός εύπεπτου και λαϊκίζοντος

⁵⁵ Πρόκειται για το παλιό Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων του Σπ. Τσαγγάρη και την Εταιρεία Ελληνικού Τύπου που ιδρύθηκε το 1912, υπό τη διεύθυνση αρχικά του Γ. Κοτζιά και στη συνέχεια του Τάκη Πικραμένου.

⁵⁶ Νικολούδης Θ. ό. π., *Πολιτεία* 24-6-1923. Τα πρακτορεία εφημερίδων, δεν αποτελούσαν μόνο ιδιωτικές επιχειρήσεις διανομής του τύπου, αλλά επένδυαν σε εκδόσεις βιβλίων, περιοδικών και εφημερίδων. Η συμμετοχή και των δύο πρακτορείων (Τσαγγάρη και Πικραμένου) στο μετοχικό κεφάλαιο του εκδοτικού οίκου «Πυρσός» το 1928, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της επιχειρηματικής πρακτικής. Άλλοτε πάλι λειτουργούσαν ως εγγυητές για τη σύναψη δανείων των εκδοτικών επιχειρήσεων από τον τραπεζικό τομέα, όπως συνέβη το 1938, όταν το πρακτορείο Πικραμένου εγγυήθηκε το δάνειο της εφημερίδας «Ο Τύπος» από την Εθνική Τράπεζα. Βλ. Ζηζοπούλου Αθηνά, *Τυπογράφοι και εργάτες τύπου στην Αθήνα του 20^{ου} αιώνα: Συγκρότηση και εξέλιξη ενός επαγγελματικού χώρου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2006, σ. 15-16.

⁵⁷ Στο Παρίσι, τον Οκτώβριο του 1924 κυκλοφορούσαν σαράντα περίπου εφημερίδες, και αντιστοιχούσε μία εφημερίδα ανά ογδόντα χιλιάδες κατοίκους τη στιγμή που για ισάριθμους αθηναίους κυκλοφορούσαν εννέα. *Ελεύθερον Βήμα*, 30-10-1924.

⁵⁸ Χαρακτηριστική είναι η διαμάχη *Πολιτείας* και *Καθημερινής* το 1921 -1922, όταν η *Καθημερινή* αμφισβήτησε την ύπαρξη του ιδιοκτήτου ασυρμάτου της *Πολιτείας* και η *Πολιτεία* ανέγραφε για μεγάλο διάστημα στην προμετωπίδα της πως η κυκλοφορία της υπερτερούσε της *Καθημερινής* κατά 150.000 φύλλα μηνιαίως. Η αντιπαράθεση κορυφώθηκε με τη μήνυση που υπέβαλε ο ιδιοκτήτης της *Πολιτείας* Θ. Νικολούδης κατά του ιδιοκτήτη της *Καθημερινής* Γ. Βλάχου και του διευθυντή της Ν. Κρανιωτάκη για διάδοση ψευδών φημών περί διακοπής της εκδόσεως της *Πολιτείας*. Βλ. *Πολιτεία* 23-3-1921, 21-6-1921, 16-1-1922 και 13-3-1922.

καθημερινού Τύπου και κυρίως λόγω της παροχής δώρων και λαχείων στους αναγνώστες, μια πρακτική που άρχισε να ανατρέπει την ιεραρχία των κυκλοφοριών και να συμπαρασύρει και τις σοβαρές εφημερίδες⁵⁹. Ο νόμος 5060/1931 «Περί Τύπου, προσβολών της τιμής εν γένει και άλλων σχετικών αδικημάτων» που ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου και στόχευε σε μια συνολική ρύθμιση των ζητημάτων του Τύπου, υπαγορεύτηκε από την ανάγκη άμυνας της κυβέρνησης απέναντι στις διαπιστωμένες υπερβολές της οργανωμένης δημοσιογραφικής εκστρατείας πολλών εντύπων ευρείας κυκλοφορίας εναντίον της⁶⁰. Η επιχείρηση πάταξης του κιτρινισμού περιλάμβανε και διατάξεις περιστολής των αθέμιτων μέσων (λαχεία, δώρα, βιβλία κλπ) που χρησιμοποιούσαν οι περισσότερες εφημερίδες για να αυξήσουν την κυκλοφορία τους. Οι απαγορεύσεις αυτές, απηχώντας ανάλογο προβληματισμό και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες,⁶¹ εξειδικεύτηκαν με μεταγενέστερα νομοθετήματα την επόμενη χρονιά, αλλά παραβιάζονταν συστηματικά από το σύνολο σχεδόν των εφημερίδων, πολλές από τις οποίες, ενώ θεωρητικά καταδίκάζαν τα δώρα και ζητούσαν εφαρμογή του νόμου, παράλληλα τα υιοθετούσαν για να προστατεύσουν την κυκλοφορία τους. Οι εισαγγελικές διώξεις στο φορτισμένο πολιτικά κλίμα του καλοκαιριού του 1933⁶² αποδείχτηκαν ατελέσφορες και τον χειμώνα του ίδιου έτους η κυβέρνηση των Λαϊκών με νέο νομοσχέδιο επέτρεψε την υπό προϋποθέσεις παροχή δώρων και λαχείων.⁶³

Διαθέτοντας για την περίοδο του μεσοπολέμου τις πρώτες σχετικά αξιόπιστες πληροφορίες και εκτιμήσεις για την κυκλοφορία του τύπου, μπορούμε να συνάγουμε ορισμένα συμπεράσματα, με τις επιφυλάξεις βέβαια που επιβάλλει η ανεπισημότητα και η σποραδικότητα των πηγών. Ενώ η αύξηση της συνολικής κυκλοφορίας του αθηναϊκού Τύπου από το 1915 ως τα μέσα της δεκαετίας του 30 είναι εντυπωσιακή⁶⁴

⁵⁹ Την άνοιξη του 1930, «λαϊκές» εφημερίδες όπως η *Εσπερινή*, η *Ελληνική* και ο *Ημερήσιος Τύπος* άρχισαν να απονέμουν δώρα στους αναγνώστες. Ακολούθησε η παροχή λαχείων από την *Πατρίδα* και την *Ακρόπολη* για να προκληθεί εισαγγελική παρέμβαση βασισμένη στον ν. ΑΧΛ/1887. Βλ. *Σκριπ*, 13-5-1930, *Εμπρός* 14-5-1930 και *Ελληνική*, 15-5-1930.

⁶⁰ Για την εκστρατεία αυτή βλ. Χατζηϊωσήφ Χ., «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, τ. Β2, σ. 99.

⁶¹ Για τον «άγριο δημοσιογραφικό πόλεμο» μαίνονταν την ίδια περίοδο στην Αγγλία με αφορμή τα δώρα και τα δελτία των εφημερίδων, βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13-7-1933 και για αντίστοιχες απαγορεύσεις στην Ιταλία, *Ελεύθερον Βήμα*, 26-10-1932.

⁶² Διώχθηκαν όλες οι αθηναϊκές εφημερίδες εκτός από το *Ελεύθερον Βήμα*, τα *Αθηναϊκά Νέα* και την *Καθημερινή*. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 25-8-1933.

⁶³ *Ελεύθερον Βήμα*, 30-11-1933.

⁶⁴ Ο Κ. Μάγερ εκτιμά πως από 150.000 φύλλα το 1915 έφτασε τις 350-360.000 φύλλα την περίοδο 1930-1936, αν και το τελευταίο νούμερο κρίνεται μάλλον υπερβολικό. Βλ. Κ. Μάγερ, *ό.π.*, σ. 14. Οι εκτιμήσεις βρετανών διπλωματών κάνουν λόγο για περίπου 250.000 φύλλα το 1930. Βλ. Μαρκέτος Σ., *ό.π.*, σ. 271.

και ίσως ξεπέρασε το 100% – για τη δεκαετία του 1920 παρατηρείται αύξηση 50 – 80.000 φύλλων,⁶⁵ – δεν είναι εντούτοις ανάλογη με την αύξηση της κυκλοφορίας των επιμέρους εντύπων. Αν παρακάμψουμε τους αριθμούς που έδιναν, πάντα με δόση υπερβολής, οι ίδιες οι εφημερίδες, αριθμούς κατά κανόνα οριακούς που επιτυγχάνονταν για μικρά διαστήματα και σε ειδικές καταστάσεις,⁶⁶ διαπιστώνουμε ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1920, τα πλέον ευπώλητα έντυπα όπως το *Ελεύθερον Βήμα*, το *Έθνος*, η *Πατρίς* και η *Ελληνική*, είχαν σταθερές κυκλοφορίες 20 – 35.000 φύλλων, δηλαδή ελαφρώς αυξημένες από τις αντίστοιχες των εφημερίδων πρώτης γραμμής του 1921, ενώ βιώσιμες θεωρούνταν, όπως και το 1921, οι εκδοτικές επιχειρήσεις που είχαν σταθεροποιήσει τις πωλήσεις τους στα 12 – 20.000 φύλλα, σαν την *Πρωία*, την *Καθημερινή*, την *Εστία* και τον *Ημερήσιο Τύπο*⁶⁷.

Ο σκληρός ανταγωνισμός δεν επέτρεψε στους εκδότες να βελτιώσουν θεαματικά τα tiráž και να καρπωθούν μεγαλύτερο μερίδιο από τη συνολική αύξηση των πωλήσεων, ενώ οι αλλαγές στην κατάταξη της κυκλοφορίας μετέβαλαν από τα μέσα της δεκαετίας του 20 το τοπίο του αθηναϊκού Τύπου. Η στασιμότητα και η παρακμή αρκετών εφημερίδων που αντιπροσώπευαν τα «βαριά χαρτιά» του προπολεμικού παρελθόντος (*Εμπρός*, *Σκριπ*, *Ακρόπολις*, *Εστία*) συνοδεύτηκε από τον καταποντισμό εντύπων που είχαν εμφανιστεί δυναμικά στα τέλη της δεκαετίας του 1910 (*Ελεύθερος Τύπος*, *Πολιτεία*)⁶⁸ και την παύση πολλών εφημερίδων χαμηλής κυκλοφορίας, διαφόρων πολιτικών αποχρώσεων (*Χρονικά*, *Νέα Ημέρα*, *Δημοκρατία*, *Ελεύθερος Λόγος*). Την πρωτοκαθεδρία διεκδικούσαν τα επιτυχημένα έντυπα που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 20 (*Ελεύθερον Βήμα*, *Καθημερινή*, *Πρωία*), μαζί με το αρχαιότερο *Έθνος* και την επανεμφανισθείσα *Πατρίδα* του Σ. Σίμου. Η εμπορική επιτυχία μιας

⁶⁵ Βλ. τους (κατά προσέγγιση) πίνακες κυκλοφοριών που παραθέτει ο Μαρκέτος για τα έτη 1921 και 1929 βασιζόμενους σε στοιχεία της βρετανικής πρεσβείας. Μαρκέτος Σ., ό.π., σ. 329 και 334.

⁶⁶ Ο ισχυρισμός για παράδειγμα της *Αθηναϊκής* πως πωλούσε στα 1921 32.000 φύλλα, ενώ οι εκτιμήσεις των ξένων παρατηρητών κάνουν λόγο για 5 – 6.000 φύλλα (Μαρκέτος, ό.π., σ. 329), είναι σίγουρα ψευδής. Ομοίως υπερβολικό πρέπει να ήταν το ποσό των 60.000 φύλλων που ανέγραφε πως πουλούσε η *Ακρόπολις* του Βουτσινά τους πρώτους μήνες του 1931. Σε περιπτώσεις εκτάκτων πολιτικών γεγονότων γενικού ενδιαφέροντος η κυκλοφορία προσωρινά εκτοξεύονταν, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα της *Βραδυνής* που τις επόμενες μέρες του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου του 35 και με απαγορευμένο το φιλελεύθερο τύπο, διατεινόταν πως πουλούσε 150.000 φύλλα ημερησίως. Βλ. Κ. Μάγερ, ό.π., σ. 242.

⁶⁷ Μαρκέτος Σ., ό.π., σ. 329 και 334. Οι εκτιμήσεις, στους ίδιους πίνακες, που ανεβάζουν σε 40.000 φύλλα την κυκλοφορία του *Ελεύθερου Βήματος* το 1929, είναι ελαφρά «τραβηγμένες». Πιο αξιόπιστος είναι ο ισχυρισμός της ίδιας της εφημερίδας ότι η κυκλοφορία της είχε σταθεροποιηθεί από τα πρώτα χρόνια της έκδοσής της στα 30 - 35.000 φύλλα. *Ελεύθερον Βήμα*, 24-2-1932.

⁶⁸ Ο *Ελεύθερος Τύπος* (ιδρ. 1916), που το 1921 είχε ημερήσια κυκλοφορία 30.000 φύλλων, υποχωρεί μετά το θάνατο του ιδρυτή του, για να κλείσει το 1927, ενώ η *Πολιτεία* (ιδρ. 1917) που συναγωνίζονταν την *Καθημερινή* στην πρωτιά της κυκλοφορίας του αντιβενιζελικού τύπου το 1922, διέκοψε την έκδοσή της το 1929.

κατηγορίας εφημερίδων που εμφανίστηκαν γύρω στο 1930 (ο *Ημερήσιος Τύπος*, η *Ακρόπολις* του Βουτσινά, ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, το *Ελληνικόν Μέλλον*) χάρη στον αγοραίο συνδυασμό πολιτικού λαϊκισμού, σκανδαλοθηρικής θεματολογίας (εγκλήματα τιμής, «εξωτικές» ιστορίες, αθλητικά πρωτοσέλιδα, καλλιστεία κλπ) και παροχής δώρων και προσφορών στους αναγνώστες, όχι μόνο υποχρέωσε και τις υπόλοιπες να τις μιμηθούν (κυρίως την *Εσπερινή*, την *Πατρίδα* και την *Ελληνική*), αλλά επέφερε και εντυπωσιακές ανατροπές στις κυκλοφορίες, καθιστώντας ακόμη πιο θολό και επισφαλές το επιχειρηματικό περιβάλλον των εκδοτών. Η απουσία ενός επίσημου φορέα που θα εξακρίβωνε και θα δημοσιοποιούσε τις κυκλοφορίες, δυσχέραινε και τις σχέσεις του Τύπου με τη διαφήμιση, έναν σημαντικό οικονομικό αιμοδότη του που βρισκόταν στα πρώτα οργανωτικά του βήματα⁶⁹. Η απροθυμία των εφημερίδων – παρά τις φραστικές τους διακηρύξεις⁷⁰ – να υποστούν έλεγχο της κυκλοφορίας τους, κλόνιζε τη σχέση εμπιστοσύνης με τα διαφημιστικά πρακτορεία, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις δικαστικών προσφυγών για οικονομικές διαφορές⁷¹.

Το θέμα της εμπορικής βιωσιμότητας των αθηναϊκών εφημερίδων μαζί με σοβαρά υπονοούμενα για άδηλους πόρους που συντηρούσαν τεχνητά πολλά καθημερινά φύλλα, προέκυψε και κατά το διάλογο που διεξήχθη στον αθηναϊκό τύπο την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1925, με αφορμή την επιδιωκόμενη αύξηση της τιμής των εφημερίδων κατά 50 λεπτά. Όταν ο *Ριζοσπάστης* αύξησε πρώτος την τιμή πώλησης σε μία δραχμή, παρουσιάζοντας ανάλυση των εκδοτικών εξόδων που ανέρχονταν σε 70 περίπου λεπτά ανά φύλλο (από το πενήντάλεπτο οι εφημερίδες εισέπρατταν μόνο 36 λεπτά), ακολούθησαν όλες οι αστικές πρωινές εφημερίδες στις 23-5-1925.⁷² Η

⁶⁹ Οι διαφημιστικές εταιρείες και τα διαφημιστικά πρακτορεία εμφανίζονται και αυξάνονται εντυπωσιακά κατά τη δεκαετία του 1920. Καθώς η φήμη τους συχνά αναγράφονταν στο κάτω δεξιό άκρο του πλαισίου του διαφημιζόμενου, γνωρίζουμε τα ονόματα πολλών τέτοιων πρακτορείων: Ανατολή, ΦΑΜΑ, Ρεκόρ, ECO, Ηχώ, PUBLIBURO, Ήλιος, Φοίνιξ, Άλμα κ.ά. Η εξάρτηση και η διασύνδεση των εκδοτών από τις εταιρείες αυτές, οι οποίες διαμεσολαβούσαν ανάμεσα στους διαφημιζόμενους επιχειρηματίες και τους εκδότες, έπαιξε βαρύνοντα ρόλο στην οικονομική επιβίωση των εφημερίδων, αν και μας λείπει η ακριβής εικόνα των οικονομικών αυτών σχέσεων και των όρων συνεργασίας. Το ποσό που εισέπραττε καθημερινά από τις αγγελίες το σύνολο των αθηναϊκών ημερήσιων εφημερίδων υπολογίζονταν στα τέλη της δεκαετίας του 20 σε 40 - 60.000 δρχ. Βλ. «Η εκλογή και η διαφημιστική αξία του Τύπου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3-3-1929 καθώς και «Η Διαφήμιση και οι ευνοϊκοί συνθήκες για την ανάπτυξή της», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 30-9-1928.

⁷⁰ Η *Πρωία*, σε διαμάχη της με το *Ελεύθερον Βήμα* για το ύψος των πωλήσεων, πρότεινε να γίνεται έλεγχος της κυκλοφορίας από το Ταμείο Συντάξεων των αθηναϊκών εφημερίδων σε συνεργασία με τα πρακτορεία διακίνησης του τύπου. *Πρωία*, 23-2-1932.

⁷¹ Για παράδειγμα, η μήνυση της *Πολιτείας* κατά του διαφημιστικού γραφείου «Ανατολή» το 1925 για μη καταβολή οφειλών. Βλ. *Ελ. Βήμα*, 12-7-1925.

⁷² Η αύξηση της τιμής αναγγέλθηκε από κοινού από τους εκδότες των εφημερίδων *Αθήνα*, *Δημοκρατία*, *Εθνική Φωνή*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Ελεύθερος Λόγος*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Εμπρός*, *Καθημερινή*, *Πολιτεία* και *Ελληνική*. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 13-4-1925 και *Ελεύθερος Τύπος*, 22-5-1925.

συμφωνία διασπάστηκε λίγες μέρες μετά, λόγω ανταγωνισμού, και η ανατίμηση επιβλήθηκε – όπως και οι προηγούμενες – με νομοθετικό διάταγμα στις 19-7-1925.⁷³ Στη σχετική συζήτηση, η αύξηση της τιμής παρουσιάστηκε ως στοιχειώδης προϋπόθεση για την εξυγίανση και την ανεξαρτητοποίηση του Τύπου καθώς «η καθημερινή κριτική του ελληνικού καφενείου δύναται ακαταγωνίστως να ερωτά πώς καλύπτονται αι δαπάναι του αθηναϊκού τύπου, πώς εκδίδονται αι εφημερίδες και ιδίως αι ασθενεστέρας κυκλοφορίας, αι οποίαι, λόγω και των ευθηνωτάτων αγγελιών των, δεν είναι δυνατόν να καλύπτουν τας δαπάνας των»⁷⁴ να γίνονται νύξεις για όσους «δια λόγους διαφόρων υπολογισμών συντηρούν εν Ελλάδι το ψεύδος μιας εμπορικής καταστάσεως του τύπου»⁷⁵ και να τίθεται ευθέως το ηθικό ζήτημα του Τύπου που εξυπηρετείται μόνον όταν δημοσιοποιούνται οι ισολογισμοί της εμπορικής βάσης των δημοσιογραφικών επιχειρήσεων.

Η τακτική ή έκτακτη χρηματοδότηση των μεσοπολεμικών εφημερίδων από πολιτικούς παράγοντες, ιδιώτες της διασποράς, επιχειρηματίες, οικονομικούς ομίλους (τράπεζες και ξένες εταιρείες) και η συμμετοχή τους σε οργανωμένα πολιτικά και οικονομικά παίγνια, αποτελούσε κοινό μυστικό στο χώρο των εκδοτών, των διευθυντών και του πολιτικοοικονομικού κατεστημένου. Όμως, η δια του Τύπου διερεύνηση των σχέσεων αυτών είναι εξαιρετικά δυσχερής, αφού οι «αποκαλύψεις» γίνονταν με χαρακτηριστική φειδώ και προσοχή και μόνο σε περιόδους έντονης πολιτικής ή εμπορικής αντιπαράθεσης των εφημερίδων. Παρόλα αυτά, αξίζει να παρουσιαστούν ορισμένες περιπτώσεις σκανδαλωδών χρηματοδοτήσεων και διαπλοκής που αποκαλύφθηκαν και συζητήθηκαν – έστω επιδερμικά και με πολλούς ανεπιβεβαίωτους υπαινιγμούς – κατά τη δεκαετία του 20, για να καταδειχθεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνταν οι εκδότες.

Τον Ιούνιο του 1924, λίγο καιρό μετά το δημοψήφισμα του Απριλίου που επικύρωσε την εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος, ο βασιλόφρων πολιτευτής και αρχηγός του Ενωτικού Κόμματος Α. Τσουκαλάς, με μια σειρά επιστολών του στη μεταξική εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, κατηγορούσε τον Γ. Ευστρατιάδη, ιδιοκτήτη της

⁷³ Ορισμένες εφημερίδες όπως το *Σκριπ*, η *Νέα Ημέρα* και κυρίως η *Εστία*, αντέδρασαν στην αύξηση της τιμής θεωρώντας αντισυνταγματική την επιβολή διατίμησης. Πολλοί αντέταξαν στην επιχειρηματολογία της *Εστίας* πως οι δαπάνες της συγκεκριμένης εφημερίδας ήταν μειωμένες επειδή διέθετε ιδιόκτητους χώρους για τις εγκαταστάσεις της και λιγότερα έξοδα για φωτισμό και εργατικά ημερομίσθια διότι (όπως και στις υπόλοιπες απογευματινές εφημερίδες) η εργασία γινόταν την ημέρα. *Ελεύθερον Βήμα*, 31-5-1925.

⁷⁴ *Πολιτεία*, 17-4-1925.

⁷⁵ *Πολιτεία*, 18-4-1925

συντηρητικής εφημερίδας *Σκριπ* και τον πολιτικό Κ. Αγγελόπουλο, στενό φίλο του εκδότη του *Χρόνου* Ι. Διάκου, διότι, ως μέλη της Επιτροπής της Συνταγματικής Παράταξης⁷⁶ που είχε αναλάβει τη συγκέντρωση και τη διαχείριση χρημάτων από ομογενείς της Αιγύπτου υπέρ του μοναρχικού αγώνα, είχαν παράτυπα διαθέσει μεγάλο ποσό των εράνων (160.000 δρχ.) για την ενίσχυση των παραπάνω εφημερίδων.⁷⁷ Σε αντίδραση, οι εφημερίδες αυτές υποστήριξαν – ερμηνεύοντας σχετικές δηλώσεις του Κονδύλη στην Εθνοσυνέλευση – πως ορισμένα έντυπα, με υπόδειξη του Ι. Μεταξά, πληρώθηκαν από τον Παπαναστασίου ως αντάλλαγμα για την «πολιτική του πλαισίου», δηλαδή την αναγνώριση του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον αρχηγό των Ελευθεροφρόνων μετά το δημοψήφισμα.⁷⁸ Πολύ σύντομα αποκαλύφθηκε πως δεν είχαν ενισχυθεί μόνο οι μεταξικές εφημερίδες αλλά το σύνολο σχεδόν του ημερήσιου Τύπου (εκτός από το *Ελεύθερον Βήμα*, το *Σκριπ* και την *Εστία*) και πως χρηματοδότης ήταν ομογενής έπληλυσ επιχειρηματίας. Χαρακτηριστικό των ορίων που έθετε στον αποκαλυπτικό του οίστρο ο αστικός Τύπος της πρωτεύουσας, είναι πως καμία εφημερίδα δεν ανέγραψε το όνομα του Μποδοσάκη Αθανασιάδη, αν και το θέμα απασχόλησε τον Τύπο επί δεκαπενθήμερο.⁷⁹ Η αμηχανία να ερμηνευτεί με πολιτικά κριτήρια η χορηγία ενός ιλιγγιώδους ποσού – που πιθανόν ανέρχονταν στα δύο εκατομμύρια δρχ.⁸⁰ – αφού οι χρηματισμένες εφημερίδες ελάχιστα μετέβαλαν τη θέση τους στο πολιτειακό, οι αόριστες αναφορές σε «ρομαντικό ιδεολόγο επιχειρηματία», ακόμα και η θέση που διατύπωσε ο Παπαναστασίου από το βήμα της Βουλής, ότι οι ενισχύσεις δόθηκαν «για να ησυχάσει ο τόπος», απέκρυπταν συνειδητά τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε την περίοδο εκείνη ο Μποδοσάκης Αθανασιάδης στην ικανοποίηση του αιτήματός

⁷⁶ Η «Συνταγματική Παράταξη» είχε έργο της το συντονισμό της δράσης των αντιβενιζελικών κομμάτων υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας, ενόψει του επικείμενου δημοψηφίσματος.

⁷⁷ Βλ. *Νέα Ημέρα*, 9-6-1924 και 10-6-1924, καθώς και Μεταξάς Ι. ό.π., καταγραφή της 9-6-1924.

⁷⁸ *Σκριπ*, 29-6-1924.

⁷⁹ Ακόμα και το *Ελεύθερον Βήμα* που αποκάλυψε το σκάνδαλο δημοσιεύοντας ιδίως επιστολή του Παπαναστασίου προς τον Μποδοσάκη με την οποία του ζητούσε να δώσει 100.000 δρχ. στον Ι. Μαυρούλια, οικονομικό διευθυντή του *Χρόνου*, φρόντισε να απαλείψει τα ονόματα προσώπων και εφημερίδων από το δημοσίευμα. *Ελεύθερον Βήμα*, 9-7-1924. Για τα ονόματα των προσώπων του σκανδάλου βλ. «Τα αίτια του αστικού τύπου», *Ριζοσπάστης*, 17-7-1924. Πηγή των αποκαλύψεων και προμηθευτής των σημειωμάτων ήταν προφανώς ο ίδιος ο Μποδοσάκης.

⁸⁰ Σύμφωνα με έναν πληροφορημένο δημοσιογράφο και εκδότη της εποχής, προκύπτει ότι έλαβαν: ο *Ελεύθερος Τύπος* 300.000, η *Δημοκρατία* 300.000, η *Καθημερινή* 75.000, η *Πολιτεία* 200.000, η *Νέα Ημέρα* 200.000, η *Βραδυνή* 150.000, το *Έθνος* 100.000, ο *Ελεύθερος Λόγος* 100.000, ο *Χρόνος* 100.000, η *Ένωσις του Ελληνισμού* 200.000. Βλ. Μάλαινος Μ., *Το Σημειωματάριο του Βλάση Ρούμελη*, Αθήνα, 1960, τ. Β', σ. 41-43.

του να θεωρηθούν προσφυγικά τα περιουσιακά του στοιχεία στην Τουρκία και να λάβει τις σχετικές αποζημιώσεις.⁸¹

Εκτός από την ευκολία με την οποία ένας δυναμικός οικονομικός παράγοντας άλωσε το μεγαλύτερο μέρος του ημερήσιου αστικού Τύπου, ευκολία που υπογραμμίζει την οικονομική ευπάθεια των περισσότερων δημοσιογραφικών επιχειρήσεων, αξιοσημείωτες είναι οι αιχμές που εκτοξεύτηκαν κατά τη συζήτηση του σκανδάλου. Στους ισχυρισμούς του *Ελεύθερου Λόγου* ότι ο Μήτσος Λαμπράκης ίδρυσε την εφημερίδα του το 1922 «δι' επιτηδειοτάτης επαιτικής μανούβρας μεταξύ των αφελών ομογενών της Αιγύπτου»⁸² και ότι η πολυτελής διαβίωση και η οικονομική του ευπραγία οφείλονταν στη συμμετοχή του σε χρηματιστηριακά κόλπα,⁸³ το *Ελεύθερον Βήμα* ανταπάντησε δημοσιεύοντας επιστολή του παραιτηθέντος αρχισυντάκτη του *Ελεύθερου Λόγου* Μ. Ροδά, στην οποία επιβεβαίωνε την είσπραξη χρημάτων από τον Μποδοσάκη και διεκτραγωδούσε την οικονομική κατάσταση της εφημερίδας.⁸⁴ Συγχρόνως, το *Ελεύθερον Βήμα* υποστήριζε πως η *Δημοκρατία*, το επίσημο όργανο του κόμματος του Παπαναστασίου, απέκτησε εγκαταστάσεις και εξοπλισμό χάρη στη χορηγία ενός εκατομμυρίου δρχ. από «αφελή αθηναίο έμπορο και πολιτευτή».⁸⁵

Ακόμα πιο αποκαλυπτική για τις σχέσεις του Τύπου με οικονομικούς παράγοντες στάθηκε η άγρια πολεμική που ξέσπασε ανάμεσα στο *Ελεύθερον Βήμα* και την *Πατρίδα* το 1928. Με την επανέκδοσή της τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου, η *Πατρίς* του

⁸¹ Βλ. επιστολές του Μποδοσάκη για το ζήτημα, στο *Ελεύθερον Βήμα*, 25-6-1924 και 29-6-1924. Στη μη ικανοποίηση των αξιώσεών του οφείλεται πιθανότατα και η εγκατάλειψη του Παπαναστασίου στις αρχές καλοκαιριού του 1924, η προσκόλλησή του στον Κονδύλη και η διαρροή των ιδίχειρων σημειωμάτων στο *Ελεύθερον Βήμα* που αποκάλυψε το σκάνδαλο. Ο Μποδοσάκης είχε κατηγορηθεί ως τροφодότης του Κεμάλ κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού πολέμου και με το όπλο αυτό οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις τον εκβίαζαν για να στηρίζει και να χρηματοδοτεί την πολιτική τους. Αλλά και ο ίδιος με τη σειρά του εκβίαζε και επιτύγγανε αθέμιτα κέρδη. Βλ. Μάλαινος Μ., ό.π., σ. 43 και επιστολή του Δ. Λυκιαρδόπουλου στη *Δημοκρατία*, 5-7-1924.

⁸² *Ελεύθερος Λόγος*, 9-7-1924.

⁸³ *Δημοκρατία*, 1-7-1924 και *Ελεύθερος Λόγος*, 11-7-1924.

⁸⁴ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 16-7-1924. Στην επιστολή αποκαλύπτονταν πως ο *Ελεύθερος Λόγος*, η πρώτη εφημερίδα που εμφανίστηκε με τη μορφή ανώνυμης εταιρείας και έδινε την εικόνα εύρωστου οικονομικού οργανισμού, αντιμετώπιζε από τους πρώτους μήνες της κυκλοφορίας της οξύ πρόβλημα εμπορικής επιβίωσης. Πέρα από το γεγονός ότι τα κατατεθέντα κεφάλαια ήταν πολύ λιγότερα από τα δύο εκατομμύρια που αναγράφονταν στο καταστατικό της, τονίζονταν η απροθυμία των βασικών της μετόχων – κυρίως των τραπεζιτών αδελφών Κωστοπούλου (της Τράπεζας Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως) και του εφοπλιστή και προέδρου του Δ. Σ. Γεώργιου Μαυρολέοντα – να διαθέσουν νέα κεφάλαια, με αποτέλεσμα την αδυναμία της εφημερίδας να αντεπεξέλθει σε τρέχουσες υποχρεώσεις της, όπως ήταν η μισθοδοσία των ανταποκριτών του εξωτερικού.

⁸⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 2-7-1924.

Σπύρου Σίμου⁸⁶ εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση εναντίον της Εθνικής Τράπεζας, του διοικητή της Αλέξανδρου Διομήδη, της αγγλικής Hambros Bank, κύριου ξένου συμμάχου της ΕΤΕ και της εταιρείας Power and Traction που είχε αναλάβει την ηλεκτροδότηση και τις μεταφορές της πρωτεύουσας. Οι κατηγορίες συνοψίζονταν στη σύσταση «συγκροτήματος» από τους παραπάνω οργανισμούς με στόχο τη σύναψη αποικιοκρατικού τύπου συμβάσεων για την εκτέλεση των μεγάλων έργων, τη μονοπωλιακή διαχείριση των δανείων για τη χρηματοδότησή τους και τελικά την υποδούλωση της χώρας στο ξένο κεφάλαιο μέσω ζημιογόνων για το δημόσιο συμφωνιών, που εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις αλλοδαπές εταιρείες και έναν στενό κύκλο μετόχων της ΕΤΕ. Τα βέλη στρέφονταν και κατά της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης συνασπισμού, ειδικότερα στόχευαν τους υπουργούς οικονομικών και συγκοινωνιών Γ. Καφαντάρη και Ι. Μεταξά, καθώς και εναντίον μερίδας του Τύπου, που με επικεφαλής το *Ελεύθερον Βήμα* υποστήριζε σταθερά τα συμφέροντα του «συγκροτήματος».⁸⁷

Η σύγκρουση κορυφώθηκε το Νοέμβριο του 1928, όταν το *Ελεύθερον Βήμα* δημοσίευσε μια σειρά επιστολών του Σ. Σίμου, γραμμένων μεταξύ Οκτωβρίου 1927 και Ιανουαρίου 1928, με τις οποίες αποδεικνύονταν ότι ο ίδιος λειτουργούσε ως μεσάζων στην υποστήριξη συμφερόντων του αμερικανικού τραπεζιτικού οίκου Blair, συνεργάτη του ομίλου Καψαμπέλη – Πρεζάνη στον περιβόητο διαγωνισμό της οδοποιίας, ενώ η υπό έκδοση εφημερίδα του θα υποστήριζε τα συμφέροντα αυτά.⁸⁸ Η *Πατρίς* στηρίχθηκε, όπως ομολογούσε και ο ίδιος ο Σίμος, σε οικονομική ενίσχυση από ομογενείς της Αιγύπτου, αλλά πίσω από τις πρωτοβουλίες αυτές βρισκόταν η ανταγωνίστρια της ΕΤΕ Τράπεζα Αθηνών και ο γενικός διευθυντής της Ιωάννης

⁸⁶ Ο Σπύρος Σίμος (1868-1935), εκδότης και ιδιοκτήτης της *Πατρίδος* στο Βουκουρέστι και μετά το 1905 στην Αθήνα, χρημάτισε πληρεξούσιος Άρτας από το 1910, μέλος της πρώτης κοινοβουλευτικής ομάδας του Βενιζέλου και υπουργός περιθάλψεως (1917-1920). Η έκδοση της *Πατρίδος* είχε διακοπεί τον Ιανουάριο του 1924, μετά την εκλογή του Σ. Σίμου ως πληρεξούσιου Ιωαννίνων στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά: *Πατρίς*, 31-3-1928, 4-4-1928, 23-6-1928.

⁸⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 7-11-1928, 9-11-1928, 10-11-1928 και 11-11-1928. Στις επιστολές ο εκδότης της *Πατρίδος* εμφανιζόταν ως μεσίτης που λάμβανε προμήθειες ύψους 15-20%, προσέγγιζε υπουργούς και δωροδοκούσε υπηρεσιακά πρόσωπα. Η μεγάλη εντύπωση που είχαν στην κοινή γνώμη οι αποκαλύψεις, καθρεφτίζεται στην προσθήκη στο νεοελληνικό λεξιλόγιο της ρουμανικής λέξης «λοβιτούρα» που χρησιμοποιούσε στις επιστολές του ο Σίμος, καθώς και στην κυκλοφορία σατιρικού φύλλου και το ανέβασμα θεατρικής επιθεώρησης με τον ίδιο τίτλο την συγκεκριμένη περίοδο. Οι επιστολές αναφέρονταν και σε παλιότερες μεσιτείες του Σίμου, κατά τα έτη 1924-1926, όταν ήταν πληρεξούσιος Ιωαννίνων, καθώς φέρονταν αναμεμιγμένος στην επιχείρηση υφαρπαγής από το ελληνικό δημόσιο των κτημάτων του Αβδούλ Χαμίτ και σε μια υπόθεση προμήθειας οδοστρωτήρων. Γενικότερα, παρουσιάζονταν ως κοινός εκβιαστής που χρησιμοποιούσε τις πολιτικές του διασυνδέσεις και το δημοσιογραφικό του όργανο για να επιβάλλει τις ιδιοτελείς απόψεις του στην κοινή γνώμη και τις κυβερνήσεις.

Ηλιάσκος.⁸⁹ Τα δημόσια έργα της περιόδου, με τους μεγάλους προϋπολογισμούς που δημιουργούσαν μοναδικές ευκαιρίες για τραπεζικές εργασίες και κέρδη, όζυναν τον ανταγωνισμό για τη χρηματοδότησή τους μεταξύ του λονδρέζικου οίκου Hambros και της νεοϋορκέζικης τράπεζας Seligman and Co. καθώς και των εγχώριων εταίρων τους, της Εθνικής Τράπεζας και της Τράπεζας Αθηνών αντιστοίχως.⁹⁰ Η Τράπεζα Αθηνών φαινόταν να είναι ο μεγάλος χαμένος, καθώς οι προσφορές των ομίλων που συγκροτούσε για τη διεκδίκηση της αναδοχής των μεγάλων δημόσιων έργων της δεκαετίας του 1920 δεν είχαν ευδοωθεί παρά μόνο στην περίπτωση της ύδρευσης της Αθήνας με τη «σύμβαση Ούλεν».⁹¹ Η δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για τις επιδιώξεις της στον φιλελεύθερο καθημερινό αθηναϊκό Τύπο, μέσω της στήριξης εντύπων όπως η *Πατρίς*, ήταν προϋπόθεση για τον υποσκελισμό της ανταγωνίστριας της ΕΤΕ, η οποία, λόγω της στενής σχέσης της με το κράτος, αποσπούσε τη μερίδα του λέοντος.⁹² Δεν είναι σύμπτωση πως οι επιστολές του Σίμου αγοράστηκαν από τον Δ. Λαμπράκη και δημοσιεύτηκαν στο *Ελ. Βήμα* τις παραμονές της κυβερνητικής απόφασης για τη σύναψη του «παραγωγικού δανείου» (δανείου για τη χρηματοδότηση των παραγωγικών έργων συνολικού ύψους 15 εκατομμυρίων λιρών) με υποψήφιους χρηματοδότες τον όμιλο Χάμπρο – Ερλάγκερ και τον οίκο Σέλιγκμαν.⁹³

⁸⁹ FO371/12918/203 κ.ε Sir Percy Lorain προς Lindsay, 12-11-1928, όπως παρατίθεται στο Μαρκέτος Σ., ό.π., σ. 330-333. Σύμφωνα με ανταπόκριση αιγυπτιώτη δημοσιογράφου, ο Σίμος μετέβη στις αρχές του 1928 στην Αλεξάνδρεια κομίζοντας συστατική επιστολή του Ηλιάσκου στον δ/ντη του εκεί υποκαταστήματος της Τράπεζας Αθηνών Μ. Λάσκαρι, ο οποίος τον συνέστησε σε επιχειρηματίες της ελληνικής λέσχης για να συλλέξει τελικά το ποσό των 2.000 λιρών για την έκδοση της εφημερίδας του. Στο πρόγραμμα του υπό έκδοση εντύπου του, ο Σίμος περιλάμβανε την «καταπολέμησιν του κομμουνισμού, όστις ηπλώθη εις τας περισσοτέρας πόλεις της Ελλάδος και μιας μεγάλης αθηναϊκής εφημερίδος, ήτις συνέδεσε τα συμφέροντά της με εκείνα των απομυζώντων το τίμιον χρήμα του λαού ξένων εταιρειών...». Φυσικά τα συμφέροντα των προσώπων που πρωτοστάτησαν στη γενναιόδωρη ενίσχυση (αναφέρονται οι Χωρέμης, Σαλβάγος, Γραικούδης και Καζούλης) συνδέονταν με την Τράπεζα Αθηνών και τους γύρω από αυτήν χρηματιστικούς και επιχειρηματικούς κύκλους. Αντίστοιχη προσπάθεια του Σίμου στο Κάιρο ναυάγησε λόγω της αντίδρασης που οργανώθηκε από τον δικηγόρο, πρώην υπουργό εξωτερικών και εκ των ιδρυτών του *Ελ. Βήματος*, Γ. Ρούσσο. Βλ. Κλεισθένης Πολύμνιος, «Ο κ. Σίμος, η Πατρίς και οι σκοποί της. Η οικονομική αντίθεσις δύο μεγάλων τραπεζών», *Ελληνική*, 18-4-1928.

⁹⁰ Mazower M., *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002, σ. 146-147.

⁹¹ Χατζηϊωσήφ Χ., *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 248, όπου επιβεβαιώνεται ότι η τεχνική εταιρεία Καψαμπέλης και Σία την οποία υποστήριζε ο Σίμος συνεργάζονταν με την Τράπεζα Αθηνών.

⁹² Δεν είναι τυχαίο πως η επανεκδοθείσα *Πατρίς*, θέλοντας να προλάβει αντιδράσεις, ανέγραφε στην προμετωπίδα του πρώτου φύλλου της ως καταστατική εξαγγελία: «Η Πατρίς δηλοί ότι ουδεμίαν θα δεχθή επιχορήγησιν παρά οιασδήποτε τραπεζής ή οιουδήποτε άλλου οικονομικού οργανισμού». *Πατρίς*, 4-3-1928.

⁹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 6-11-1928.

Αντιδρώντας, η *Πατρίς* επανέλαβε παλιότερες αιτιάσεις για το ρόλο του *Ελ. Βήματος* και τις σχέσεις του με το «συγκρότημα». Συγκεκριμένα, διατείνονταν πως ο Δ. Λαμπράκης, άλλοτε συντάκτης και διευθυντής της *Πατρίδος*, την εγκατέλειψε το 1921 και ίδρυσε τον επόμενο χρόνο δική του εφημερίδα «*συμβληθείς μετά Διομήδη και Τσουδερού προς έκδοσιν του Ελευθέρου Βήματος και με τον βαθύτερον σκοπόν να επιβούν της Εθνικής Τραπέζης, όπως και επέβησαν*».⁹⁴ Στο *Ελ. Βήμα* καταλογίζονταν η προεργασία για την επιβολή της παγκαλικής δικτατορίας αλλά και η οργάνωση της πτώσης της.⁹⁵ Κατά τη διάρκειά της – σύμφωνα πάντα με την *Πατρίδα* – το *Ελ. Βήμα* προπαγάνδιζε ενθουσιωδώς τη σκανδαλώδη σύμβαση της «Πάουερ»⁹⁶ και συμμετείχε στο σκάνδαλο της κερδοσκοπίας επί του συναλλάγματος που οργανώθηκε από τον Μποδοσάκη και τον υπουργό οικονομικών Δ. Τανταλίδη λίγο πριν την πτώση της δικτατορίας, δημοσιεύοντας ψευδείς φήμες περί αμερικανικών πιστώσεων.⁹⁷

Για την άρση της αντιπαράθεσης των δύο πρώτων σε κυκλοφορία βενιζελικών φύλλων και τον περιορισμό του πολιτικού κόστους, χρειάστηκε η παρέμβαση του ίδιου του Βενιζέλου, αφού προηγουμένως η χρηματοδότηση των παραγωγικών έργων ανατέθηκε εξ ημισείας στους δύο ξένους τραπεζικούς ανταγωνιστές.⁹⁸ Σε πολλούς ωστόσο είχε εμπεδωθεί η άποψη πως η διαμάχη «δεν είχε μόνον αγών μεταξύ δύο

⁹⁴ *Πατρίς*, 11-11-1928. Όπως ομολογούσε ο χρονογράφος της *Πατρίδος* και μετέπειτα του *Ελ. Βήματος* Κώστας Αθάνατος, «Μαζί (με τον Δ. Λαμπράκη) απεχωρήσαμεν εκ της «Πατρίδος» τρεις άλλοι νέοι, ο Γεράσιμος Λύχνος, ο αρθρογράφος, ο Ιορδάνης Τζαρτίλης, ο διαχειριστής, και ο χρονογράφος, εγώ. Μας ηκολούθησαν ενθέρμως πλήθος συντακτών και άλλων εργατών μέχρις αυτού του υπηρετικού προσωπικού...». Βλ. *Ελ. Βήμα*, 17-2-1924. Οι Διομήδης και Τσουδερός ήταν – μαζί με τον Λαμπράκη – από τους συνιδρυτές του *Ελ. Βήματος* και τα ονόματά τους αναγράφονταν στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας κατά τον πρώτο χρόνο της έκδοσής της. Τον Οκτώβριο του 1922 οι άλλοι ιδρυτές αποχώρησαν αφήνοντας μόνο ιδιοκτήτη τον Λαμπράκη ενώ λίγους μήνες μετά ο Αλέξανδρος Διομήδης διορίστηκε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας.

⁹⁵ «Αυτός δεν έφερε τον Αρχιστράτηγον του Έβρου (με ολοσελίδους εικόνες) δια να εξαφανίση την Επανάστασιν και τους αντιδρώντας εις το «Συγκρότημα» πολιτικούς; Και δεν ήτο αυτός, ο Λαμπράκης, ομοτράπεζος και παρακοιμώμενος του Δικτάτορος, δια Βρυώνηδων, αμνών του γάλακτος, ικεσιών μέσω τρίτων κλπ. κλπ.; Και του Παγκάλου η πτώσις εις τα γραφεία του *Ελ. Βήματος* δεν εσκευωρήθη;» έγραφε στην *Πατρίδα*, στο αποκορύφωμα της αντιπαράθεσης ο Γ. Π. (προφανώς ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο οποίος είχε βρεθεί λίγα χρόνια πριν στο στόχαστρο του Λαμπράκη ως πολιτικός διευθυντής του *Ελ. Λόγου*, με αφορμή την χρηματοδότηση των εφημερίδων από τον Μποδοσάκη). Βλ. *Πατρίς*, 9-11-1928.

⁹⁶ Βλ. *Ελευθέρον Βήμα*, 21-10-1925.

⁹⁷ *Πατρίς*, 8-11-1928. Από τον Μάρτιο του 1926 είχε σχηματιστεί ομάδα χρηματιστών υπό την ηγεσία του Μποδοσάκη Αθανασιάδη η οποία διαχειριζόνταν το συνάλλαγμα σε συνεννόηση με τον υπουργό οικονομικών Τανταλίδη στον οποίο ο Πάγκαλος είχε αναθέσει τη διαχείριση του κρατικού συναλλάγματος. Κατά τη διενέργεια του κερδοσκοπικού παιχνιδιού οι Μποδοσάκης και Τανταλίδης, για να επιταχύνουν την υποτιμητική φορά, προχώρησαν σε αθρόες πωλήσεις κρατικού συναλλάγματος φροντίζοντας ταυτόχρονα να διαδώσουν μέσω του τύπου πως αποδίδονται στην Ελλάδα οι αμερικανικές πιστώσεις. Μετά τη δικτατορία οι Μποδοσάκης και Τανταλίδης προσήχθησαν σε δίκη.

⁹⁸ Φήμες ήθελαν τον αγανακτισμένο Βενιζέλο να σχεδιάζει την έκδοση μιας άλλης βενιζελικής εφημερίδας ή την επανέκδοση του *Κήρυκα*. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9-11-1928.

εφημερίδων, αλλά αγών μεταξύ δύο οικονομικών συγκροτημάτων με αντίθετα συμφέροντα».⁹⁹

Ο Μποδοσάκης Αθανασιάδης και ένα νέο σχέδιο χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας κρυβόταν και πίσω από την χρηματοδότηση της έκδοσης και τη συστηματική προπαγάνδισή της κήρυξης χρεοστασίου από την επανεμφανιζόμενη *Ακρόπολη* του Γ. Βουτσινά, όπως υποστήριζε ο ανταγωνιστής της και επίσης νεοεμφανισθείς *Ημερήσιος Τύπος* των Ιωάννη Πασσά και Κ. Αθάνατου, την άνοιξη του 1929.¹⁰⁰ Σύμφωνα με τις καταγγελίες, οι φήμες περί σχεδιαζόμενης αναστολής της πληρωμής των τοκοχρεωλυσίων των δανείων ως μοναδικής διεξόδου από τη δημοσιονομική κρίση, φήμες που υπονοούνταν ως έγκυρες λόγω της στενής σχέσης του Βουτσινά με τον διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Βενιζέλου και αρθρογράφου της *Ακροπόλεως* Π. Τσιμπίδαρου, στόχευαν στην πτώση της τιμής των ελληνικών χρεογράφων και στη διενέργεια χρηματιστηριακής κυβείας από τους Μποδοσάκη και Βουτσινά.¹⁰¹

Η «αποκάλυψη» της *Ακροπόλεως* στην παραπάνω διαμάχη πως ο *Ημερήσιος Τύπος* ήταν «δημοσιογραφικόν όργανον εκδοθέν δια των χρημάτων ενός αποτάκτου βασιλικού στρατηγού και συντηρούμενον με χρήματα αποσπασθέντα από τους αλευρεμπόρους Πειραιώς»,¹⁰² είναι χαρακτηριστική των υπαινιγμών που διατυπώνονταν κατά καιρούς από τα ανταγωνιστικά έντυπα. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αδύνατη η διάκριση μεταξύ συκοφαντικών φημών και πραγματικότητας, αφού σπανίως δηλώνονταν ονόματα, ποσά και σκοποί¹⁰³, από

⁹⁹ *Εστία*, 8-11-1928.

¹⁰⁰ *Ημερήσιος Τύπος*, 20-3-1929 και 21-3-1929. Τον καιρό της ίδρυσης του *Ημερήσιου Τύπου* (Νοέμβριος 1928) ο Βουτσινάς εγκατέλειπε την *Πατρίδα* του Σ. Σίμου με αφορμή το σκάνδαλο της «λοβιτούρας» για να εκδώσει λίγους μήνες μετά – τον Ιανουάριο του 1929 – την *Ακρόπολη*.

¹⁰¹ *Ημερήσιος Τύπος*, 23-3-1927. Ο Βουτσινάς, παλιότερος «κράχτης» στο χρηματιστήριο την περίοδο του κερδοσκοπικού παροξυσμού επί δικτατορίας Παγκάλου σύμφωνα με πληροφορίες χρηματιστών, είχε οργανώσει μαζί με τον χρηματοδότη του το σχέδιο, εκμεταλλευόμενος την πρόσφατη τοποθέτηση του στενού του συνεργάτη Πότη Τσιμπίδαρου στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού. Βλ. Α. Ιωαννίδης, «Ο θόρυβος γύρω στο χρεωστάσιο», *Ριζοσπάστης*, 21-3-1929.

Οι καταγγελίες οδήγησαν σε δικαστική προσφυγή της *Ακροπόλεως* κατά του Κ. Αθάνατου, ενώ ο Βενιζέλος με επιστολές του στον τύπο προσπάθησε να κατευνάσει το σάλο στην αγορά χρεογράφων, τηρώντας ίσες αποστάσεις από τις δύο εφημερίδες και καλύπτοντας τον διευθυντή του πολιτικού του γραφείου. *Ημερήσιος Τύπος*, 25-3-1929.

¹⁰² *Ακρόπολις*, 21-3-1929.

¹⁰³ Το 1932, στα πλαίσια έντονου διαλόγου ανάμεσα στην *Πρωία* και το *Ελ. Βήμα* με αφορμή το υπό ψήφιση νομοσχέδιο «περί διατάξεων σχετικών προς την έκδοσιν και κυκλοφορίαν των εφημερίδων», το *Ελ. Βήμα* μιλούσε «περί κεφαλαιούχων, που εισπηδούν εις την δημοσιογραφίαν και συναγωνιζόμενοι αθεμίτως τας εφημερίδας προσπαθούν να μονοπωλήσουν την κοινήν γνώμην δι' αγνώστους σκοπούς» υπονοώντας σαφώς και τους εκδότες της *Πρωίας*, αλλά συγχρόνως αναφέρονταν – χωρίς να τον κατονομάζει – και σε άλλον «ημεδαπόν Κροίσον, ο οποίος ξένος εντελώς προς τον τύπον διέθεσε υπέρ τα εξ εκατομμύρια προς ενίσχυσιν ωρισμένης εφημερίδος και ο οποίος – άγνωστον

τα τέλη της δεκαετίας του 20 πληθαίνουν οι υπαινικτικές αναφορές σε «οικονομικές» εφημερίδες σε αντιδιαστολή με τις καθαρώς δημοσιογραφικές.¹⁰⁴ Όταν, στις αρχές του 1928, διακόπηκε μέσα σε λίγους μήνες η έκδοση πέντε εφημερίδων (*Ελεύθερος Τύπος*, *Ελεύθερος Λόγος*, *Δημοκρατία*, *Νέα Ημέρα* και *Εθνική*), πολλοί απέδωσαν το φαινόμενο «εις την πρόωρον ανάπτυξιν της ελληνικής εφημερίδος, δημιουργηθείσα από οργανισμούς οικονομικούς, εξυπηρετούντας παν άλλον ή σκοπούς δημοσιογραφικούς»¹⁰⁵, ενώ ο εκδότης της *Εσπερινής* και της *Πρωινής* Πέτρος Γιάνναρος έσπευδε να αγοράσει και το παραπαίον *Εμπρός* σε μιαν απέλπιδα προσπάθεια να δημιουργήσει «μέγα δημοσιογραφικόν οργανισμόν», όπως αναγράφονταν στην προμετωπίδα των εφημερίδων του, αναγνωρίζοντας πως «θα απετέλει ματαιοπονίαν η προσπάθεια αναχαιτίσεως εκείνων οίτινες ερρίφθησαν ήδη ακάθεκτοι εις την εκβιομηχάνισιν ενός επαγγέλματος το οποίον μέχρι τούδε εις τον τόπον μας είχε κατορθώση να διατηρηθή απόρθητον από τους ποικιλλωνύμους πειρασμούς οίτινες ως εκ της φύσεώς του το περιστοιχίζουν».¹⁰⁶

Ωστόσο, τα «οικονομικά όργανα» που εξήπταν τους φόβους των εκδοτών και θα άλλαζαν τον εκδοτικό χάρτη, δεν έμελλε να εμφανιστούν με τη μορφή συγκροτημένων ανώνυμων εταιρειών. Ο όρος υποδήλωνε περισσότερο τις αφανείς διασυνδέσεις που μεταφράζονταν σε εφάπαξ χορηγίες ή άλλου είδους οικονομικές διευκολύνσεις για την ίδρυση και τη συντήρηση φύλλων που εξέδιδαν φιλόδοξοι ή χρεωμένοι δημοσιογράφοι – εκδότες. Η άρνηση του επιχειρηματικού κόσμου να προχωρήσει σε μακράς πνοής επενδύσεις στο χώρο του Τύπου και η επιλογή της παρασκηνιακής χρηματοδότησης και των έκτακτων ενισχύσεων σε επιλεγμένα έντυπα για την ικανοποίηση βραχυπρόθεσμων πολιτικών ή οικονομικών επιδιώξεων, φαίνεται να είναι η αιτία αλλά και το αποτέλεσμα της μεγάλης αβεβαιότητας που χαρακτήριζε το περιβάλλον στο οποίο κινούνταν οι εκδοτικές επιχειρήσεις κατά το μεγαλύτερο μέρος του μεσοπολέμου. Καθώς λίγες εφημερίδες κατόρθωσαν στη μακρά διάρκεια να καθιερωθούν και να παγιώσουν σταθερές κυκλοφορίες (το *Ελεύθερον Βήμα*, η *Πρωία*, η *Καθημερινή* το *Έθνος* και η *Εστία*), ένα πλήθος εκδοτών – διευθυντών πάσχιζε να αποσπάσει από τη συνολική κυκλοφορία το μερίδιο που

πάντοτε δια ποίους σκοπούς – θα ηδύνατο αύριον διατηρουμένου του αθεμίτου συναγωνισμού να εξοδεύση πενταπλάσια όπως επιβλήθη εις την κοινήν γνώμην». Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25-2-1932.

¹⁰⁴ *Πολιτεία*, 17-4-1928.

¹⁰⁵ *Εστία*, 16-4-1928.

¹⁰⁶ *Εμπρός*, 18-4-1928. Η απόπειρα του Γιάνναρου διακόπηκε από το θάνατό του την ίδια χρονιά, ενώ ούτε ο γιος του Αλέξανδρος που τον διαδέχτηκε κατόρθωσε να σώσει το *Εμπρός*, το οποίο θα κυκλοφορεί – ως το 1930 που σταμάτησε η έκδοσή του – ως πρωινή ανατύπωση της *Εσπερινής*.

ήταν απαραίτητο για την εμπορική τους επιβίωση. Την προσπάθεια αυτή δυσχέραινε ο οξύτατος ανταγωνισμός, η αργή κατάκτηση της επαρχίας και η ανεπάρκεια των διαφημιστικών εσόδων. Υπό αυτές τις συνθήκες, πολλά αθηναϊκά φύλλα αποδεικνύονταν σε βάθος χρόνου θνησιγενή, παρά την εντυπωσιακή τροχιά που βραχυπρόθεσμα συνέβαινε να καταγράφουν. Η στροφή στους κεφαλαιούχους - πάτρωνες των πολιτικών, στους οικονομικούς αιμοδότες των κομμάτων που υποστήριζαν και η καταφυγή στον προσωπικό ή τραπεζικό δανεισμό, συνιστούσαν συχνά όρους για την αντιμετώπιση των οικονομικών ελλειμμάτων τους, ενώ οι πιο τολμηροί δε δίσταζαν να προχωρήσουν σε μεσιτείες ή χρηματιστηριακά παίγνια.

Σε κάθε περίπτωση, η αδύναμη οικονομική βάση των περισσότερων ημερήσιων εφημερίδων και η επιρρέpeιά τους σε παντοειδείς εξαρτήσεις, αποτελεί μια σημαντική παράμετρο των όρων λειτουργίας του μεσοπολεμικού Τύπου, που θα άξιζε να συνυπολογίζεται γενικότερα στην αξιοποίησή του ως ιστορικής πηγής, αλλά και ειδικότερα στην αξιολόγηση των δημοσιευμάτων, των κατά καιρούς δημοσιογραφικών εκστρατειών, των πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών και των προτάσεων που διατυπώνονταν μέσω του Τύπου για την επίλυση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ *ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ* ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΗΣ (1918-1922)

Το πρώτο φύλλο της *Πολιτείας* κυκλοφόρησε στις 12 Νοεμβρίου 1917 τετρασέλιδο, 0,63 X 0,86 μ., πεντάστηλο, με τιμή 10 λεπτά και τυπωνόταν στα τυπογραφεία της οδού Σταδίου 61.¹⁰⁷ Διευθυντές – ιδιοκτήτες της ήταν οι Σπύρος Αλιμπέρτης και Θεολόγος Νικολούδης ενώ διευθυντής σύνταξης ο Κίμωνας Θεοδωρόπουλος.

Ο πρώτος από τους εκδότες της, Σπύρος Αλιμπέρτης, γιος της συγγραφέως, παιδαγωγού και πρωτοπόρου του γυναικείου κινήματος Σωτηρίας Αλιμπέρτη, είχε γεννηθεί στο Βουκουρέστι το 1886, σπούδασε φυσικομαθηματικά και διορίστηκε επιμελητής του Αστεροσκοπείου Αθηνών από το 1909 ως το 1915. Ανέπτυξε αξιοσημείωτη φιλολογική δραστηριότητα, αρχικά στον *Νουμά* (1903), όπου δημοσίευε με το ψευδώνυμο Σπύρος Αναστασιάδης αξιόλογα γλωσσικά άρθρα κατά του Γ. Μιστριώτη και του Ανδρέα Σκιά και αργότερα σε άλλα περιοδικά της Αθήνας και της Αλεξάνδρειας. Μετά το 1911 ανέπτυξε πνευματική φιλία με τους Γιάννη Αποστολάκη, Δημήτρη Πικιώνη, Γιώργο και Φώτο Πολίτη, ενώ με τον πρώτο εξέδωσε το περιοδικό *Κριτική και ποίηση* (1914-1919).

Ο συνεκδότης του, Θεολόγος Νικολούδης, γεννημένος στη Λέρο το 1890, ήταν γόνος της γνωστής κρητικής οικογένειας που ορισμένα μέλη της είχαν εγκατασταθεί στη Λέρο μετά το 1868 και επιδόθηκαν με επιτυχία στο εμπόριο και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις.¹⁰⁸ Μετά το πέρας της εγκύκλιας μόρφωσής του στη Σύρο,

¹⁰⁷ Από τις 14-9-1918 απέκτησε το μικρό τέταρτο σχήμα με τρεις στήλες για να κυκλοφορεί τετρασέλιδη και όχι δισέλιδη κατά την περίοδο της μεγάλης ακρίβειας του χαρτιού. Από τον Οκτώβριο ως το Δεκέμβριο του 1920 εκδίδονταν σε μεγαλύτερο τετράστηλο σχήμα. Κατόπιν – και μέχρι τον Ιούλιο του 1925 – κυκλοφορούσε σε μικρό τρίστηλο σχήμα με οκτώ, δέκα ή δώδεκα σελίδες. Από τις 27-7-1925 ξανάγινε μεγάλου σχήματος, εξάστηλη και εξασέλιδη ή οκτασέλιδη μέχρι την διακοπή της κυκλοφορίας της το 1929. Κατά την επανέκδοσή της, το Δεκέμβριο του 1931, εμφανίστηκε σε μικρό τετράστηλο σχήμα με εικοσιτέσσερις σελίδες και στη συνέχεια με δεκαέξι ή δώδεκα, μέχρι τις 25-3-1933, όταν διέκοψε οριστικά την έκδοσή της.

¹⁰⁸ Η οικονομική ευμάρεια της οικογένειας Νικολούδη επέτρεψε στους περισσότερους γόνους της να αποκτήσουν καλή μόρφωση και να γίνουν δεκτοί στις τάξεις της «υψηλής» αθηναϊκής κοινωνίας. Από τους τρεις αδελφούς του Θεολόγου Νικολούδη οι δύο ήταν γιατροί με σπουδές στο εξωτερικό. Ο μεγαλύτερος, Παρίσης Νικολούδης, παρέμεινε ως το θάνατό του (1926) στη Λέρο, ενώ ο δεύτερος, Νικόλαος Νικολούδης, θεωρούνταν από τους πιο επιτυχημένους γιατρούς της Αθήνας και χρημάτισε διευθυντής στον Ευαγγελισμό.

Ο εξαδέλφός του Αλέξανδρος Νικολούδης (1874 -1944), ήταν από τα πιο διακεκριμένα μέλη της οικογένειας και ένας από τους διασημότερους αρχιτέκτονες της πρωτεύουσας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Με σπουδές στο Παρίσι, προσωπικός φίλος του Βενιζέλου και δημοτικός σύμβουλος (1925 και 1934) με το συνδυασμό του Σπύρου Πάτση, αντιπροσώπευε το τμήμα εκείνο της

παρακολούθησε εμπορικά μαθήματα στο Κάιρο, όπου έμεινε για μερικά χρόνια δουλεύοντας ως τραπεζικός υπάλληλος στην Τράπεζα Χέλμη.¹⁰⁹ Συγχρόνως συμμετείχε στους πνευματικούς κύκλους της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο συνεργαζόμενος με φιλολογικά περιοδικά και εφημερίδες της Αλεξάνδρειας και της Αθήνας (*Νουμάς*, *Νέα Ζωή*, *Γράμματα*) όπου δημοσίευε μεταφράσεις (Henri Bataille, Gabriele D' Annunzio, Paul Fort, Ernest Gauber, Guy Charles Gros), κριτικές και κοσμοπολίτικα διηγήματα, ενώ ιδιαίτερη αίσθηση έκανε το πεζογράφημά του «Δειλινές Κουβέντες» (1914). Την ίδια περίοδο (1910-1915) τοποθετείται και η φιλία του με τον Αλιμπέρτη¹¹⁰ και τους αδελφούς Πολίτη, ενώ γνωρίζεται και επικοινωνεί με τον Γεώργιο Σκληρό το διάστημα που ο συγγραφέας του «Κοινωνικού ζητήματος» βρισκόταν στο Κάιρο.¹¹¹ Γύρω στο 1915 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.

Από το παρελθόν τους εύκολα μπορεί κανείς να εικάσει το πνευματικό και ιδεολογικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονταν οι δύο νεαροί (31 και 28 ετών αντίστοιχα στα 1917) εκδότες της *Πολιτείας*. Ήταν ο πολυσυλλεκτικός ιδεολογικά κύκλος του δημοτικισμού του *Νουμά* και συγκεκριμένα η άτυπη ομάδα των «εθνικιστών», η οποία, μετά την είσοδο των μαρξιστικών θεωριών στον μέχρι το 1908-1909 συμπαγή χώρο των δημοτικιστών και με επικεφαλής τον Ίωνα Δραγούμη συσπειρώθηκε γύρω από την άποψη του έθνους ως κινητήριου μοχλού της κοινωνίας και της ιστορίας.¹¹² Τα περισσότερα μέλη της ομάδας αυτής, όταν ο Διχασμός του 1915-1916 σηματοδότησε το τέλος της αυτονομίας του δημοτικισμού και την απόλυτη υπαγωγή του στην πολιτική, συντάχθηκαν με τη μοναρχία, με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις – εκτός από τον Δραγούμη – αυτές των Αλέξανδρου Βαμβέτσου (Α. Τρανός), Κ. Καρθαίου, Α. Καμπάνη, Στ. Ξενοφών κ.ά.¹¹³

οικογένειας που – αντίθετα με το Θεολόγο Νικολούδη και τους αδελφούς του – είχε ταυτιστεί πολιτικά και ιδεολογικά με το κόμμα Φιλελευθέρων.

¹⁰⁹ Αντωνιάδης Σ., *Βιογραφία και Απομνημονεύματα σε συσχέτισμό με ιστορικά γεγονότα 1889-1975*, χ.ε., Αθήνα 1976, σ. 21.

¹¹⁰ Όπως προκύπτει από το γεγονός πως στα 1916 αφιερώνει το διήγημά του «Η ζωή τους» στην Αλίνα Αλιμπέρτη, σύζυγο του Σ. Αλιμπέρτη. Βλ. *Νουμάς*, Αρ. 31 (1916), σ. 408-416. Η σχέση του Σπύρου Αλιμπέρτη με την Aline Fernandez, κόρη του ιταλού υπηκόου, βιομηχάνου και επίλεκτου μέλους της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης Dino Fernandez, την οποία ο πρώτος είχε γνωρίσει όταν μετέβη στη Θεσσαλονίκη το 1912 ως αξιωματικός του ελληνικού στρατού, είχε συγκλονίσει την κοινωνία της πόλης που αντιδρούσε στο γάμο μιας εβραίας και ενός χριστιανού. Το ειδύλλιο κατέληξε στην εκούσια απαγωγή της Aline από τον Αλιμπέρτη και την τέλεση του γάμου τους στην Αθήνα την άνοιξη του 1914. Η ρομαντική ιστορία αποτέλεσε το θέμα μιας εκτεταμένης αρθρογραφίας στον τύπο της εποχής.

¹¹¹ Πατρικίου – Σταυρίδη Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 152-154.

¹¹² Πατρικίου – Σταυρίδη Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 141-142.

¹¹³ Αδαμοπούλου Ευγενία, *Δημοτικισμός: Γλωσσικές θέσεις και Πολιτικές αντιπαράθεσεις (1888-1917)*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος

Η περιστασιακή σχέση των δύο εκδοτών με τον *Νουμά*, λίγο φωτίζει τις ιδεολογικές τους καταβολές, καθώς ο δημοτικισμός συνιστούσε έναν χώρο μέσα στον οποίο συμφύρονταν εκλεκτικιστικά για δύο τουλάχιστον δεκαετίες εγχώριες και επείσακτες ιδέες, η αναγωγή των οποίων σε τρέχουσες κατηγοριοποιήσεις προκαλεί μεγάλη αμηχανία στους μελετητές. Υπογραμμίζει όμως την επαφή τους με τα ρεύματα ιδεών του καιρού τους, την σχετική εξοικείωσή τους με «αιρετικά» έως τότε αναλυτικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών, τον ανήσυχο διάλογο με τις θέσεις της αριστεράς. Επρόκειτο για γνωρίσματα καθόλου αυτονόητα για εκδότες του ημερήσιου αστικού τύπου και μάλιστα του φιλομοναρχικού στρατοπέδου. Πιθανότατα στις προθέσεις τους ήταν να δημιουργήσουν μια εφημερίδα γνώμης για να προβάλλουν, μαζί με ανθρώπους του κύκλου τους, πιο «επεξεργασμένες» τις συντηρητικές τους απόψεις για την οργάνωση της πολιτείας και της κοινωνίας.

Κάποιες από τις αρχές τους μπορούν να ανιχνευθούν στις κριτικές παρεμβάσεις που άσκησε στον χώρο της λογοτεχνίας και των ιδεών η ομάδα των Φ. Πολίτη – Γ. Αποστολάκη στην οποία συμμετείχε ο Σπύρος Αλιμπέρτης. Έχοντας θητεύσει για ένα μικρό διάστημα κατά την παραμονή τους στη Γερμανία (1908-1912) στις σοσιαλιστικές ιδέες,¹¹⁴ οι αδελφοί Γιώργος και Φώτος Πολίτης μαζί με τον εξάδελφό τους Γιάννη Αποστολάκη θα αναδειχθούν, μετά το 1915, στους κύριους εκπροσώπους της ιδεαλιστικής κριτικής στην Ελλάδα. Το περιοδικό *Κριτική και Ποίηση* (1915-1919) που εξέδιδαν οι Σ. Αλιμπέρτης, Γ. Αποστολάκης και Γ. Ν. Πολίτης, συμπύκνωνε τα χαρακτηριστικά του χώρου: αριστοκρατισμός και νιτσεϊσμός, φιλογερμανισμός και ιδεαλισμός, ηρωολατρεία και σολωμολατρεία μαζί με μια αμείλικτη και ειρωνική κριτική στάση για τους περισσότερους σύγχρονους λογοτέχνες (Σικελιανό, Παλαμά, Καβάφη κ.ά.).¹¹⁵ Ο άλλος αδελφός, ο Φώτος Πολίτης, θα επιμελείται για δώδεκα χρόνια (1917-1929) την κριτική στήλη της *Πολιτείας* (θέατρο, λογοτεχνία, ρεύματα ιδεών, κοινωνικά θέματα) «κρατώντας στο

Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2002, σ. 122-126.

¹¹⁴ Τον Δεκέμβριο του 1909, δύο χρόνια μετά την έκδοση της πρώτης μελέτης του Γ. Σκληρού και στον απόηχο της συζήτησης που προκάλεσε στους κόλπους του *Νουμά* το «Κοινωνικό Ζήτημα», οι Κ. Χατζόπουλος, Φ. Πολίτης, Γ. Αποστολάκης, Γ. Πολίτης, Γ. Παπανικολάου και Γ. Ζερβός ίδρυσαν στο Μόναχο την «Σοσιαλιστική Δημοτικιστική Ένωση». Σ' αυτήν έλαβαν μέρος ως ιδρυτές από την Ελλάδα οι Δ. Ταγκόπουλος, Ν. Γιαννιός, Μάρκος Ζαβιτζιάνος, Γ. Ελευθερουδάκης, Λυδός Ποδαβρός, Λάμπρος Πορφύρας και Π. Μπακάκος. Λίγο αργότερα όμως τα μέλη της διασπάστηκαν γιατί δεν είχαν σαφείς σοσιαλιστικές αντιλήψεις, εκτός από τον Κ. Χατζόπουλο που μετέφρασε στα ελληνικά το Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Βλ. Κορδάτος Γιάννης, «Κοινωνική Επαναστατική Κίνησης» στον τόμο Ι (Ελλάς) της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 865.

¹¹⁵ Μουλλάς Π., *Η δεκάτη Μούσα: Μελέτες για την Κριτική*, Σοκόλης, Αθήνα 2001, σ. 118-122.

χέρι του αλύγιστο το χρυσό καλάμι του απόλυτου»¹¹⁶ για να αναδειχθεί – μαζί με τον Γ. Αποστολάκη – ο κατεξοχήν εκφραστής των ιδεοκρατικών και εθνοκεντρικών αντιλήψεων κατά τη δεκαετία του 1920.

Προερχόμενοι από έναν πνευματικό περίγυρο που φιλοδοξούσε να ανανεώσει το θεωρητικό οπλοστάσιο της συντηρητικής σκέψης στη διαπάλη της τόσο με τις υλιστικές θεωρίες όσο και με τον «τυχοδιωκτικό βενιζελισμό», κρατώντας συγχρόνως αποστάσεις από ό,τι αντιλαμβάνονταν ως «παλαιοκομματισμό» και «αντίδραση», οι Νικολούδης και Αλιμπέρτης εξέδωσαν μια πρωινή εφημερίδα που στην δεκαπεντάχρονη πορεία της καταγράφηκε στη συνείδηση της κοινής γνώμης ως ένα μετριοπαθές και σοβαρό συντηρητικό έντυπο. Στα 1932, ένα χρόνο πριν την οριστική διακοπή της *Πολιτείας*, η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, στο ομώνυμο λήμμα, συνόψιζε την παρουσία της ως εξής: «*Εφημερίς γνώμης του καλού κόσμου (διατύπωση που μας προΐδεάζει για το αναγνωστικό της κοινό), κατόρθωσε πάντοτε να διατηρή υπό την πλέον αδιάλλακτον προβολήν μιας φωτισμένης εν παντί συντηρήσεως φιλόκοσμον ευπρέπειαν εις την έκφρασιν και το ύφος*».

Πράγματι, η *Πολιτεία* με την ίδρυσή της επεδίωξε να καλύψει ένα κενό στο χώρο του αντιβενιζελικού Τύπου τον οποίο ως τότε μονοπωλούσαν φύλλα που φάνταζαν γερασμένα, όπως το *Σκριπ* και ο *Χρόνος*, καθώς τα εξέδιδαν δημοσιογράφοι μιας άλλης γενιάς. Η δυναμική της εφημερίδας φάνηκε να κλονίζεται από την εμφάνιση της *Καθημερινής* του Γ. Α. Βλάχου το 1919, ανταγωνίστριας της κατά τα επόμενα χρόνια για την πρωτοκαθεδρία του αντιβενιζελικού Τύπου, η οποία όμως απείχε αρκετά από το γνωστό σοβαρό έντυπο της δεξιάς. Διαφορετικού ύφους ήταν τα φιλομοναρχικά φύλλα που εκδόθηκαν την περίοδο που ακολούθησε: η υψηλών τόνων και συχνά υβριστική *Αθηναϊκή* του Όμηρου Ευελπίδη το 1919, η φασίζουσα *Πρωτεύουσα* του Άριστου Καμπάνη το 1921, η λαϊκιστική *Ελληνική* του Π. Χατζηκωνσταντίνου το 1924. Μόνο με την έκδοση της μετριοπαθούς και υψηλής αισθητικής *Πρωίας* των αδελφών Πεσμαζόγλου το 1925, εμφανίστηκε ένα αντίστοιχου ύφους αντιβενιζελικό έντυπο, γεγονός που πιθανόν συνέβαλε – φυσικά μαζί με άλλους παράγοντες – στην κυκλοφοριακή συρρίκνωση της *Πολιτείας*.

Όταν, στα τέλη του 1917, κυκλοφόρησε η *Πολιτεία*, οι συνθήκες δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές για την έκδοση ενός αντιπολιτευόμενου φύλλου. Η εγκαθίδρυση της δικτατορίας των Φιλελευθέρων το καλοκαίρι του 1917, η κήρυξη της χώρας σε

¹¹⁶ Δημαράς Κ. Θ., «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το Ελεύθερο Πνεύμα», εισαγωγή στο Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Αθήνα 1973, σ. κθ'.

κατάσταση πολιορκίας και η λήψη σειράς αντισυνταγματικών εκκαθαριστικών μέτρων συνοδεύτηκε από δριμεία επίθεση κατά του φιλομοναρχικού Τύπου. Η λογοκρισία, οι δικαστικές διώξεις και τα εμπόδια που πρόβαλλαν οι αρχές στη διακίνηση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων στην επαρχία, σε συνδυασμό με την αισχροκέρδεια και τις καλπάζουσες τιμές του χαρτιού, δημιουργούσαν ασφυκτικό περιβάλλον για τους εκδότες. Οι σπασμωδικές αντιδράσεις των περισσότερων εκδοτών που εκφράζονταν με συχνές διαμαρτυρίες προς την κυβέρνηση, πάγωμα μισθών και δραστική μείωση του προσωπικού τους, δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν το κλείσιμο αρκετών εφημερίδων. Κατά το 1917 διέκοψαν την έκδοσή τους η συντηρητική εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πωπ και η ομοϊδεάτισσά της *Χρόνος* του Κ. Χαιρόπουλου, ενώ η επίσης αντιβενιζελική *Εσπερινή* παύθηκε για δύο χρόνια λόγω της εξορίας του εκδότη της Π. Γιάνναρου στην Κορσική. Τον Σεπτέμβριο του επόμενου χρόνου καταδικάστηκαν σε πολυετή φυλάκιση για δημοσιεύματα της περιόδου των Νοεμβριανών (με την κατηγορία της «προκλήσεως εις εμφύλιον σπαραγμόν, προκλήσεως εχθροπαθείας των πολιτών, εξυβρίσεως Μεγάλης Δυνάμεως και συκοφαντίας Άγγλου αξιωματικού») οι Κ. Χαιρόπουλος του *Χρόνου*, Γρ. Ευστρατιάδης του *Σκριπ*, Β. Θεοδωρίδης των *Ημερησίων Νέων* και Ι. Χαλκοκονδύλης της *Ν. Ημέρας* (γεγονός που οδήγησε στη διακοπή και της *Ν. Ημέρας* ως τον Μάιο του 1920). Η σκληρή γραμμή της κυβέρνησης κατά του αντιπολιτευόμενου Τύπου συνεχίστηκε και τα επόμενα δύο έτη με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τις καταδίκες των υπεύθυνων της *Αθηναϊκής* Ομ. Ευελπίδη και Δ. Σβολόπουλου.¹¹⁷

Η *Πολιτεία*, παρά τον κλονισμό, κατόρθωσε να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες και να επιβιώσει αυξάνοντας σταθερά την κυκλοφορία της. Τον Μάιο του 1918 η έλλειψη χάρτου την υποχρέωσε να τυπώνεται σε 8.000 φύλλα, χωρίς να μπορεί να ικανοποιήσει τη ζήτηση, ενώ από τις 23-9-1918 απέκτησε το μικρό τέταρτο σχήμα με τρεις στήλες για να μπορεί να κυκλοφορεί τετρασέλιδη και εξασέλιδη αντί δισέλιδη όπως κυκλοφορούσε μέχρι τότε.¹¹⁸ Είχε προηγηθεί, στις 4 Αυγούστου 1918, η διάλυση του συνεταιρισμού Αλιμπέρτη – Νικολούδη και η αποχώρηση του πρώτου για αδιευκρίνιστους λόγους. Έκτοτε, θα αναφέρεται ως διευθυντής – ιδιοκτήτης

¹¹⁷ Ο Ευελπίδης καταδικάστηκε από το στρατοδικείο στις 5-3-1919 για δημοσίευμα υπέρ του βασιλιά και φυλακίστηκε για δέκα μήνες, ενώ τον Ιανουάριο του 1920 ακολούθησε νέα δίκη και καταδίκη του ίδιου και του Σβολόπουλου επειδή δημοσίευσαν την είδηση ότι τα κατεπνυγμένα κρέατα ήταν επικίνδυνα για τη δημόσια υγεία.

¹¹⁸ *Πολιτεία*, 25-5-1918 και 22-9-1918.

μόνος ο Νικολούδης και η εφημερίδα θα ταυτιστεί με το όνομά του.¹¹⁹ Τον Δεκέμβριο του 1920 απέκτησε δικό της κυλινδρικό πιεστήριο και το καλοκαίρι του 1921 ιδιόκτητο ασύρματο για τη λήψη ραδιοηλεκτρογραφημάτων από όλο τον κόσμο. Την ίδια περίοδο (καλοκαίρι – φθινόπωρο 1921) η κυκλοφορία της κυμαίνονταν, σύμφωνα με διπλωματικές πηγές, στις 16 – 17.000 φύλλα, γεγονός που την κατέτασσε στις πρώτες θέσεις της κυκλοφορίας του αντιβενιζελικού τύπου μαζί με την *Καθημερινή*.¹²⁰ Επιχειρώντας να επεκταθεί στην επαρχία (ήδη στα 1921 οι πωλήσεις της στην επαρχία ήταν ελαφρώς μεγαλύτερες από αυτές στην πρωτεύουσα) καθιέρωσε στα τέλη του 1921 «τμήμα επαρχιών», δηλαδή ιδιαίτερη σελίδα με ειδήσεις από την επαρχία που υποστηρίζονταν από «υπερπεντακοσίους ανταποκριτές εις την Παλαιάν και Νέαν Ελλάδα και δύο συντάκτας εν διαρκεί περιοδεία».¹²¹ Ο ανταγωνισμός με την *Καθημερινή*, που άρχισε με υπονοούμενα και καυστικά σχόλια στις αρχές του 1921, εντάθηκε όταν η εφημερίδα του Γ. Βλάχου αμφισβήτησε την ύπαρξη του ιδιόκτητου ασυρμάτου της *Πολιτείας* και κορυφώθηκε τον Μάρτιο του 1922, όταν δημοσίευμα της *Καθημερινής* περί δήθεν διακοπής της *Πολιτείας* οδήγησε σε μήνυση του Νικολούδη κατά του Βλάχου.¹²² Κατά το επόμενο διάστημα, η Πολιτεία θα αναγράφει στο πρωτοσέλιδό της πως η συνολική κυκλοφορία της «εν Αθήναις, Επαρχίαις και τω Μετώπω» υπερέρχει της *Καθημερινής* κατά 150.000 φύλλα μηνιαίως (δηλ. 5.000 φύλλα ημερησίως).

Παρότι τα στοιχεία και οι εκτιμήσεις για την κυκλοφορία της εφημερίδας δεν είναι απολύτως ακριβή – σε εποχές που δεν εξακριβώνονταν οι κυκλοφορίες, πολλές εφημερίδες παρέθεταν φανταστικούς αριθμούς και διεκδικούσαν πρωτιές – η σταθεροποίηση των πωλήσεων και η καθιέρωσή της ως αξιόπιστου συντηρητικού φύλλου πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Για τα αρχικά κεφάλαια που απαιτήθηκαν για την έκδοσή της και για την αντοχή που επέδειξε στο κρίσιμο διάστημα των ετών 1918-1920, μπορούν να γίνουν μόνο εικασίες. Μεγάλο ρόλο θα έπαιζαν οι

¹¹⁹ Μετά την αποχώρησή του, ο Σπύρος Αλιμπέρτης εξαφανίζεται κυριολεκτικά και από τη δημοσιογραφία αλλά και από την πνευματική κίνηση. Σύμφωνα με πληροφορίες του Σπύρου Μελά, εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στο Παρίσι. Βλ. Μελάς Σ., «Ο Γιάννης Αποστολάκης και το κλέφτικο τραγούδι», *Ελληνική Δημιουργία*, αρ. 137, 15 Οκτωβρίου 1943, σ. 454. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του και μέχρι το θάνατό του (μέσα της δεκαετίας του 1960) θα ζει με τη σύζυγό του Αλίνα στη Θεσσαλονίκη.

¹²⁰ FO286/752/573, Bentinck προς Curzon, έκθεση από 6^η/13^η Δεκεμβρίου 1921, όπως παρατίθεται στο Μαρκέτος Σ., *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του Ελληνικού Φασισμού*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2006, τ.Ι., σ. 329.

¹²¹ *Πολιτεία*, 12-12-1921.

¹²² Βλ. *Πολιτεία*, 23-3-1921, 21-6-1921 και 18-3-1922. Τελικά, μετά την παρέμβαση του εισαγγελέα Δεσποτόπουλου, η υπόθεση λύθηκε με συμβιβασμό και η *Καθημερινή* υποχρεώθηκε να επανορθώσει με συμπληρωματικό δημοσίευμα.

οικογενειακές περιουσίες των δύο εκδοτών, καθώς ο ένας ήταν γαμπρός εβραίου θεσσαλονικιού βιομηχάνου και ο άλλος εύπορος γόνος ελλήνων της διασποράς που μεταγενέστερα ομολογούσε πως «*εισήλθε πλούσιος εις τον δημόσιον βίον*».¹²³ Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία υποβάλλουν την υπόνοια της χρηματοδότησης από τα πλεονάζοντα εφοπλιστικά κεφάλαια της περιόδου.¹²⁴ Σε μια εποχή που η έλλειψη του χαρτιού υποχρέωνε τις εφημερίδες να κυκλοφορούν δισέλιδες και τετρασέλιδες, οι λιγοστές ειδήσεις και απόψεις που αναγκαστικά επιλέγονταν να τυπωθούν στην περιορισμένη τους επιφάνεια ήταν αποκαλυπτικές για την ιεράρχηση των θεμάτων που έκαναν οι εκδότες και για τις προτεραιότητες που έθεταν στην πολιτική τους. Η πίεση που άσκησαν οι πλοιοκτήτες για την απόσυρση του νόμου 1043/1917 «περί φορολόγησεως των υπερβαλλόντων κερδών» ο οποίος προέβλεπε την αναδρομική επιβολή φόρου 21,5% στα «υπερβάλλοντα κέρδη» του πολέμου, πίεση που τελεσφόρησε καθώς ο φόρος ακυρώθηκε το 1918 και αντικαταστάθηκε με ελαφρύτερη εισφορά,¹²⁵ περιλάμβανε και την υπεράσπιση των προνομίων της εμπορικής ναυτιλίας μέσω της αρθρογραφίας του τύπου, τη στιγμή μάλιστα που οι διαφημίσεις των πάμπολλων νεόκοπων ακτοπλοϊκών εταιρειών – μαζί με αυτές των τραπεζών – στήριζαν οικονομικά τον κλονιζόμενο ημερήσιο τύπο της πρωτεύουσας. Κατά τα έτη 1918-1919 η *Πολιτεία* πρωτοστάτησε στην υπεράσπιση των συμφερόντων των εφοπλιστών, τόσο σε σχέση με άλλες αστικές εφημερίδες όσο και με τη μεταγενέστερη αρθρογραφία της, στα πλαίσια της οποίας το ενδιαφέρον για τη ναυτιλία θα είναι μάλλον περιθωριακό. Πολλά κύρια άρθρα υπογεγραμμένα από τον Θ. Νικολούδη, οι παρεμβάσεις του μετέπειτα (1921) διευθυντή Εμπορικής Ναυτιλίας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και ιδρυτικού στελέχους των Ελευθεροφρόνων Ι. Σπετσιώτη και τα τακτικά σύντομα σχόλια που αντέκρουαν τη φορολόγηση των εκτάκτων κερδών, διεκτραγωδούσαν τις πολεμικές απώλειες του εμπορικού στόλου και τόνιζαν την υποχρέωση του κράτους να διευκολύνει την αντικατάσταση των βυθισμένων πλοίων με απαλλαγές, ίδρυση ναυπηγείων κλπ, υπογραμμίζουν μια

¹²³ Νικολούδης Θ., *Η Ελληνική Κρίσις*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1995³, σ. 55. Α' έκδοση χ.ε., Κάιρο 1945.

¹²⁴ Για τα υπερκέρδη που συσώρευσαν οι εφοπλιστές κατά τη διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου και το ρόλο που έπαιξαν στην έκρηξη του τιμάριθμου της περιόδου βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου» στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τ. Α1, σ. 342-33

¹²⁵ Χαρλαύτη Τ., «Ο εμπορικός στόλος στους πέντε ωκεανούς και τις πέντε ηπείρους», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, τ. 6^{ος}, σ. 136-137.

ιδιαίτερη ευαισθησία για το θέμα που δεν μπορεί να οφείλεται μόνο στη συγκυρία.¹²⁶ Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν οι συχνές δημοσιεύσεις επιστολών του εμποροναυτικού πράκτορα Γ. Π. Ρούσσου, η πρωτοσέλιδη νεκρολογία που του αφιερώνει ο Νικολούδης τον Αύγουστο του 1918 και η επίσης πρωτοσέλιδη εκτενής αναφορά (επί της ουσίας διαφήμιση) στην νεοϊδρυθείσα «Ανατολική Ανώνυμο Εταιρεία Θαλασσίων Μεταφορών» που διηύθυνε ο γιος του Πάρις Ρούσσος. Η πρακτική αυτή επαναλαμβάνεται και το Νοέμβριο του 1918 για να διαφημιστεί η «Τράπεζα Εθνικής Οικονομίας» που ιδρύουν μέλη του «επιφανούς οίκου των κ.κ. Αδελφών Εμπειρικών».¹²⁷

Αν τα οικονομικά μέσα που εξασφάλισαν την επιβίωση της *Πολιτείας* κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Φιλελευθέρων παραμένουν σκοτεινά, η απουσία διώξεων – με εξαίρεση την επίθεση παρακρατικών στα γραφεία όλων των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων μετά τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου στις 31-7-1920 – οφείλεται σε μια μετρημένη πολιτική στάση που έδινε έμφαση στα φλέγοντα εξωτερικά ζητήματα στα οποία αντιστοιχούσε περισσότερο από το 80% των πρωτοσέλιδων θεμάτων της περιόδου. Εξάλλου, τα περιθώρια διαφοροποίησης από την επίσημη εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης ήταν ελάχιστα, όπως ομολογούσε η εφημερίδα από το πρώτο κιόλας φύλλο της, αλλά και η εσωτερική πολιτική ζωή απελπιστικά υποτονική λόγω της υπολειτουργίας του κοινοβουλίου.¹²⁸ Έτσι, η πολιτική αρθρογραφία της περιορίστηκε σε προσεκτικά διατυπωμένες διαμαρτυρίες και αντιδράσεις στις διώξεις φιλομοναρχικών στελεχών και εντύπων, απαίτηση για εκλογές, για άρση του στρατιωτικού νόμου και της προληπτικής λογοκρισίας και παροχή αμνηστίας για πολιτικά αδικήματα.¹²⁹ Στις στήλες της δημοσιεύονταν συχνά άρθρα επιφανών πολιτευτών της αντιπολίτευσης (Ν. Στράτος, Λ. Ρούφος, Α. Τυπάλδος – Μπασιάς, Π. Ι. Αργυρόπουλος, Ξ. Στρατηγός)

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά: Νικολούδης Θ. «Οι κίνδυνοι και το γόητρον της Ελληνικής Ναυτιλίας», *Πολιτεία* 28-2-1918, του ίδιου «Η φορολόγηση των εκτάκτων κερδών της ναυτιλίας», *Πολιτεία* 29-1-1919, Σπετσιώτης Ι., «Τα φορολογικά νομοσχέδια», *Πολιτεία* 12-7-1918, του ίδιου «Η εμπορική ναυτιλία κατά το 1919», *Πολιτεία* 1-1-1920.

¹²⁷ Ρούσσος Γ. Π., «Το πρόβλημα της ελληνικής ναυτιλίας και η φορολογία των εκτάκτων κερδών», *Πολιτεία* 22-2-1918, «Ανατολική: Ανώνυμος Εταιρεία Θαλασσίων Μεταφορών», *Πολιτεία* 20-6-1918, Ν. (Θ. Νικολούδης), «Γ. Π. Ρούσσος», *Πολιτεία* 12-8-1918 και «Τράπεζα Εθνικής Οικονομίας», *Πολιτεία* 2-11-1918.

¹²⁸ *Πολιτεία*, 12-11-1917. Οι εργασίες της Βουλής είχαν ανασταλεί για το διάστημα από τις 8 Απριλίου μέχρι τις 10 Νοεμβρίου 1918. Το 1919 η Βουλή συνήλθε μόλις στις 30 Οκτωβρίου, ενώ το 1920 σημειώθηκε νέα διακοπή εργασιών από τις 25 Μαΐου μέχρι τις 25 Αυγούστου. Βλ. Herring G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 933.

¹²⁹ «Θεωρία περί του στρατιωτικού νόμου» *Πολιτεία* 3-5-1918, «Το τέλος μιας Βουλής» *Πολιτεία* 17-12-1918, «Επί του εγκλήματος» *Πολιτεία* 22-4-1919, «Τα πράγματα εις την θέσιν των» *Πολιτεία* 21-8-1919, «Το ζήτημα των εκλογών» *Πολιτεία* 25-11-1919.

ενώ από τα τέλη του 1919, μετά την επιστροφή του Ι. Δραγούμη από την εξορία, προβάλλονταν συστηματικότερα οι θέσεις της ομάδας Δραγούμη, Α. Σουλιώτη – Νικολαΐδη, Γ. Α. Μπούσιου.¹³⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα για τη ζωή και το έργο του Ι. Δραγούμη μετά τη δολοφονία του και η προβολή της υποψηφιότητας του Α. Σουλιώτη – Νικολαΐδη στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.¹³¹

Η βαθμιαία χαλάρωση της καταστολής, της επέτρεψε, από το καλοκαίρι του 1920, να ανεβάσει τους αντιπολιτευτικούς τόνους, να ασκήσει έντονη κριτική στην κυβέρνηση Βενιζέλου κατά την προεκλογική περίοδο του φθινοπώρου του 1920 και να προπαγανδίζει τόσο τη νίκη της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης» όσο και την επάνοδο του Κωνσταντίνου.¹³² Η στάση της ωστόσο απέναντι στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις και κυρίως απέναντι στην πολιτική του Δ. Γούναρη ήταν από επιφυλακτική έως έντονα κριτική. Η πολιτική της αρθρογραφία, παρότι διατήρησε τις αντιβενιζελικές κορώνες και τις εκκλήσεις για ενότητα του φιλομοναρχικού στρατοπέδου, επέκρινε συστηματικά την αδράνεια και τη νωθρότητα των κυβερνήσεων στη διπλωματική υποστήριξη του εθνικού ζητήματος και στη διαχείριση των εσωτερικών θεμάτων. Η εφημερίδα επεδίωκε να εμφανίζεται περισσότερο ως υπερπαραταξιακός θεματοφύλακας του «πνεύματος του Λαού της 1^{ης} Νοεμβρίου». Σε αυτή την πολιτική εντάσσονταν τόσο η εκστρατεία διαφώτισης του κοινού που επιχειρήθηκε μέσα από άρθρα προβεβλημένων μοναρχικών πολιτευτών μετά το διαφαινόμενο στρατιωτικό και διπλωματικό αδιέξοδο τον Σεπτέμβριο του 1921, όσο και η υποστήριξη σχηματισμού κυβέρνησης ευρέος συνασπισμού μετά την άνοιξη του 1922.¹³³ Πιο συστηματικά προβάλλονταν από τις στήλες της οι απόψεις τόσο της ομάδας των ανεξάρτητων αντιβενιζελικών (Λ. Ρούφος, Π. Ι. Αργυρόπουλος,

¹³⁰ Ο Ίωνας Δραγούμης είχε επιστρέψει από την Κορσική στα τέλη του 1918 για να εξοριστεί εκ νέου στη Σκόπελο. Η ομάδα του Δραγούμη πρόβαλλε τακτικά τις απόψεις της μέσα από τις στήλες της *Πολιτείας*. Βλ. Ίων Δραγούμης, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή και Ελληνισμός» *Πολιτεία* 10-1-1920, του ίδιου «Αντιπολίτευσις και Λαός» *Πολιτεία* 20-2-1920, «Η κρίσιμος ώρα» *Πολιτεία* 12-7-1920, Αθανάσιος Σουλιώτης – Νικολαΐδης «Ο κ. Βενιζέλος και η δράσις του» *Πολιτεία* 25-7-1920, του ίδιου «Ζήτω ο ελληνικός λαός» *Πολιτεία* 30-7-1920, «Το βενιζελικόν έγκλημα» *Πολιτεία* 13-9-1920, Γ. Α. Μπούσιος «Η σημερινή ψυχολογία του ελληνικού λαού», *Πολιτεία* 17-4-1920.

¹³¹ Βλ. *Πολιτεία* 13-8-1920, 30-8-1920 και 24-10-1920, τη δημοσίευση ανέκδοτων επιστολών του Δραγούμη τον Ιούνιο του 1921 με τίτλο «Η Μικρά Ασία και η αποικιακή πολιτική» και το πρωτοσέλιδο μνημόσυνο άρθρο στις 31-7-1922.

¹³² Βλ. το φύλλο της 7-12-1920 όπου περιγράφεται η παλλαϊκή υποδοχή που είχε επιφυλαχθεί στον μονάρχη την προηγούμενη ημέρα και περιέχεται και το διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό.

¹³³ Τον Σεπτέμβριο του 1921, σε μια απόπειρα διαφώτισης και συνολικής κριτικής του κυβερνητικού έργου και των διπλωματικών και στρατιωτικών εξελίξεων, δημοσιεύτηκαν άρθρα των Λ. Κανακάρη – Ρούφου, Κ. Δεμερτζή και Ν. Στράτου. Βλ. *Πολιτεία* 17-9-1921, 19-9-1921 και 20-9-1921. Για την λύση της κυβέρνησης συνασπισμού βλ. *Πολιτεία* 30-4-1922 και 4-5-1922.

Ξ. Στρατηγός, Φ. Δραγούμης, Γ. Μερκούρης, Α. Σουλιώτης – Νικολαΐδης) όσο και του κόμματος των Μεταρρυθμιστών του Ν. Στράτου. Το συγκρατημένο ενδιαφέρον της *Πολιτείας* για τις θέσεις του Ν. Στράτου – κυρίως μετά το καλοκαίρι του 1921 – πιθανόν να οδήγησε διπλωματικούς κύκλους να την χαρακτηρίζουν προς τα τέλη της ίδιας χρονιάς «Στρατικό» έντυπο· εντούτοις, δεν ταυτίστηκε σθεναρά με καμία αντιβενιζελική κοινοβουλευτική ομάδα και επαναλάμβανε συχνά πως δεν υπήρχαν πολιτικές προσωπικότητες ικανές να εκφράσουν τους κοινούς πόθους και την «κοινή τάση» του αντιβενιζελικού λαού.¹³⁴

Η κριτική της απέναντι στις κυβερνήσεις Γούναρη, που την έφερε συχνά σε ανοικτή αντιπαράθεση με ένθερμα γουναρικά έντυπα όπως η *Πρωτεύουσα* του Άριστου Καμπάνη, εστιάστηκε – εκτός από τα θέματα εξωτερικής πολιτικής – σε δύο ζητήματα. Το πρώτο ήταν η προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος μετά την αυτοανακήρυξη της Αναθεωρητικής Βουλής σε Γ' Εθνοσυνέλευση (δηλ. Συντακτική) την άνοιξη του 1921. Η πρωτοβουλία για την αναθεώρηση θεμελιωδών διατάξεων του συντάγματος κατηγορήθηκε ως περιττή και επικίνδυνη, αφού δεν υπήρξε γι' αυτήν ούτε ομοφωνία των κομμάτων της νικήτριας παράταξης ούτε σαφής λαϊκή εντολή. Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι δυνάμεις της ενωμένης αντιπολίτευσης είχαν ψηφιστεί όχι για να αλλάξουν το συνταγματικό χάρτη αλλά για να εξασφαλίσουν την αποκατάσταση του κύρους του μετά από τις αλλεπάλληλες βενιζελικές εκτροπές. Η διαφωνία αφορούσε στο σύνολο σχεδόν του κυβερνητικού σχεδίου των μεταρρυθμίσεων, οι οποίες περιλάμβαναν την παροχή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, τη λειτουργία παρακοινοβουλίου (ενός σώματος αποτελούμενου από εκπροσώπους των παραγωγικών τάξεων που θα συνέπραττε με τη βουλή στην συζήτηση νομοσχεδίων κοινωνικού ή οικονομικού περιεχομένου), τη δυνατότητα διενέργειας δημοψηφίσματος για ορισμένα νομοσχέδια, την προσθήκη άρθρου που θα χαρακτήριζε την Ελλάδα «αυτοτελή επικράτεια», την προσθήκη γλωσσικού άρθρου

¹³⁴ FO286/752/573, Bentinck προς Curzon, έκθεση από 6^η/13^η Δεκεμβρίου 1921, όπως παρατίθεται στο Μαρκέτος Σ., *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του Ελληνικού Φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, τ.Ι., σ. 329. Σημειωτέον πως την ίδια περίοδο (1921-1922) κυκλοφορούσε η *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ως επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Ν. Στράτου. Σε πολλά σημεία η κριτική της *Πολιτείας* απέναντι στην πολιτική Γούναρη ταυτίζονταν με αυτή του Ν. Στράτου : η αδυναμία και η αναποφασιστικότητα στους διπλωματικούς χειρισμούς, η αποτυχία εξασφάλισης των συμμαχικών πιστώσεων που όφειλαν οι σύμμαχοι στην Ε.Τ.Ε., ο νόμος περί Συνδικάτου του Συναλλάγματος (Κονσόρτσιουμ) και οι υπερβολές στις εκκαθαρίσεις του διοικητικού μηχανισμού από τα βενιζελικά στοιχεία, συγκέντρωναν τα πυρά τόσο της *Πολιτείας* όσο και των Μεταρρυθμιστών. Βλ. Πολιτεία 26-9-1921. Εντούτοις, η εφημερίδα δεν προχώρησε σε ανοικτή υποστήριξη και προβολή του Ν. Στράτου.

και διατάξεων που θα απαγόρευαν τη μετάφραση των ευαγγελίων και την ανάθεση της εκδίκησης του κύρους των εκλογών στη βουλή.¹³⁵

Το δεύτερο ζήτημα πάνω στο οποίο η εφημερίδα διαφωνούσε με την ακολουθούμενη πολιτική του Λαϊκού κόμματος ήταν η ένταση και η έκταση της βίας απέναντι στους βενιζελικούς και η οργάνωση ισχυρών παρακρατικών μηχανισμών. Αντιτάχθηκε στην επιβολή του στρατιωτικού νόμου που εισηγήθηκε ο Γούναρης αμέσως μετά το σχηματισμό της πρώτης του κυβέρνησης τον Μάρτιο του 1921 και στις υπερβολές κατά την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τα βενιζελικά στοιχεία.¹³⁶ Από το καλοκαίρι του 1921 κατέκρινε τα εμπρηστικά άρθρα που δημοσίευε η εφημερίδα του Καμπάνη σημειώνοντας : «... υπάρχουν ακόμη άτομα και υπάρχουν εφημερίδες, πιστεύουσαι, ότι είναι κυβερνητικά, αίτινες κηρύσσουν το μίσος, την αυθαιρεσίαν, αίτινες καλούν ανίδεους και θερμοκεφάλους εις εμφανή κατά της εννοίας της πολιτείας αντίδρασιν».¹³⁷ Καθώς μάλιστα η βία των παρακρατικών οργανώσεων στρέφονταν ενάντια σε επώνυμους βενιζελικούς – το Δεκέμβριο του 1921 τραυματίστηκε ο Παύλος Κουντουριώτης και τον Φεβρουάριο του 1922 δολοφονήθηκε ο φιλελεύθερος εκδότης Ανδρέας Καβαφάκης – οι διαμαρτυρίες της εφημερίδας, οι φόβοι που εξέφραζε για την κλιμάκωση της βίας και η αντικυβερνητική της αρθρογραφία οδήγησαν σε απειλές δολοφονίας του ίδιου του Νικολούδη.¹³⁸ Ενώ λοιπόν το καλοκαίρι του 1920 η *Πολιτεία* χαιρέτιζε την ίδρυση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων ως προϋπόθεση για τη στοιχειώδη οργάνωση της αντιπολίτευσης και την προετοιμασία του εκλογικού αγώνα, στα 1921-22 η εξέλιξη ορισμένων οργανώσεων σε βίαιες ομάδες που εξοπλίζονταν από το Γενικό Επιτελείο και χρηματοδοτούνταν από κρατικά κονδύλια, γεννούσαν ανησυχίες ότι «... αι οργανώσεις αύται θα εξετρέποντο του προορισμού των, δημιουργούσαι, δι' αψυχολογήτων και θορυβωδών επεμβάσεων, δυσχερείας και περιπλοκάς, εξ αφορμής των οποίων η Ελλάς θα ησθάνετο έτι εντονότερον την κρίσιν, ην διέρχεται»· διότι «Στρατοκρατία, δικτατορία και παρακυβερνήσεις – οχλοκρατία εν ενί λόγω αχαλίνωτος, αδέσποτος, ασύδοτος, ανεύθυνος – είναι όλεθρος των κρατών, των πολιτευμάτων, των

¹³⁵ Βλ. «Αι φεμινιστικά καινοτροπία της κυβερνήσεως» *Πολιτεία* 11-5-1921, «Το περί αυτοτελείας άρθρον» *Πολιτεία* 17-5-1921, «Το συντακτικόν έργον της εθνοσυνελεύσεως» *Πολιτεία* 25-5-1921.

¹³⁶ *Πολιτεία* 30-3-1921. Για τις εκκαθαρίσεις σημειώνει ότι «... δεν επρόσταξεν ο λαός να μη μείνη λίθος επί λίθου και ν' ανατραπούν τα πάντα, δια την χαράν απλώς της ανατροπής» ενώ η εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης δεν θα επιτυγάνονταν «με το να υπερηρωδιάσωμεν τον Ηρώδη, κτυπώντας ένα σύστημα δι' ετέρου παρομοίου, ως ομοιοπαθητικοί κομπογιαννίται» βλ. «Η λαϊκή εντολή» *Πολιτεία* 7-5-1921.

¹³⁷ *Πολιτεία*, 26-8-1921.

¹³⁸ Σ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 130.

κοινωνιών... Όσοι φαντάζονται ότι δύνανται αυτοί να είναι ο νόμος και αυτοί οι αυθαίρετοι εκπρόσωποι ενός λαού, είναι εχθροί της Ελλάδος, του νόμου, της ασφαλείας του πολιτεύματος».¹³⁹ Και το καλοκαίρι του 1922, όταν κορυφώθηκε η προσπάθεια της Πρωτεύουσας να συντονίσει τις οργανώσεις ώστε να συμπήξουν «ενιαίον σύλλογον φασιστικής δράσεως συγκροτούσαι τους πρώτους ιερούς λόχους», δηλαδή κινηματική πολιτοφυλακή στο πρότυπο των ιταλικών squadre, καλώντας τις σε κεντρικό συλλαλητήριο στον Πειραιά, η Πολιτεία σε πρωτοσέλιδο άρθρο της με τίτλο «Πού οδηγούν την χώραν;» απαντούσε : «... Αλλά μη θέλοντες και να αγνοώμεν, ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων αποτελεί και τούτο έναν κόσμον ελληνικόν, με πολιτικήν παράδοσιν, με ζωτικότητα, με διεθνείς συμπαθείας, κόσμον, ο οποίος δεν είναι εύκολον να εκκενώση μίαν πρωίαν την Ελλάδα, διότι τούτο επιθυμεί ο αγαπητός φίλος της «Πρωτευούσης» ... Η αντίδρασις των κρατούντων είναι δυνατόν να εξελιχθεί επιπολαίως εκ μέρους των και εις βιαίαν τοιαύτην – όρα και φασίστι και έναρξιν αναρχικών εκδηλώσεων – διασπώντας την εθνικήν προσπάθειαν κατά το στάδιον της υστάτης φάσεως ...».¹⁴⁰ Στο ίδιο πνεύμα και μπροστά στο οικονομικό και στρατιωτικό αδιέξοδο, επεδίωκε ευρύτερα συναινετικές λύσεις, όχι μόνο προπαγανδίζοντας το σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού των φιλομοναρχικών κομμάτων αλλά και αλληθωρίζοντας προς την προοπτική συνεργασίας με μετριοπαθείς παράγοντες των φιλελευθέρων, θεωρώντας προτεραιότητα «... την προσέγγισιν προς το νόμιμον καθεστώς της Χώρας, όλων των υγιών, των δυναμένων ειλικρινώς να προσαρμοσθούν προς την νέαν κατάστασιν βενιζελικών στοιχείων, στοιχείων ως ο κ. Στεργιάδης, όστις πολλές παρέσχεν υπηρεσίας εις ωρισμένας στιγμάς, προς τον ταχύτατον δυνατόν τερματισμόν του πολέμου, και την επάνοδον της Χώρας εις την ομαλήν, εσωτερικώς και εξωτερικώς, τροχίαν της».¹⁴¹

Γενικά η Πολιτεία κατά την περίοδο 1921-1922, αν και ενταγμένη στο κλίμα της πολιτικής πόλωσης και του ρεβανσισμού που ακολούθησε τον εθνικό διχασμό – με την πολιτική της αρθρογραφία να επιρρίπτει ευθύνες για όλα τα κακώς κείμενα στη «βενιζελικήν λαίλαπαν», να ανακαλύπτει διαρκώς βενιζελικές συνομωσίες και να περιβάλλει με τυφλή αφοσίωση το μοναρχικό θεσμό – εντάσσεται εντούτοις στις φωνές του συντηρητικού κόσμου οι οποίες επεδίωκαν να θέσουν όρια στην έκταση της βίας και του ανορθολογισμού που χαρακτήριζαν μια ισχυρή τάση του

¹³⁹ Πολιτεία, 4-5-1920, 12-12-1921 και 26-2-1922.

¹⁴⁰ Πολιτεία, 8-7-1922.

¹⁴¹ Νικολούδης Θεολόγος, «Τι θα απετέλει ευθύνην», Πολιτεία, 7-6-1922.

αντιβενιζελισμού, να την συγκρατήσουν στα πλαίσια της έννομης τάξης. Η στάση αυτή, την οποία προφανώς συμερίζονταν πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες που ανήκαν στον κύκλο του Νικολούδη, δεν πήγαζε τόσο από σεβασμό στη συνταγματική νομιμότητα, αν και την επικαλούνταν συχνά. Οφείλονταν σε έναν πραγματισμό που αναγνώριζε τη δεινή οικονομική και στρατιωτική θέση των κυβερνήσεων - τουλάχιστον μετά το φθινόπωρο του 1921 - και θεωρούσε τη διάσωση του πολιτικού συστήματος στοιχειώδη προϋπόθεση για τη διεκδίκηση δανείων και διπλωματικής στήριξης στο εξωτερικό. Κατά δεύτερο λόγο – όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το ύφος και τη φρασεολογία της σχετικής αρθρογραφίας – οφείλονταν σε απέχθεια και φόβο για δυναμικές ενέργειες που μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο των κατεστημένων θεσμών εξουσίας, δηλ. την κυβέρνηση, την αστυνομία, το στρατό κλπ. Οι συχνές αναφορές στον κίνδυνο της «οχλοκρατίας» και της «αναρχίας», στην αγωνία μήπως *«η πρωτοβουλία περί την διεύθυνσιν των κοινών εκφύγη των χειρών των υπευθύνων και περιέλθη εις τας χείρας των ανευθύνων, και υπό το κράτος στιγμιαίων εντυπώσεων και αισθημάτων, σκεπτομένων και ενεργούντων»*,¹⁴² δείχνουν τη χαμηλή εκτίμηση που έτρεφαν οι εκδότες των εφημερίδων «του καλού κόσμου» για τα μικροαστικά, λούμπεν και προλεταριακά στοιχεία που - υπό το πορτρέτο του μονάρχη - στελέχωναν τις ομάδες κρούσης, οι οποίες ως Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι, Φάλαγγες ή οργανώσεις βενιζελοπαθών διεκδικούσαν από το κράτος το μονοπώλιο της βίας.¹⁴³ Η αποστασιοποίηση της *Πολιτείας* από τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις εξέφραζε πιθανότατα τις ισχυρές επιφυλάξεις μερίδας του συντηρητικού πολιτικού και επιχειρηματικού κόσμου απέναντι στις αμήχανες πρωτοβουλίες του Δ. Γούναρη για συνταγματική αναθεώρηση σε μια ασαφή κορπορατιστική προοπτική (παρακοινοβούλιο, δημοψήφισμα, απλή αναλογική κλπ) με ταυτόχρονη εκτόνωση της λαϊκής δυσaráσκειας και ανασφάλειας σε βίαιες και αντιορθολογικές συμπεριφορές πρωτοφασιστικού τύπου. Οι πρωτοβουλίες αυτές αντιμετώπιζονταν ως άκαιρες, περιττές και επικίνδυνες, ως φιλοσοφικές αρχές ενός προεκλογικού πολιτικού προγράμματος που απηχούσε προσωπικές θέσεις, ενώ η

¹⁴² *Πολιτεία*, 12-12-1921.

¹⁴³ Στο ίδιο πνεύμα, ένας άλλος αντιβενιζελικός και γόνος μεγαλοαστικής οικογένειας σημείωνε στο ημερολόγιό του τον Απρίλιο του 1920: «Καλό σημείο είναι ότι άρχισαν να διοργανώνονται στις επαρχίες και εδώ λαϊκοί αντιβενιζελικοί πολιτικοί σύλλογοι, που εννοούν να μην ανεχθούν την κηδεμονία και εκμετάλλευση των διάφορων Στράτων, Δημητρακόπουλων, Γουναρικών κ.λπ. αρνητικών πολιτευομένων, αρκεί να πειθαρχήσουν εις κάποια ιδέα, γιατί αλλιώς κινδυνεύουν να ξεπέσουν εις την οχλοκρατική κατάσταση όπου είχαν καταντήσει και οι σύλλογοι επιστράτων». Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920*, Δωδώνη, Αθήνα 2010, σ. 150.

«αντιβενιζελική αναδημιουργία» οριζόταν όχι ως πρόγραμμα αλλά ως «εκδήλωσης πολιτειακής συνειδήσεως» που απέκλειε ριζοσπαστικές αλλαγές στο πολιτικό καθεστώς.¹⁴⁴

Εκτός από την πολιτική αρθρογραφία της εφημερίδας, που με την κριτική που άσκησε στις μετаноεμβριανές κυβερνήσεις συνιστούσε μια διακριτή στάση στον χώρο του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, οι προσεγγίσεις της στα υπόλοιπα ζητήματα δεν ξέφευγαν από το γενικό πνεύμα του αντιβενιζελικού αλλά και γενικότερα του αστικού Τύπου της εποχής. Μολονότι οι περισσότερες απόψεις του εκδότη και των συνεργατών του την περίοδο αυτή αποτελούσαν λίγο πολύ κοινούς τόπους για τις αστικές αθηναϊκές εφημερίδες, αξίζει εντούτοις να παρουσιαστούν συνοπτικά, κυρίως γιατί αρκετές από αυτές εμφανίζουν σχετική σταθερότητα κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία.

Αν και τα κύρια άρθρα της *Πολιτείας* σπανίως αφιερώνονταν σε γενικά ζητήματα οικονομικής πολιτικής – εκτός από ορισμένα που γράφτηκαν μέσα στο κλίμα της δημοσιογραφικής αισιοδοξίας των ετών 1918-1922 για αναβάθμιση του ρόλου της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας¹⁴⁵ – η κριτική που ασκήθηκε στην προσπάθεια του κράτους να ρυθμίσει την οικονομική δραστηριότητα στάθηκε αμείλικτη. Στην ανασκόπηση του οικονομικού έτους 1919, ο συντάκτης της εφημερίδας καταφερόταν εναντίον της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και της δημιουργίας θεσμών όπως η Ανώτατη Διεύθυνση Μεταφορών και το Υπουργείο

¹⁴⁴ *Πολιτεία*, 26-8-1921. «Αλλά, διότι διεκηρύξαμεν ότι βαίνομεν προς νέας πολιτικές καταστάσεις, δεν ενομίσαμεν, ότι αύται δύνανται να διαμορφωθούν, να οργανωθούν, να εμφανισθούν αύριον. Πρέπει να ληφθή υπ' όψιν, ότι μεταβατικήν περίοδον διερχόμεθα, ήν μοιραίως θα υποστώμεν, κατά ένα οιονδήποτε τρόπον. Δεν ομιλούμεν εδώ περί κυβερνήσεων. Αλλά περί πολιτικών καθεστώτων... Τοῦτο ηθέλωμεν να τονίσωμεν σήμερον, διότι μεγάλη σύγχισις δημιουργείται περί την εκκόλαψιν, λίαν αόριστον και ακαθόριστον, νέων θεών», σημειώνει η εφημερίδα την επαύριο της δολοφονικής απόπειρας κατά του Π. Κουντουριώτη, εκφράζοντας τις ανησυχίες της σε όσους επικαλούνταν τους «αγνώστους θεούς». Βλ. *Πολιτεία*, 10-12-1921.

¹⁴⁵ Βλ. «Ζήτημα Οικονομικής Πολιτικής», *Πολιτεία* 20-1-1921. Στο άρθρο αυτό και με αφορμή τη διάσκεψη του Λονδίνου, η ταχύτατη διευθέτηση των πολιτικών σχέσεων των μετаноεμβριανών κυβερνήσεων με την Μ. Βρετανία, παρουσιάζεται ως προϋπόθεση για την αναβάθμιση του οικονομικού ρόλου της χώρας και την αξιοποίηση των εδαφικών της κερδών. Οι προτάσεις που διατυπώνονται για εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών (λιγνίτης, πετρέλαιο, υδατοπτώσεις) και για σειρά παραγωγικών έργων (επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου, σχέδια υδροδότησης της πρωτεύουσας, λιμενικά έργα, κλπ) εντάσσονται στους προβληματισμούς και τα σχέδια που διατυπώθηκαν την περίοδο 1918-1922 μέσα σε ένα πνεύμα οικονομικού μεγαλοϊδεατισμού τα οποία δεν συγκεκριμενοποιήθηκαν πριν την Μικρασιατική καταστροφή. Το ενδιαφέρον στοιχείο του άρθρου βρίσκεται στον κομβικό ρόλο που επιφυλάσσουν τα σχέδια αυτά στη ροή εξωτερικών πόρων. Σταθερή επωδός είναι η ανάγκη καταφυγής στα ξένα κεφάλαια, στους ξένους ειδικούς οίκους και στην αξιοποίηση του ανταγωνισμού των ξένων εταιρειών για την εκμετάλλευση των αγορών της ανατολής.

Επισιτισμού¹⁴⁶, ενώ με σοβαρές επιφυλάξεις και εμφανή δυσaráσκεια είχε σχολιαστεί δύο χρόνια πριν η πρόθεση επιβολής της φορολογίας των καθαρών προσόδων.¹⁴⁷ Τα πυρά της εφημερίδας δέχτηκε και η αγροτική μεταρρύθμιση των βενιζελικών με σειρά άρθρων που διαμαρτύρονταν για την προσβολή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και την διασπορά «σπερμάτων μπολσεβικισμού μέσα εις τας αγνάς αγροτικές τάξεις της Ελλάδος μας», απαιτούσαν πλήρη αποζημίωση για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα, πρότειναν αντί για δικαστική, διοικητική απαλλοτρίωση με την Εθνική Τράπεζα εκτιμητή της αξίας των κτημάτων, επέκριναν την απουσία ιδιωτών (δηλ. γαιοκτημόνων) από τα γνωμοδοτικά συμβούλια και μέμφονταν τα πενιχρά αποτελέσματα από την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας που αποδίδονταν στην «εγωιστική κρατική αντίληψη».¹⁴⁸ Ανάλογες θέσεις διατυπώθηκαν και κατά τη διάρκεια της συζήτησης που προηγήθηκε της ψήφισης του ν. 2921/29-7-1922 που σήμανε τη μερική ανάσχεση της αγροτικής μεταρρύθμισης.¹⁴⁹ Έντονα επίσης εκφράστηκε η αντίθεση της εφημερίδας σε μέτρα που πήραν οι κυβερνήσεις Βενιζέλου και Γούναρη για τον περιορισμό της ελεύθερης αγοράς συναλλάγματος. Ήδη από τον Αύγουστο του 1919, όταν η εκτόξευση της τιμής του συναλλάγματος θορύβησε τους κρατικούς οικονομικούς κύκλους που επέσπευδαν την ίδρυση γραφείου εποπτείας του συναλλάγματος στο Υπουργείο Οικονομικών και αρκετά πριν την ψήφιση του νόμου 2373/1920, ο οικονομικός συντάκτης της *Πολιτείας* αμφισβητούσε την «σκοπιμότητα του προτεινομένου μέτρου της δρακοντείου επεμβάσεως του Κράτους εις ζητήματα καθαρώς οικονομικά και εις την παρεμπόδισιν της αναπτύξεως του εμπορίου ημών με τας γειτονικάς χώρας» αντιτείνοντας πως μέτρα ελέγχου του συναλλάγματος προκαλούν την δυσπιστία των κεφαλαίων.¹⁵⁰ Με την

¹⁴⁶ «Από πάσαν, ιδιαιτέρως δε την παρούσαν Ελληνικήν Κυβέρνησιν ... θα ζητήσωμεν όχι να προστατεύη την βιομηχανίαν, την γεωργίαν, το εμπόριον, αλλά κάτι πολύ ευκολώτερον. Να μην εμποδίζει με παρεμβάσεις κλασσικής ανικανότητος την φυσιολογικήν των ανάπτυξιν. Θα την παρακαλέσωμεν να πιστεύση ότι η κρίσις δεν είναι κυβερνητικόν μονοπώλιον και ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι πολύ τελεσφορώτερα ...». *Πολιτεία* 1-1-1920.

¹⁴⁷ «... αρκεί το μέτρον τούτο να μελετηθή καλώς, ίνα μη πιέση μόνον ωρισμένας τάξεις ευπόρων, οίτινες δεν είναι και οι μόνοι εισοδεύοντες». *Πολιτεία* 31-3-1918.

¹⁴⁸ Συντάκτης των περισσότερων άρθρων ήταν ο Δημήτριος Α. Ζωγράφος, μετέπειτα (1932) τμηματάρχης του Υπουργείου Γεωργίας και συγγραφέας της *Ιστορίας της παρ' ημίν Γεωργικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1936-1937. Βλ. Δ. Α. Ζωγράφος «Προτιμωτέρα η διοικητική και όχι η δικαστική απαλλοτρίωσις», *Πολιτεία* 29-7-1919. Του ίδιου «Η αξία της γης και αι κρατικά αντίληψεις», *Πολιτεία* 5-8-1919, «Η απαλλοτρίωσις και η Εθνική Τράπεζα», *Πολιτεία* 12-8-1919, «Η εγωιστική κρατική αντίληψις», *Πολιτεία* 16-9-1919, «Επίσημος κρατική και κοινωνική συνεργασία», *Πολιτεία* 6-10-1919.

¹⁴⁹ «Επί του αγροτικού», *Πολιτεία* 14-6-1922.

¹⁵⁰ «Το ζήτημα του Συναλλάγματος. Η Οικονομική θέσις της Ελλάδος. Αι συνέπειαι της επεμβάσεως του Κράτους», *Πολιτεία* 23-8-1919.

ίδια σφοδρότητα επικρίθηκε και η σύσταση του Συνδικάτου των Τραπεζών (Κονσόρτσιουμ) για τη διαχείριση του συναλλάγματος που ψήφισαν οι αντιβενιζελικοί το 1921 (ν. 2612).¹⁵¹ Το ίδιο πνεύμα χαρακτήριζε και τη σταδιακή αλλαγή της στάσης της εφημερίδας στο θέμα της κερδοσκοπίας στο χρηματιστήριο, το καλοκαίρι του 1918. Ενώ αρχικά η εφημερίδα ζητούσε με σημειώματα και άρθρα την κυβερνητική παρέμβαση για την προστασία των μικροεπενδυτών, οι κρατικές αποφάσεις για απαγόρευση των επί προθεσμία συναλλαγών την έκαναν να αλλάξει οπτική και να στηλιτεύσει τον τρόπο και τις μεθόδους της επέμβασης.¹⁵² Κοντολογίς, η *Πολιτεία*, συμπλέοντας με το μεγαλύτερο μέρος του αστικού τύπου της εποχής, εξέφρασε την ανησυχία ισχυρής μερίδας του επιχειρηματικού και πολιτικού κόσμου για σειρά μέτρων που, στις έκτακτες πολεμικές συνθήκες, διεύρυναν τα όρια της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και απομάκρυναν το σύστημα από τις καθιερωμένες φιλελεύθερες αρχές του.

Η *Πολιτεία* εμφανίζεται σε μια εποχή αναπροσανατολισμού των συζητήσεων για τα προβλήματα και τις επιδιώξεις της ελληνικής κοινωνίας καθώς από τα παλιότερα ζητήματα της ταυτότητας του ελληνικού έθνους, της ενοποίησης και της οργάνωσης του κράτους και της κοινωνίας, το ενδιαφέρον σταδιακά μετατοπίζεται στις οικονομικές αντιθέσεις, τα κοινωνικά ρήγματα, με άλλα λόγια το κοινωνικό ζήτημα. Τα νέα ερωτήματα που πυκνώνουν με το τέλος του πολέμου και την είσοδο στη μεσοπολεμική περίοδο και απηχούν ιδεολογίες κοινωνικής ρήξης, σχετίζονται φυσικά με τις διεθνείς εξελίξεις, τον ισχυρό απόηχο της Οκτωβριανής επανάστασης του 1917 αλλά και με την εμφάνιση του ΣΕΚΕ, του πρώτου ταξικού κόμματος στην Ελλάδα το 1918.¹⁵³ Μέσα από τις στήλες της εφημερίδας μπορεί να διαπιστώσει κανείς πώς ο αστικός τύπος ενσωματώνει στην ύλη του αυτά τα ζητήματα, πώς από τις σποραδικές αναφορές στα κοινωνικά προβλήματα της περιόδου περνά – υπό τον αντίκτυπο της εργατικής διαμαρτυρίας και των μαχητικών απεργιών ήδη από το καλοκαίρι του 1918 και του 1919 – σε ευρύτερους προβληματισμούς. Αν κάτι συνέχει τις ποικίλες και συχνά αμήχανες προσεγγίσεις των συντακτών και των αρθρογράφων, είναι ο

¹⁵¹ Η θέση της εφημερίδας εκφράστηκε με τρία άρθρα του Δ. Φιλάρετου, μέλους του χρηματιστηρίου Αθηνών και με το κύριο άρθρο της εφημερίδας στις 30-9-1921. Βλ. Δ. Φιλάρετου: «Το Συνδικάτον των Τραπεζών», *Πολιτεία* 27-5-1921, «Το Κονσόρσιουμ εχθρός της δραχμής», *Πολιτεία* 30-5-1921, «Το Κονσόρσιουμ και οι φίλοι του» 23-7-1921 και «Δια το Κονσόρσιουμ», *Πολιτεία* 30-9-1921.

¹⁵² «Το Χρηματιστήριο και η πρόληψις της κυβείας», *Πολιτεία* 21-8-1918.

¹⁵³ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, τ. Β', σ. 894-895.

εξορκισμός του φαντάσματος της κοινωνικής ανατροπής, η ανάγκη παροχέτευσης της εργατικής διαμαρτυρίας σε ελεγχόμενους διαύλους, ακόμα και η αναζήτηση ενός νέου θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο θα εκφράζεται και θα εκτονώνεται ο κοινωνικός ανταγωνισμός χωρίς να απειλούνται οι βάσεις του κοινωνικού συστήματος.

Σε μια περίοδο αύξουσας κοινωνικής πόλωσης και έξαρσης των ανισοτήτων, η εφημερίδα ασχολείται σποραδικά με τις πιο κραυγαλέες κι ενοχλητικές εκφάνσεις της δυστυχίας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων (άστεγους, επαίτες, πένητες, χαμίνια) διατυπώνοντας προτάσεις που κινούνταν ανάμεσα στη φιλανθρωπία (περισσότερο έκδηλη τις εορταστικές περιόδους) και την καταστολή.¹⁵⁴ Η παραδοσιακή όμως απέχθεια προς τα ημι-περιθωριακά στοιχεία των «πενομένων τάξεων» συμβαδίζει τώρα με έναν διαρκώς αυξανόμενο φόβο για τον οργανωμένο εργατικό συνδικαλισμό, τις κινητοποιήσεις και, κυρίως, τις πολιτικές εκφράσεις του. Αν τον Ιανουάριο του 1918 η *Πολιτεία* καλούσε την κυβέρνηση να μην χορηγήσει άδειες και διαβατήρια στους αιτούντες να αντιπροσωπεύσουν τον εν Ελλάδα σοσιαλισμό στο Σοσιαλιστικό Συνέδριο της Στοκχόλμης, με την αιτιολογία πως δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί κάτι που δεν υπάρχει,¹⁵⁵ ένα χρόνο αργότερα – μετά την ίδρυση της ΓΕΣΕΕ και του ΣΕΚΕ το φθινόπωρο του 1918 και την έναρξη μιας μακρόχρονης περιόδου απεργιών και εργατικής διαμαρτυρίας – ο συντάκτης της εφημερίδας θεωρούσε απαραίτητη για την πραγματοποίηση προγραμματισμένης εργατικής εορταστικής συγκέντρωσης την έγγραφη διαβεβαίωση του συνδικάτου ότι «ο αγών των εργατών είνε απλώς επαγγελματικός, δεν έχει πολιτικόν χαρακτήρα ουδέ βυρσοδομούν αι εργατικά οργανώσεις ανατρεπτικά σχέδια».¹⁵⁶ Σε όλη την περίοδο των συχνών εργατικών κινητοποιήσεων (1918 - 1923) ο λόγος που αρθρώνει η εφημερίδα είναι σχεδόν στερεοτυπικός : Ένα μίγμα πατερναλισμού, εκκλήσεων στον

¹⁵⁴ Για τη δράση των φιλανθρωπικών σωματείων βλ. ενδεικτικά *Πολιτεία* 17-4-1918 και 24-4-1918. Για την ανάγκη καθαρισμού της πόλης από την «χρονίαν πληγήν της αλητείας» βλ. *Πολιτεία* 3-3-1918, 11-4-1918, 20-6-1918. Εντονότερο είναι το ενδιαφέρον για τους ανήλικους πλάνητες και συχνές οι αναφορές στο Εμπειρίκιο Άσυλο, ένα πειθαρχείο τύπου workhouse, δωρεά του Αντώνιου Εμπειρίκου, που εγκαινιάστηκε τον Ιούλιο του 1918 και φιλοξενούσε αρχικά περίπου 300 ανηλίκους. *Πολιτεία* 8-7-1918, «Τα καϋμένα τα αλανάκια» *Πολιτεία* 15-7-1920 καθώς και Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 288.

¹⁵⁵ «Ο σοσιαλισμός είνε όρος τον οποίον εν Ελλάδι, εξαίρесси του μοναδικού και νομιμόφρονος σοσιαλιστού κ. Π. Δρακούλη, μεταχειρίζονται πιθανώς ως μάσκαν δυό – τρείς επιτήδειοι προς εκμετάλλευσιν των απλοϊκότερων κατά την εκάστοτε πνοήν του ανέμου». *Πολιτεία* 21-1-1918.

¹⁵⁶ *Πολιτεία* 19-12-1918. Το θέμα δημιουργήθηκε μετά την άρνηση της κυβέρνησης να δώσει άδεια στο συνδικάτο «Η Πρόοδος» να πραγματοποιήσει εορταστική συγκέντρωση ύστερα από καταγγελίες στον αστικό τύπο – ιδιαίτερα στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* – ότι το συνδικάτο έχει παραγγείλει για το στολισμό σήματα και κόκκινες ταινίες.

πατριωτισμό των εργατών λόγω των κρίσιμων πολεμικών περιστάσεων και ευθείας επίθεσης σε μια συγκριτικά «προνομιούχο» τάξη της ελληνικής κοινωνίας, με ταυτόχρονη δικαιολόγηση της σκληρής κρατικής καταστολής. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στον τρόπο οργάνωσης των εργατών, στον ραγδαίο και τεχνητό σοσιαλιστικό προσανατολισμό που ήγειραν οι «εξημμένοι εγκέφαλοι των αέργων ηγετών της εργατικής τάξεως», στο γεγονός πως ο συντηρητικός εργατικός κόσμος (κυρίως της παλιάς Ελλάδας) ο οποίος έχει πατριωτισμό και «αστικώτατη νοητικότητα» εκχώρησε το δικαίωμα εκπροσώπησής του σε ακραίους συνδικαλιστές.¹⁵⁷ Οι πηγές έμπνευσης της οργάνωσης και της κοινωνικής φιλοσοφίας του εργατικού κινήματος θεωρούνται άσχετες με την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα¹⁵⁸ χαρακτηριστικά της οποίας είναι ο μικρός σχετικά αριθμός εργατών, λόγω της εμβρυώδους κατάστασης της βιομηχανίας, και η πιεζόμενη πολυάριθμη «μεσαία αστική τάξη».

Η αμηχανία των συντακτών μπροστά στην ένταση και τη διάρκεια της κοινωνικής διαμαρτυρίας κατά την περίοδο 1918-1922 παρήγαγε μια ποικίλη και εν πολλοίς αντιφατική αρθρογραφία, που εκτεινόταν από τις ιδεαλιστικές αναλύσεις των αδελφών Πολίτη για τη φύση του σοσιαλισμού, τη διαλυτική του επίδραση στο έθνος και τον ολέθριο ρόλο των «συγχρονισμένων» διανοουμένων που πιθόκιζαν επείσακτες ιδεολογίες, μέχρι κείμενα προβληματισμού για το νέο ρόλο του κράτους και προτάσεις για «κρατικό σοσιαλισμό» και κορπορατιστική οργάνωση της κοινωνίας.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά: «Η εργατική ιδεολογία εν Ελλάδι» *Πολιτεία* 13-7-1919, «Η απεργία» *Πολιτεία* 30-1-1921, «Θεωρία και πράγματα» *Πολιτεία* 12-11-1921.

¹⁵⁸ Ο Φώτος Πολίτης, σε επιφυλλίδα – νεκρολογία για τον Γ. Σκληρό το 1920, επέμενε στην απουσία επαφής του εισηγητή των σοσιαλιστικών ιδεών με την ελλαδική κοινωνία : «Δια τους ανθρώπους που ητύχησαν να τον γνωρίσουν προσωπικώς και να τον εννοήσουν, ο Σκληρός είνε «συγγραφεύς» όχι «εκ περισσέματος καρδιάς», όχι διότι πραγματικώς εμελέτησεν τας συνθήκας του τόπου του, κατενόησεν αυτὰς ὀρθῶς και εὔρε τας λύσεις των παρουσιαζομένων ζητημάτων, αλλά διότι ησθάνετο ἀπόλυτον ἀνάγκην να ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν ἀμεσωτέραν, ἀπὸ του ἀναγκαστικοῦ ἐρημητηρίου του, με τας συνθήκας, τας οποίας ἀμυδρῶς ἔβλεπε και με τους ανθρώπους, τους οποίους ηγνώνει». Φ(ώτος) Π(ολίτης), «Ένας νεκρός», *Πολιτεία* 9-1-1920.

Ταυτόσημες απόψεις διατυπώνει την ίδια περίοδο και ο εξάδελφός του Γιάννης Αποστολάκης: «... ο Σκληρός ούτε Ελλάδα ούτε Έλληνες ήξερε, παρά είχε φτιάξει στο μυαλό του ένα φτωχό κατασκευάσμα κοινωνίας ανθρώπων από τη ζωή του στη Ρωσία, στη Γερμανία». Γ. Μ. Αποστολάκης, *Η Ποίηση στη Ζωή μας*, (1923), β' έκδοση, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 17-18.

¹⁵⁹ Βλ. Γ(εώργιος). Ν(ικολάου) Π(ολίτης): «Το κήρυγμα των διανοουμένων», *Πολιτεία* 28-7-1919 και «Σοσιαλισμός και Ελευθερία», *Πολιτεία* 4-8-1919. Φ(ώτος) Π(ολίτης) «Ένας εργάτης», *Πολιτεία* 14-9-1920. Ο Άλλος : «Κρατισμός και Σοσιαλισμός», *Πολιτεία* 8-12-1918. Χαρακτηριστικό των διαφόρων λύσεων που προτάθηκαν την περίοδο της απεργιακής αναταραχής για τα εργασιακά θέματα είναι το (εμφανώς λογοκριμένο) άρθρο του συντηρητικού πολιτευτή Περικλή Ιακ. Αργυρόπουλου «Το κράτος έναντι των εργατών», *Πολιτεία* 18-7-1919, όπου προτείνεται μια μορφή «κρατικού σοσιαλισμού» όπου «η διαμάχη μεταξύ των τάξεων που προκαλεί την αναρχία θα πάρει πολιτικώς τη

Είναι εντούτοις αξιοσημείωτη η σταδιακή διάχυση μιας ταξικής αντίληψης της κοινωνίας βασισμένης εκτός των άλλων και στην αντίθεση κεφαλαίου – εργασίας. Από την επίκληση της «αταξικότητας» της ελληνικής κοινωνίας – την άποψη πως «όλοι ήμασταν ή είμαστε εργάτες» που παραδοσιακά χαρακτήριζε τον συντηρητικό αστικό τύπο – φαίνεται να περνάμε στην δημόσια αναγνώριση του συγκρουσιακού χαρακτήρα των ταξικών συμφερόντων και στην ανάγκη της πολιτικής τους διευθέτησης. Μια σύγκριση της σχετικής με τα εργατικά θέματα αρθρογραφίας της *Πολιτείας* με εκείνη άλλων πιο «παραδοσιακών» συντηρητικών εφημερίδων, όπως το *Σκριπ*, και το *Εμπρός*, αποκαλύπτει διαφορές στο ύφος προσέγγισης των ζητημάτων.¹⁶⁰ Για το *Σκριπ*, οι κοινωνικές εντάσεις που διασπούν το εθνικό σώμα οφείλονται αποκλειστικά στις άκαιρες θεωρίες και παρεμβάσεις των βενιζελικών: «Την κρατικήν αυτήν χρεωκοπίαν την οφείλομεν ακεραίαν εις τας από του 1910 εισαχθείσας «θεωρίας του Βενιζελισμού», όστις από τότε επεζήτησεν, εισήγαγε και εκαλλιέργησε την δημιουργίαν των ομάδων δια να τας χρησιμοποιή εν ανάγκη και κατά του Κράτους και κατά του λαϊκού συνόλου...»¹⁶¹, ενώ στα άρθρα του Νικολούδη η καταγγελία των Φιλελευθέρων ως κόμματος των νεόπλουτων επιχειρηματιών, καταγγελία συχνή σε όλο το φιλομοναρχικό τύπο, συνοδεύεται από αναγνώριση της ανάγκης για διακριτή πολιτική εκπροσώπηση των κοινωνικών τάξεων: «Ο Βενιζελισμός υπήρξε πάντοτε μια οργάνωσις αστικής μερίδος, και ο πόλεμος έκαμεν η οργάνωσις αύτη να καταστή εις τον πυρήνα της, εις τους πόθους της και εις τας εκδηλώσεις της, καθαρώς κεφαλαιοκρατική. (...) Η ιστορία του κόμματος αυτού αποδεικνύει, ιδία δε η των τελευταίων ετών, ότι εις των νεοπλούτων αυτών την δύναμιν εστηρίχθη τούτο και προς αυτούς έδιδε δια να λαμβάνη. Συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας βεβαίως δεν αποκλείεται. Αλλά το καθέν αυτών θα εξακολουθή, και κατά την συνεργασίαν, να έχη συμφέροντα αντίθετα προς το άλλο. Εργατικόν κόμμα δύναται και πρέπει να υπάρξη δια να επιδιώξη την βελτίωσιν των όρων της ζωής του εργάτου. Αλλά και ιδίαν εμφάνισιν πρέπει να έχη τούτο, και ιδίαν οργάνωσιν και ιδίαν κεφαλήν. Άλλος

μορφή της εκπροσώπησης των τάξεων στο κοινοβούλιο και οικονομικώς η διαμάχη αυτή θα πάρει τη μορφή της ευεργετικής άμιλλας των τάξεων».

¹⁶⁰ Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της απεργίας του Νοεμβρίου του 1921 (σε Ηλεκτρική, Σ.Δ.Π., Τροχιόδρομους και το Ηλεκτρικό τμήμα του Αεριοφωτός) τα άρθρα του *Εμπρός* είναι σαφώς πιο επιθετικά («Άμυνα δια πάσης θυσίας», *Εμπρός* 10-11-1921) ενώ το πρωτοσέλιδο άρθρο του *Σκριπ* ξεκινούσε ως εξής: «Από της χθες απολαμβάνομεν άλλην μιαν φοράν τα αγαθά του διαχωρισμού των κοινωνιών εις ομάδας ...» *Σκριπ* 10-11-1921.

¹⁶¹ *Σκριπ*, 10-11-1921.

πρέπει να είναι ο υπερασπιστής του κεφαλαίου και άλλος ο της εργασίας. Διαφορετικά θα επέλθω μόνον σύγχυσις ...»¹⁶².

Αν τα εργατικά αιτήματα αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία – με το αιτιολογικό πως οι αυξήσεις των εργατικών ημερομισθίων επιφέρουν αύξηση του κόστους των προϊόντων που το επωμίζονται οι καταναλωτές – το ενδιαφέρον της εφημερίδας ήταν σταθερό για τους υπαλλήλους (ιδιωτικούς και δημόσιους), τους επαγγελματίες, τους αυτοαπασχολούμενους, τους επιτηδευματίες, γενικά όσους αποτελούσαν την ασαφή «μέση αστική τάξη», κατά την προσφιλή έκφραση της εποχής και ταυτόχρονα τον κορμό του «αντιβενιζελικού λαού» της περιόδου των Νοεμβριανών και των Επιστράτων. Η ανάγκη για συνδικαλιστική οργάνωση και ενιαία πολιτική εκπροσώπηση των μικροαστικών κοινωνικών ομάδων προπαγανδίζονταν συστηματικά από το σύνολο σχεδόν του αστικού Τύπου, με στόχο τη σύμπληξη ενός φορέα που θα απέτρεπε τη συμπίεση των ομάδων αυτών με το διεκδικητικό εργατικό κίνημα της περιόδου.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως με την εμφάνιση και τη σταθεροποίηση της κυκλοφορίας της *Πολιτείας* κατά την πρώτη περίοδο του βίου της, αποκρυσταλλώνονται και ορισμένα χαρακτηριστικά του ύφους και της πολιτικής της γραμμής: α) Καθιερώθηκε ως «σοβαρό» συντηρητικό φύλλο ανάμεσα στα λαϊκίζοντα έντυπα της αντιβενιζελικής παράταξης με συγκρατημένους τόνους στα πρωτοσέλιδα και ήπια γλώσσα σε εποχές ακραίας πολιτικής πόλωσης. Σε αυτό συνέτεινε το διανοουμενίστικο περιβάλλον από όπου προέρχονταν οι εκδότες του και η συνεργασία της εφημερίδας με αρθρογράφους που προσπαθούσαν να θεωρητικοποιήσουν τη συντηρητική σκέψη (Φώτος Πολίτης, Ίων Δραγούμης, Ηρακλής Αποστολίδης, Δημήτριος Χατζόπουλος). β) Εξέφρασε τους κύκλους εκείνους που διαφωνούσαν με τον τρόπο που ο Γούναρης επιχείρησε να ενοποιήσει τις ποικίλες συνιστώσες του αντιβενιζελισμού για να συγκροτηθεί το «Λαϊκό» κόμμα. Στις οριακές καταστάσεις που προκάλεσε ο μικρασιατικός πόλεμος, η συνταγματική αναθεώρηση και οι θεσμικές αλλαγές στηλιτεύτηκαν ως άκαιρες, η έκλυση της βίας θεωρήθηκε επικίνδυνη και οι κρατικιστικές πρωτοβουλίες υπονομευτικές της οικονομικής ανάπτυξης. Επρόκειτο για συντηρητικούς κύκλους που ανησύχησαν σοβαρά από την οξύτητα και τη διάρκεια της διαμάχης των δύο μερίδων του αστικού πολιτικού κόσμου και θεωρούσαν πως η διαγραφόμενη στρατιωτική ήττα σε

¹⁶² Θ. Νικολούδης, «Αστικά και Εργατικά Κόμματα», *Πολιτεία* 1-12-1919.

συνδυασμό με την αστάθεια του διεθνούς περιβάλλοντος και την εσωτερική πολιτική ένταση θα μπορούσαν να δημιουργήσουν συνθήκες αποσταθεροποίησης του κοινωνικού καθεστώτος.

ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΧΑΡΙΛΑΟΥ (1922-1924)

Τα ραγδαία γεγονότα του φθινοπώρου του 1922, η κατάρρευση του μετώπου, η «Επανάστασις» του στρατού και του στόλου, η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, η εκτέλεση των «έξι», η επιβολή στρατιωτικού καθεστώτος και η ατέρμονη αναμονή για εξομάλυνση της πολιτικής ζωής και προκήρυξη εκλογών, δημιούργησαν σε πολλούς την αίσθηση πως επίκειται ραγδαία αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού. Η αναστάτωση και ο αναβρασμός στα πολιτικά πράγματα το ανήσυχο φθινόπωρο του 22, επηρέασε και μεγάλο μέρος του Τύπου, που αναζήτησε αναπροσανατολισμούς και συμμαχίες προκειμένου να επιβιώσει μέσα σε συνθήκες αυστηρής λογοκρισίας και διώξεων, οι οποίες κορυφώθηκαν μετά το αντιπραξικόπημα των Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη τον Οκτώβριο του 1923.

Από το φθινόπωρο του 1922 έως τις αρχές του 1924, η *Πολιτεία* ταύτιζε την πορεία της με αυτήν ενός νεοπαγούς και βραχύβιου κόμματος, του «Πολιτικού Συνασπισμού των Εργαζομένων Τάξεων». Οι διεργασίες όμως και οι συζητήσεις που προετοίμασαν την γέννηση του κόμματος αρχίζουν αρκετά νωρίτερα, τουλάχιστον από τον Ιούνιο του 1922, όταν εμφανίστηκε, με καταστατική προκήρυξη και επιστολές στελεχών της στον τύπο, η πολιτική οργάνωση «Εθνική Αφύπνισις». Επρόκειτο για μια πρωτοβουλία πολιτικών στελεχών του αντιβενιζελικού στρατοπέδου (Γ.Δ. Ράλλης, Γ. Καραϊσκάκης, Ι. Καλούτας κ.ά.) με την επώνυμη υποστήριξη μελών του επιχειρηματικού κόσμου (βιομηχάνων, εφοπλιστών, τραπεζιτών, κτηματιών και εμπόρων)¹⁶³ που, μπροστά στη δυσάρεστη τροπή των στρατιωτικών επιχειρήσεων και την πολιτική ένταση στο εσωτερικό, διακήρυξε την άρση της πολιτικής της «αυτοτελείας», δηλαδή την άμεση αποκατάσταση των σχέσεων με τις «Συμμάχους Δυνάμεις» ως προϋπόθεση για τον τερματισμό του στρατιωτικού, πολιτικού και οικονομικού αδιεξόδου. Προτείνονταν ο σχηματισμός κυβέρνησης εθνικής σωτηρίας με συμμετοχή και στελεχών των φιλελευθέρων με στόχο την εσωτερική γαλήνη και το καταλάγιασμα των παθών του εθνικού διχασμού. Η οργάνωση αποποιούνταν τον τίτλο του «κόμματος» και αυτοπαρουσιαζόταν ως εκδήλωση αγανάκτησης και ως σύνθημα για τη δημιουργία ενός «τρίτου» κόμματος

¹⁶³ Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα ονόματα του βιομήχανου και προέδρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου Επαμεινώνδα Χαρίλαου, των εφοπλιστών Σαλιάρη και Ζαλοκώστα, των κτηματιών Γ. Ζωγράφου και Α. Πάλλη, των τραπεζιτών Γ. Πρεζάνη, Μ. Φωτιάδη, Μ. Παρθεσιάδη, κ.ά. Βλ. «Ποιοι αποτελούν την Εθνικήν Αφύπνισιν», *Εμπρός*, 18-6-1922.

που θα ήταν κόμμα «αρχών» και όχι «προσωπικό».¹⁶⁴ Η πρωτοβουλία απηχούσε τους σοβαρούς φόβους πολιτικών και οικονομικών κύκλων το κρίσιμο καλοκαίρι του 22: η αποτυχία σύναψης δανείου στο εξωτερικό, το εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο, τα φορολογικά μέτρα, η υποτίμηση του νομίσματος, οι κρατικιστικές πρωτοβουλίες του Γούναρη σε συνδυασμό με την χρόνια απεργιακή αναταραχή, τη βίαιη δράση των παραστρατιωτικών ομάδων και την επικείμενη ήττα στον πόλεμο, όχι μόνο είχαν διαλύσει την ευφορία των ετών 1918-1921 αλλά εικάζονταν πως θα δημιουργούσαν ανεξέλεγκτες καταστάσεις. Η πολιτική εξομάλυνση και η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος θεωρήθηκαν, στην τότε συγκυρία, απαραίτητες για την επάνοδο της χώρας στην ευρωπαϊκή οικογένεια, την εξασφάλιση διεθνούς υποστήριξης και δανείων και τον τερματισμό του μικρασιατικού πολέμου. Αν και η σύντομη δράση της Εθνικής Αφυπνίσεως δεν είχε απήχηση μέσα στο οξυμμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου, καθώς ο βενιζελικός Τύπος την αντιμετώπισε με επιφύλαξη και καχυποψία και ο μοναρχικός με σαρκασμό,¹⁶⁵ η εμφάνισή της υπογραμμίζει την ύπαρξη μιας διακριτής πολιτικής τάσης που υποστηρίζονταν από ελάσσονα στελέχη του φιλομοναρχικού (και όχι μόνο) χώρου και από σημαντική μερίδα μεγαλοαστών. Η *Πολιτεία* ήταν η μοναδική εφημερίδα του φιλοβασιλικού Τύπου που χαρακτήρισε «θεωρητικώς ορθές» τις θέσεις της Αφυπνίσεως και πρόβαλε τις παρεμβάσεις της, παρόλο που προέβλεπε πως θα σταματούσε στο στάδιο μιας «φιλολογικής προσπάθειας».¹⁶⁶

Πράγματι, η οργάνωση διαλύθηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου του 22, όταν κάποια μέλη της συσπειρώθηκαν υπό τον Γ. Δ. Ράλλη και ίδρυσαν το μετριοπαθές «Συντηρητικό – Ενωτικό Κόμμα», ενώ κάποια άλλα πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του «Πολιτικού Συνασπισμού». Σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του νέου κόμματος, στη σχέση του με την *Πολιτεία* αλλά και γενικότερα στην πορεία της εφημερίδας κατά τη δεκαετία του 20, έπαιξε μια σκοτεινή μορφή του πολιτικού παρασκηνίου, ο χρηματιστής Δημήτριος Φιλάρετος.¹⁶⁷ Μέλος της Αφυπνίσεως ως τα τέλη

¹⁶⁴ Η προκήρυξη της Εθνικής Αφυπνίσεως σε *Ελεύθερον Βήμα* 17-6-1922 και *Εμπρός* 16-6-1922. Οι στόχοι της οργάνωσης εξειδικεύθηκαν με ανακοινώσεις και επιστολές στον Τύπο: Επιστολή του Δ. Δαμασκηνού *Εμπρός* 18-6-1922, «Ανακοίνωσις της Εθν. Αφυπνίσεως: Ανάγκη ν' αντιμετωπισθῇ το Συμμαχικόν Ζήτημα» *Πολιτεία* 23-6-1922, «Ο κ. Γ. Δ. Ράλλης περί της Εθνικής Αφυπνίσεως» *Εμπρός* 14-7-1922, Δ. Φιλάρετος «Το Τρίτον Κόμμα» *Ελ. Βήμα* 18-6-1922.

¹⁶⁵ Βλ. τα άρθρα των Κ. Ρέντη και Κ. Εξηγτάρη στο *Ελ. Βήμα* στις 17, 25, 26 και 27-6-1922, καθώς και τα σύντομα σχόλια της *Πρωτεύουσας* στις 18-6-1922 και 5-7-1922.

¹⁶⁶ *Πολιτεία*, 16-7-1922.

¹⁶⁷ Ο Δημήτριος Ν. Φιλάρετος (1888-1964) ξεκίνησε την καριέρα του ως ανώτερος υπάλληλος της Τραπέζης Αθηνών. Πρωταγωνίστησε στην απεργία των υπαλλήλων της τράπεζας το καλοκαίρι του

Σεπτεμβρίου του 22, ο Φιλάρετος, αμέσως μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, συμμετείχε μαζί με τους Ε. Χαρίλαο, Δ. Λαμπράκη, Α. Διομήδη και Κ. Μανέα στις μυστικές διαβουλεύσεις, όπου συζητήθηκαν εκτός των άλλων η «λύση Μεταξά» που τελικά δεν τελεσφόρησε, η συνδρομή του Βενιζέλου στο εξωτερικό και το ενδεχόμενο απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου από το θρόνο.¹⁶⁸ Λύση στο αδιέξοδο των παρασκηνιακών αυτών πρωτοβουλιών έδωσε τελικά η «Επανάσταση του Στρατού και του Στόλου» η οποία σχεδιάστηκε στα γραφεία του *Ελ. Βήματος* από τον Θ. Πάγκαλο και τον Δ. Λαμπράκη με τη συμμετοχή ή την ενημέρωση των παραπάνω παραγόντων.¹⁶⁹ Στην προσπάθεια συστράτευσης συμμετείχε και ο Θ. Νικολούδης με συνέντευξή του στην *Πατρίδα* την 1-9-1922 όπου τόνιζε την ανάγκη

1919 και, αφού συγκρούστηκε με τον δ/ντη Κ. Ηλιάσκο, παραιτήθηκε για να διοριστεί στο επόμενο διάστημα μεσίτης στο Χρηματιστήριο Αθηνών και να ανοίξει χρηματιστικό γραφείο. Η σχέση του με τον Θ. Νικολούδη ξεκινά την άνοιξη του 1921 όταν γράφει για την *Πολιτεία* σειρά άρθρων εναντίον του νόμου 2612/1921, δηλ. του «κονσόρτσιουμ» των τραπεζών για τη διαχείριση του συναλλάγματος.

Ταυτόχρονα, η προσωπική του φιλία με τον ιδιοκτήτη του *Ελεύθερου Βήματος* Δ. Λαμπράκη και η συγγενική του σχέση (εξάδελφος) με τον εκ των ιδρυτών της εφημερίδας, πρώην υπουργό και πολιτικό στέλεχος των Φιλελευθέρων Αλέξανδρο Διομήδη, του επέτρεπε να αρθρογραφεί συστηματικά και στο *Ελ. Βήμα*, και γενικότερα να εμφανίζεται από το 1922 ως διαμεσολαβητής για την άρση του πολιτικού διχασμού, αν και δηλωμένος αντιβενιζελικός.

Εκτός από την – περίπου αυτονόητη – συμμετοχή του στα κερδοσκοπικά παιχνίδια με το συνάλλαγμα [ο τύπος αναφέρει διώξεις εναντίον του για χρηματιστηριακές πράξεις εκτός του χρηματιστηρίου το 1922 και το 1928 (Βλ. *Εμπρός* 1-12-1922 και 22-11-1928), ενώ συμμετείχε στην ομάδα χρηματιστών που κερδοσκόπησε με το συνάλλαγμα επί δικτατορίας Παγκάλου το 1926], εκμεταλλεύομενος τη συγγενεία του με τον Α. Διομήδη, την επαφή του με κύκλους της Εθνικής Τράπεζας και τις πολιτικές του διασυνδέσεις, ανέλαβε κατά τις δεκαετίες του 20 και του 30 την αντιπροσωπεία ξένων εταιρειών που επένδυναν στην Ελλάδα κυρίως στα παραγωγικά έργα (αποξηράνσεις, ηλεκτροδότηση). Στα 1930 εμφανίζεται ως Γενικός Γραμματέας της Ενώσεως Ελληνικών Εργοληπτικών Εταιρειών και στα επόμενα χρόνια θα συμμετέχει σε κοινοπραξία για τη διεύρυνση της κατανάλωσης ελληνικών καπνών.

Ο Δ. Φιλάρετος έμπαινε συχνά στο στόχαστρο του (αντιβενιζελικού συνήθως) τύπου όταν η αρθρογραφία του και οι παρασκηνιακές πολιτικές του πρωτοβουλίες θεωρούνταν πως εξυπηρετούσαν οικονομικά συμφέροντα. Αποδίδοντάς του το προσωνύμιο «καρχαρίας» οι ιδεολόγοι μοναρχικοί τον κατηγορούσαν ως «σύνδεσμο» ανάμεσα σε μια ομάδα συμφερόντων που δρούσε εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων και σχετιζόταν – χωρίς να ταυτίζεται – με την Εθνική Τράπεζα (δηλ. την ομάδα του *Ελ. Βήματος* : Λαμπράκης, Διομήδης, Τσουδερός, Ρέντης κλπ) και σε επιφανείς οικονομικούς, πολιτικούς και δημοσιογραφικούς παράγοντες του αντιβενιζελικού χώρου από την άλλη (Επ. Χαρίλαος, Κλ. Μανέας, Κ. Δεμερτζής, Θ. Νικολούδης και αργότερα Ι. Μεταξάς).

¹⁶⁸ Για την «λύση Μεταξά» βλ. *Ελ. Βήμα* 6,7, και 8-9-1922, τη συνέντευξη Μεταξά *Ελ. Βήμα* 9-9-1922 και το άρθρο του Φιλάρετου *Ελ. Βήμα* 12-9-1922. Για τη διπλωματική χρησιμοποίηση του Βενιζέλου, μια πρόταση των Χαρίλαου και Διομήδη, η απόρριψη της οποίας προκάλεσε την παραίτηση Μανέα από την κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου βλ. *Ελ. Βήμα* 13-9-1922 και *Πολιτεία* 14-9-1922 (και οι δύο εφημερίδες εξήραν τη στάση του Κ. Μανέα σε αντίθεση με τον αντιβενιζελικό τύπο που τη θεώρησε προσχεδιασμένη κίνηση για υπονόμευση της κυβέρνησης). Για το αμφιλεγόμενο θέμα της απομάκρυνσης του άνακτα, βλ. συνέντευξη του Μεταξά στην *Νέα Ημέρα* 16-4-1923 και την απάντηση του Χαρίλαου και του Μανέα στην *Πολιτεία* 16-4-1923.

¹⁶⁹ Με εντολή του Δ. Λαμπράκη, είχαν σταλεί σε Χίο και Μυτιλήνη και φέροντες χρηματικά ποσά οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας Κ. Αθάνατος και Γ. Λύχνος για να έρθουν σε επαφή με τους Πλαστήρα και Γονατά και να μνησούν αξιωματικούς στο κίνημα. Βλ. Κώστας Αθάνατος: «Πώς ιδρύθη το Ελεύθερον Βήμα», *Ελ. Βήμα* 17-2-1924.

στροφής «προς άνδρας έξω της μετανοεμβριανής πολιτικής οικογενείας ευρισκομένους», συνέντευξη που επιδοκίμασε και το *Ελ. Βήμα*.¹⁷⁰

Στην ίδρυση, τη χρηματοδότηση και την οργάνωση του νέου πολιτικού φορέα πρωτοστάτησε ο ουσιαστικός ηγέτης του, ο δυναμικός βιομήχανος της Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων και πολυπράγμων επιχειρηματίας του μεσοπολέμου, Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Η συμμετοχή του Χαρίλαου στην πολιτική είχε ξεκινήσει νωρίτερα, όταν το 1917 διετέλεσε υπουργός Επισιτισμού και Αυτάρκειας στη βασιλική κυβέρνηση του Σ. Λάμπρου και εντάσσεται στη μακρά παράδοση των βιομηχάνων και επιχειρηματιών που ανέπτυξαν πολιτική δράση.¹⁷¹ Οι δυναμικές πρωτοβουλίες του ωστόσο τα κρίσιμα έτη 1922-1923 έχουν αναμφίβολα σχέση με το ταχύτατο ανάπτυγμα των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων κατά την προηγούμενη «αισιόδοξη» πενταετία 1918-1922 και τους κινδύνους που διέβλεπε από μια ενδεχόμενη πολιτική και κοινωνική αποσταθεροποίηση.¹⁷²

Το νέο κόμμα κυοφορήθηκε στα γραφεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, πρόεδρος του οποίου και πρωτεργάτης στην ίδρυσή του ήταν ο Ε. Χαρίλαος. Το έδαφος προετοιμάστηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου – αρχές Οκτωβρίου 1922, με καθημερινά άρθρα στην *Πολιτεία* γραμμένα από τον ίδιο το Νικολούδη, τον Δ. Φιλάρετο αλλά και άλλους «άφθαρτους» αντιβενιζελικούς ή επαμφοτερίζοντες πολιτευτές, όπως ο Φ. Δραγούμης, ο Κ. Ζαβιτσιάνος και ο Κ. Δεμερτζής. Ευαγγελιζόμενοι μια «τρίτη κατάσταση», πρότειναν τη δημιουργία κομμάτων «τάξεων» που σταδιακά θα υποσκελίζουν τα χρεοκοπημένα προσωπικά κόμματα.¹⁷³ Το θεωρητικό σχέδιο προέβλεπε την άμεση κινητοποίηση των οργανώσεων των «εργαζομένων και παραγωγικών τάξεων» με στόχο αφενός την ενιαία επαγγελματική τους εκπροσώπηση σε πανελλήνιο επίπεδο και αφετέρου την ίδρυση αντίστοιχων πολιτικών κομμάτων: αγροτικού, εργατικού (που θα περιλάμβανε τους εργάτες με «αστικήν συνείδησιν») και αστικού. Στο τελευταίο θα συμμετείχαν έμποροι,

¹⁷⁰ Πατρίς 1-9-1922 και *Ελ. Βήμα* 2-9-1922.

¹⁷¹ Χατζηϊωσήφ Χ., *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 299-303.

¹⁷² Μια απλή ανάγνωση των αγιογραφικών του βιογραφιών το επιβεβαιώνει: Το 1918 ιδρύει την ασφαλιστική εταιρεία «Πρώτη» και την ανώνυμη εταιρεία «Γεωργική Βιομηχανία» στην Καλαμάτα. Το 1919 την «Πρώτη Οικοδομική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» και δημιουργεί την «Τράπεζα Βιομηχανίας». Το 1920 ιδρύει την «Ανώνυμο Εταιρεία Σιδηροδρόμων Μακεδονίας» και παράλληλα δύο βιομηχανίες ψύχους τα «Ψυγεία Πειραιώς» και τα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης». Βλ. *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη*, Αθήναι 1958, τ. Α', σ. 163-175.

¹⁷³ Βλ. ενδεικτικά: Φ. Δραγούμης «Αν μη διαλλαγήν, τότε απαλλαγήν» *Πολιτεία* 11-9-1922, Κ. Ζαβιτσιάνος «Προς νέας πολιτικές τρίβους» *Πολιτεία* 9-10-1922, Κ. Δεμερτζής «Προς νέας πολιτικές τρίβους»: τέσσερα άρθρα στην *Πολιτεία* στις 14, 15, 16 και 17-10-1922, και τα πρωτοσέλιδα άρθρα του Νικολούδη: *Πολιτεία* 30-9-1922, 1-10-1922 και 2-10-1922.

βιομήχανοι, επαγγελματίες και μικροαστοί παντός είδους. Η στελέχωση των κομμάτων θα γινόταν από καθαρώς επαγγελματικούς αντιπροσώπους, πολιτευτές «συγχρονισμένων αντιλήψεων», πρακτικούς επιστήμονες και εκπροσώπους του οικονομικού κόσμου. Επειδή όμως το εκλογικό σύστημα με το οποίο θα διενεργούνταν οι επικείμενες εκλογές ήταν πλειοψηφικό, θεωρήθηκε επιβεβλημένη η εκλογική σύμπραξη των κομμάτων αυτών σε «Συνασπισμό των Εργαζομένων Τάξεων» με μεικτούς συνδυασμούς σε όλη τη χώρα. Ως άμεσοι πολιτικοί στόχοι ορίζονταν η εσωτερική γαλήνευση, η ανασύνδεση των σχέσεων με τις Συμμάχους Δυνάμεις και η ανασυγκρότηση της χώρας με την προαγωγή των παραγωγικών δυνάμεων, μαζί με την προσδοκία ότι ο νέος φορέας θα λειτουργούσε ως τελικός διαιτητής μεταξύ των διαφόρων τάξεων *«ων τα συμφέροντα ενδεχομένως συγκρούονται συμπτωματικώς προς άλλα»*. Μέσα από την ενισχυμένη παρουσία του Συνασπισμού στην Εθνοσυνέλευση θα επιδιώκονταν η αλλαγή του εκλογικού συστήματος σε αναλογικό και η τελική χειραφέτηση των ταξικών κομμάτων.¹⁷⁴

Με την κινητοποίηση είκοσι προέδρων και αντιπροσώπων επαγγελματικών οργανώσεων διαφόρων κλάδων, ιδρύθηκε στις 20-10-1922 ο «Πολιτικός Συνασπισμός των Εργαζομένων Τάξεων» και δέκα μέρες αργότερα δημοσίευσε την προκήρυξή του στον Τύπο.¹⁷⁵ Σε αυτήν παρουσιάζονταν ως φορείς της ίδρυσης οι αντιπροσωπείες της Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Ελλάδος, το Κόμμα της Μέσης Αστικής Τάξης,¹⁷⁶ αντιπροσωπείες της τάξεως των εμπόρων και βιομηχάνων, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εργοληπτών, η Ομοσπονδία των εν Ελλάδι Υπαλλήλων και η Ομοσπονδία των Εμποροϋπαλλήλων Ελλάδος. Το κόμμα διοικούνταν από πενταμελή επιτροπή στην οποία συμμετείχαν ο Κ. Αθανασιάδης της Ομοσπονδίας Υπαλλήλων, ο Σ. Βρεττός από την Συνομοσπονδία Επαγγελματιών και ο «αυτοδημιούργητος» χαλκοσιδηρουργός, πρώην εργάτης, και εκπρόσωπος των βιοτεχνών Κ. Κυπαρισσιώτης. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο όμως έπαιζαν τα άλλα δύο

¹⁷⁴ *Πολιτεία*, 1-10-1922.

¹⁷⁵ Ήταν στην πλειοψηφία τους οργανώσεις μικροαστών, οι οποίες κατά την προηγούμενη ταραγμένη περίοδο ελέγχονταν και κινητοποιούνταν από συντηρητικούς και αντιβενιζελικούς ηγέτες: ο Σύνδεσμος Ελλήνων Εργοληπτών, η Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Ελλάδος, διάφορες οργανώσεις ιδιωτικών υπαλλήλων (εμποροϋπάλληλοι, υπάλληλοι ανωνύμων εταιρειών) και κάποιες αντιπροσωπείες δημοσίων υπαλλήλων (Λέσχη Δημοσίων Υπαλλήλων, Ομοσπονδία Δημοδιδασκάλων) οι οποίες θα συμμετείχαν μόνο στην επαγγελματική ένωση.

¹⁷⁶ Επρόκειτο για την ημιτελή προσπάθεια να στηθεί από την Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Ελλάδος ένα ταξικό κόμμα των μικροαστών ήδη από τα τέλη του 1921. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσπάθεια είχαν παίξει ο πρόεδρος της Συνομοσπονδίας Στέφανος Βρεττός και ο Ν. Ιγγλέσης, διευθυντής της εφημερίδας *Νέες Αρχές* που εξέδιδε η Συνομοσπονδία από τον Ιούλιο του 1922. Βλ. Σ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 124-125.

μέλη της επιτροπής, που αντιπροσώπευαν τους μεγαλοαστούς: ο Ε. Χαρίλαος και ο αντιπρόεδρος του ΕΒΕΑ, υφασματέμπορος και εκπρόσωπος των μεγαλεμπόρων, Κλέαρχος Μανέας.¹⁷⁷

Η αρχική πρόθεση σύμπληξης ενός συνασπισμού ταξικών κομμάτων, που ακόμα δεν υπήρχαν, εξέπεσε στη δημιουργία πολιτικού συνασπισμού εργαζόμενων «τάξεων», με συμφέροντα τόσο εμφανώς ανταγωνιστικά, που η πολιτική ρητορεία δύσκολα μπορούσε να συγκαλύψει, ειδικά στη δεδομένη συγκυρία. Οι επικεφαλής του εγχειρήματος προσπάθησαν να ξεπεράσουν την αντίφαση, αφενός τονίζοντας την προσωρινότητα του νέου πολιτικού φορέα, ο οποίος θα διαλυόταν μόλις δημιουργούνταν τα νέα ταξικά κόμματα και άλλαζε ο εκλογικός νόμος, και αφετέρου καλώντας σε εκλογική συνεργασία το υπό δημιουργία Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ).¹⁷⁸ Η εσπευσμένη συγκρότηση του ΑΚΕ δέκα μέρες πριν την ίδρυση του «Πολιτικού Συνασπισμού» και το γεγονός πως το κόμμα αρχικά στεγαζόταν στα γραφεία του Ε. Χαρίλαου, ενίσχυσαν τις φήμες πως η πρωτοβουλία ανήκε στον ίδιο το Χαρίλαο ο οποίος, μέσω του Δ. Φιλάρετου, χρηματοδοτούσε τόσο το ΑΚΕ, όσο και την εφημερίδα «Γεωργική Σημαία» που το υποστήριζε.¹⁷⁹ Τελικά, το ΑΚΕ, με ταυτόχρονη προκήρυξή του, αποδέχτηκε την ιδεολογία του Συνασπισμού και συναινούσε στην εκλογική συνεργασία, ορίζοντας αντιπρόσωπό του στη διοικητική επιτροπή του Συνασπισμού τον Σ. Χασιώτη.¹⁸⁰

Κινήσεις έγιναν την ίδια περίοδο και για τη κατασκευή ενός εταίρου από τον τρίτο ταξικό πόλο, ενός «καθαρώς εργατικού κόμματος», με πρωτοβουλίες παραγόντων των Εργατικών Κέντρων Αθηνών και Πειραιώς, οι οποίοι κάλεσαν σε γενική συνέλευση τα προεδρεία των εργατικών σωματείων «πλην των

¹⁷⁷ Ο Κλέαρχος Μανέας, υπουργός Εθνικής Οικονομίας στη βραχύβια κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, υπήρξε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της δεκαετίας του 1920 πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών και στα τέλη της δεκαετίας του 30 πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, διαδεχόμενος πάλι τον Ε. Χαρίλαο, ενώ αναμίχθηκε και στα δημοτικά πράγματα του Πειραιά.

¹⁷⁸ Το Α' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο που είχε συγκληθεί στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1922 από εκπροσώπους αγροτικών συνεταιρισμών, αγροτικών συλλόγων και κοινοτήτων, είχε δρομολογήσει με απόφασή του την ίδρυση αγροτικού κόμματος. Εντούτοις, οι εξελίξεις πάγωσαν και – εκτός από τη σύμπληξη Ομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών το Μάιο του 1922 – η υλοποίηση της απόφασης δεν είχε προχωρήσει. Βλ. επιστολή του αγροτιστή Ι. Γιατράκου σε *Νέα Ημέρα* 21-3-1923. Στις 19-10-1922, η Πανελλήνιος Ομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών εξέδωσε μανιφέστο για την ίδρυση Αγροτικού Κόμματος. Την απόφαση πήραν 7 από τα 20 μέλη του διοικητικού συμβουλίου της Ομοσπονδίας και συγκρότησαν προσωρινή επιτροπή αποτελούμενη από τους Σ. Χασιώτη, Χ. Βεργόπουλο, Γ. Πρεδάρη, Δ. Μαργέτη και Α. Μέρο. Βλ. *Πολιτεία* 20-10-1922. Περισσότερα για το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος σε Σ. Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά» στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 148-149 και G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 1119-1121.

¹⁷⁹ *Ριζοσπάστης* 18-7-1924.

¹⁸⁰ «Προκήρυξις του Αγροτικού Κόμματος», *Πολιτεία* 30-10-1922.

κομμουνιστικών» για την έγκριση καταστατικού του νέου κόμματος.¹⁸¹ Η προσπάθεια δεν απέδωσε και δεν ξανάγινε λόγος για επίσημη συνεργασία του «Πολιτικού Συνασπισμού» με εργατικό κόμμα, αν και κατά το επόμενο διάστημα ο *Ριζοσπάστης* κατηγορούσε το νεότευκτο (Δεκέμβριος 1922) Ανεξάρτητο Εργατικό Κόμμα (ΑΕΚ) των διαγραμμένων Κ. Σπέρα, Φανουράκη, Γιαννουλάτου, πως ενισχύονταν οικονομικά από τον Χαρίλαο.¹⁸²

Η αποδοχή της πραγματικότητας των συγκρουόμενων ταξικών συμφερόντων και η προσδοκία διαμόρφωσης ενός πολιτικού πλαισίου ικανού να συνθέτει και να διευθετεί τις αντιθέσεις μέσα στο κοινοβούλιο, με συνεργασία διαφόρων «ταξικών» κομμάτων και αναλογικό εκλογικό σύστημα, δεν χαρακτήριζε μόνο ορισμένους μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς πολιτευτές και μερίδα του επιχειρηματικού κόσμου.¹⁸³ Από τον διάλογο που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην *Πολιτεία* και το *Ελ. Βήμα* κατά την ίδρυση του «Πολιτικού Συνασπισμού»,¹⁸⁴ φαίνεται πως ήταν και επιθυμία πολλών παραγόντων των φιλελευθέρων, βενιζελογενών πολιτικών και οργανικών διανοουμένων, μια σταθερή επιδίωξη μερίδας του αστικού πολιτικού κόσμου στο μεσοπόλεμο, εναλλακτική στα διάφορα κορπορατιστικά σχήματα, ένα θεωρητικό μοντέλο για τη λειτουργία του κοινοβουλίου και την άμβλυνση του κοινωνικού ανταγωνισμού και των πολιτικών παθών.¹⁸⁵ Εντούτοις, στα 1922-23 το

¹⁸¹ Βλ. *Πολιτεία* 11-10-1922 και *Ριζοσπάστης* 11-10-1922. Ο *Ριζοσπάστης* κατήγγειλε πως η προσπάθεια συντονίζονταν από τον Ε. Χαρίλαο, ο οποίος βρισκόταν σε επαφές με τον πρόεδρο του Εργατικού Κέντρου Αθηνών Τυπάλδο, τον γραμματέα του Παΐζη και με εκπροσώπους του Εργατικού Κέντρου Πειραιά.

¹⁸² *Ριζοσπάστης* 21-3-1923, 5-4-1923, 18-6-1923. Οι καταγγελίες του *Ριζοσπάστη* θα μπορούσαν βέβαια να ενταχθούν απλώς στο πλαίσιο των ανταγωνισμών του ΣΕΚΕ με τα διαγραμμένα μέλη του. Ωστόσο, τον Μάρτιο του 1923 δημοσιεύονται στη συντηρητική *Πρωτεύουσα* – η οποία την περίοδο αυτή εντάσσεται στα έντυπα που στηρίζουν το κόμμα του Χαρίλαου – άρθρα στην πρώτη σελίδα που χαιρετίζουν την πορεία του Ανεξάρτητου Εργατικού Κόμματος και την έκδοση της εφημερίδας του, της *Εργατικής*. Βλ. *Πρωτεύουσα* 18-3-1923 και 16-3-1923.

¹⁸³ Ο Δ. Φιλάρετος, σε άρθρα του στο *Ελ. Βήμα* υποστήριζε από το καλοκαίρι του 1922 πως «...έπρεπε να περιφρουρήσει τα συμφέροντά του ο ίδιος ο λαός. Όχι βεβαίως ο «λαός των φασίσι» ούτε και οι αδιάλλακτοι οπαδοί των Φιλελευθέρων, αλλά ο ευρύτατος κόσμος της εργαζομένης Ελλάδος. Αυτός που είναι οργανωμένος σε συλλόγους, συνεταιρισμούς και σωματεία επαγγελματικά. Έμποροι, βιομήχανοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες, εργάτες, γεωργοί...». Δ. Φιλάρετος, «Η φωνή της Εργαζομένης Ελλάδος», *Ελ. Βήμα* 7-7-1922.

¹⁸⁴ Βλ. σειρά άρθρων του Α. Σβώλου με τίτλο «Αστικά Κόμματα και Εργάται» στο *Ελ. Βήμα* 20,21 και 22-10-1922. Χαρακτηριστικό το άρθρο του Ε. Τσουδερού που θεωρούσε τη δημιουργία κομμάτων «τάξεων» στοιχείο εκσυγχρονισμού της πολιτικής ζωής, χαιρέτιζε την ίδρυση του Πολιτικού Συνασπισμού, αλλά θεωρούσε πρόωρο και άκαιρο το εγχείρημα: Ε. Τσουδερός, «Νέα Κόμματα και το Εθνικό Συμφέρον», *Ελ. Βήμα*, 21-10-1922.

¹⁸⁵ Για μεταγενέστερες ανάλογες θέσεις των Παπαναστασίου και Καφαντάρη, βλ. Χ. Χατζηϊωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο» στο Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988, σ. 446-447.

σχέδιο αποδείχτηκε ελάχιστα ρεαλιστικό και εκφυλίστηκε σε εγχείρημα πολιτικής ενοποίησης των μικροαστών υπό αστική ηγεμονία.

Η πορεία του νέου κόμματος δεν δικαίωσε τις προσδοκίες των εμπνευστών του, όχι μόνο διότι η παράταση του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης για έναν τουλάχιστον χρόνο τελμάτωσε πολλές από τις πυρετώδεις διεργασίες του ανήσυχου φθινοπώρου του 1922. Ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, όπως είχε αποτυπωθεί στις εκλογές του 1920, δεν φάνηκε να μεταβάλλεται από τις δυναμικές παρεμβάσεις της «Επανάστασης» και από την διαταξική ομοφωνία για την αναγκαιότητα και τους στόχους της.¹⁸⁶ Απεναντίας, η εκτέλεση των έξι και ο ρεβανσιστικός λόγος παραγόντων των φιλελευθέρων, προκάλεσαν αμυντικά ανακλαστικά και συσπειρώσεις πάνω στη βάση της παλιάς διαίρεσης, έτσι που δεν έμενε χώρος για την εμφάνιση ενός «τρίτου κόμματος». Την προτίμηση των κοινωνικών συνιστωσών του παλιού αντιβενιζελικού «λαού» φαινόταν να κερδίζει το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά, τα δημοσιογραφικά όργανα του οποίου κατηγορούσαν τον «Πολιτικό Συνασπισμό των Εργαζομένων Τάξεων» ότι είναι μια βενιζελοκίνητη μηχανή για τη διάσπαση των αντιβενιζελικών.¹⁸⁷ Ονομάζοντάς τον «Συνασπισμό των κεφαλαιοκρατών» και συντηρώντας το αντιπλουτοκρατικό πνεύμα που χαρακτήριζε τον φιλομοναρχικό τύπο την προηγούμενη περίοδο, οι μεταξικές εφημερίδες υποστήριζαν πως σκοπός των ηγετών του κόμματος ήταν «να εξασφαλίσωσι την φορολογικήν ασυδοσίαν του μεγάλου κεφαλαίου το οποίον αντιπροσωπεύουν, και την συνδρομήν της πολιτείας δια την καταπίεσιν και την εκμετάλλευσιν των εργαζομένων τάξεων...».¹⁸⁸

Πράγματι, η αδυναμία της νέας πολιτικής κίνησης να ενοποιήσει πολιτικά τις μερίδες των μικροϊδιοκτητών, των επαγγελματιών και των υπαλλήλων, καταδείχθηκε από τα πρώτα της βήματα.¹⁸⁹ Από το φθινόπωρο του 1922 εμφανίστηκε αντίστοιχη

¹⁸⁶ Χ. Χατζηϊωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 44-45.

¹⁸⁷ Το διαφαινόμενο ρεύμα υπέρ του Μεταξά ήταν ένας από τους λόγους – μαζί με τις προτεραιότητες της υπογραφής συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία και της εξασφάλισης προσφυγικού δανείου – που ανέβαλλαν τις εκλογές και οδήγησαν στην ψήφιση του εκλογικού νόμου της «στενοευρείας» περιφέρειας από τον υπουργό εσωτερικών Γ. Παπανδρέου. Για την πολιτική απήχηση του Μεταξά το καλοκαίρι του 1923, βλ. «Ποιος θα φέρη τον Μεταξάν», *Ριζοσπάστης* 30-7-1923.

¹⁸⁸ *Νέα Ημέρα* 20-4-1923.

¹⁸⁹ Για τις δυσκολίες της ενιαίας επαγγελματικής και πολιτικής έκφρασης των μικροαστών, τις ασταθείς σχέσεις τους με τους μεγαλοαστούς, τις διεργασίες και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό των επαγγελματικών οργανώσεων κατά τη διαδικασία σύμπτυξης του κόμματος του Χαρίλαου βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2011, σ. 969-983.

πρωτοβουλία ανασύνταξης του κόμματος των Φιλελευθέρων βασισμένη στην αντιπροσώπευση των επαγγελματικών τάξεων, για να εμποδίσει τη μονοπώληση της ιδέας – που φαίνεται να είχε απήχηση στους συνδικαλισμένους επαγγελματίες – από τους αντιβενιζελικούς.¹⁹⁰ Τον Ιανουάριο του 1923 ο Ι. Μεταξάς κατέγραφε στο ημερολόγιό του την «εσωτερικήν αποκήρυξιν Φιλαρέτου – Χαριλάου υπό επαγγελματιών», δηλαδή την απομάκρυνση επαγγελματικών οργανώσεων από τον Συνασπισμό με αποφάσεις των συνελεύσεών τους και σε επιστολή του δήλωνε πως έχουν μεταστραφεί υπέρ του κόμματός του.¹⁹¹ Λίγο αργότερα, το Μάρτιο του 1923, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις που αναδύθηκαν στο Β' Συνέδριο του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος, το υποχρέωσαν να τηρήσει αποστάσεις από τον Πολιτικό Συνασπισμό.¹⁹²

Οι δυσκολίες να αποσαφηνιστεί η φυσιогνωμία του κόμματος φάνηκαν και από την καθυστερημένη εμφάνιση του προγράμματός του, τον Ιούνιο του 1923. Επρόκειτο για ένα συνοπτικό, αόριστο και γενικόλογό κείμενο, τις αρνητικές εντυπώσεις του οποίου μάταια προσπαθούσε να αμβλύνει ο Ε. Χαρίλαος από τις στήλες της *Πολιτείας*, εξορκίζοντας κάθε θεωρητική θεμελίωση των αρχών της οικονομικής του πολιτικής και υποστηρίζοντας ότι «η κακοδαιμονία εκπηγάξει από τας καινάς και μεταφυσικάς θεωρίας και την άρνησιν του θετικισμού και της πραγματικότητος».¹⁹³ Για να συγκρατήσουν στους κόλπους του κόμματος τους φιλομοναρχικούς οπαδούς και τις μικροαστικές επαγγελματικές οργανώσεις, οι επικεφαλής του Πολιτικού Συνασπισμού και ο φιλικά διακείμενος Τύπος ανέβασαν από την άνοιξη του 1923 τους αντιβενιζελικούς τόνους. Ταυτόχρονα, επιδιώκοντας τη συναίνεση για τη γέννηση της «τρίτης κατάστασης», συζητούσαν με τον Πλαστήρα

¹⁹⁰ Βλ. την προκήρυξή τους στην εφημερίδα *Εμπρός*, 19-11-1922. Η πρωτοβουλία ανήκε στον απόστρατο υποναύαρχο Κακουλίδη, ενώ στη συγκρότηση της κίνησης, βασικό ρόλο έπαιξαν επιχειρηματίες συνδεδεμένοι με το κόμμα των Φιλελευθέρων, όπως οι βιομήχανοι Στρίγγος, Δεναζάς, Κυρκίνης, οι εφοπλιστές Μαυρολέων, Ρούσσος καθώς και βενιζελικοί συνδικαλιστές από το χώρο των επαγγελματιών όπως οι Ρηγόπουλος και Κότσης. Βλ. Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 979.

Χαρακτηριστική της παλιμβουλίας πολλών επιχειρηματιών απέναντι στην ίδρυση του «Πολιτικού Συνασπισμού των Εργαζομένων Τάξεων», είναι η στάση του βιομήχανου Ανδρέα Χατζηκυριάκου, ο οποίος, παρότι συμμετείχε στην προσωρινή επιτροπή για την ίδρυση του Πολιτικού Συνασπισμού, δύο εβδομάδες αργότερα εμφανίστηκε και στο Εκτελεστικό Συμβούλιο της προαναφερθείσας αντίπαλης κίνησης, ενώ στις 24-11-1922 ορκίστηκε υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Γονατά.

¹⁹¹ Ι. Μεταξάς, *Προσωπικό Ημερολόγιο*, Γκοβόστης, Αθήνα 1963, τ. 3^{ος}, καταγραφή της 24^{ης} Ιανουαρίου 1923. Βλ. και επιστολή Μεταξά προς Σπετσιώτη στις 4-4-1923 όπου σημειώνεται: «Ο Πολιτικός Συνασπισμός ητόνησε, αι Συνεργαζόμεναι Τάξεις εγκαταλείφθησαν κατόπιν επισήμων συνεδριάσεων από τα επαγγελματικά σωματεία, τα οποία εκηρύχθησαν ήδη υπέρ ημών, και έμειναν μαζί τους τα 20% των εμπόρων Αθηνών (70% είναι Βενιζελικοί και 10% υπέρ ημών), ώστε κατέπεσαν». Ελ. Βήμα 29-7-1923.

¹⁹² Βλ. Ανακοινωθέν του Αγροτικού Κόμματος, *Ελ. Βήμα* 23-4-1923.

¹⁹³ «Το Πρόγραμμα του Πολιτικού Συνασπισμού», *Πολιτεία* 7-6-1923

τον Αύγουστο του 1923 τη σύμπληξη «Εθνικού Συνασπισμού» υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη και τη δυνατότητα εκλογικής σύμπραξης του κόμματος με πολιτευόμενους από το ευρύτερο πολιτικό φάσμα.¹⁹⁴ Οι αντιφάσεις αυτές περιόρισαν την επιρροή του, σε βαθμό που τον Οκτώβριο του 1923, παραμονές της προκήρυξης των εκλογών, να θεωρείται μια μάλλον περιθωριακή πολιτική δύναμη. Μετά το αντιπραξικόπημα, ο Πολιτικός Συνασπισμός, συμπλέοντας με το σύνολο των αντιβενιζελικών κομμάτων (Ηνωμένη Αντιπολίτευσις, Συντηρητικόν Κόμμα, Ελευθερόφρονες), απείχε από τις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923 και την άνοιξη του επόμενου έτους διαλύθηκε οριστικά.

Σε αυτή την αποτυχημένη απόπειρα παραγόντων του επιχειρηματικού κόσμου να αναδιατάξουν το πολιτικό σκηνικό, συγκροτώντας κόμμα των μικροαστών που θα τους συγκρατούσε στους κόλπους μιας συμμαχίας των «αστικών τάξεων», χρησιμοποιήθηκε ο Τύπος σε βαθμό δυσανάλογο με την απήχηση που είχε το εγχείρημα. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι εκδότες, οι οποίες δεν ξεπεράστηκαν παρά τη γενναία αύξηση της τιμής των εφημερίδων (από 30 σε 50 λεπτά) που επιβλήθηκε με νομοθετικό διάταγμα της «Επαναστάσεως» από την 1^η Νοεμβρίου 1922, τους καθιστούσαν ιδιαίτερα ευάλωτους.

Η *Πολιτεία* υποστήριξε εξ αρχής και σταθερά τον Πολιτικό Συνασπισμό μέχρι την παύση της στις 22-10-1923, σε σημείο που θεωρούνταν το επίσημο όργανο του κόμματος ή «*το πρωινόν όργανον των κεφαλαιοκρατών*», όπως την κατηγορούσαν οι μεταξικές αντίπαλοί της. Εκτός από τα πρωτοσέλιδα άρθρα του Θ. Νικολούδη, τις θέσεις και την πολιτική του κόμματος υπερασπίζονταν συστηματικά με κείμενά τους οι Δ. Φιλάρετος, Κ. Δεμερτζής και ο ίδιος ο Ε. Χαρίλαος.¹⁹⁵ Εντούτοις, την πολιτική γραμμή της εφημερίδας δε φάνηκε να συμμερίζονται με τον ίδιο ενθουσιασμό άλλοι μόνιμοι συνεργάτες της. Για παράδειγμα, ο χρονογράφος της *Πολιτείας* Δ. Χατζόπουλος (Συμπολίτης), από τους εισηγητές της πολιτικής οργάνωσης της «μέσης αστικής τάξεως», της «συνδικαλισμοποίησης» της ελληνικής κοινωνίας και της «αυτονόμου οργάνωσης των μισθωτών αστών», μπορεί σε κείμενά του να διαφήμιζε ανοιχτά τις επιχειρήσεις του Ε. Χαρίλαου,¹⁹⁶ αλλά έπαψε να ασχολείται με το προσφιλέ του θέμα από την εποχή που η εφημερίδα στρατεύτηκε στην υλοποίηση

¹⁹⁴ *Εμπρός*, 1-8-1923.

¹⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά: Δ. Φιλάρετος, «Μόνος κύριος της τύχης του», *Πολιτεία* 14-2-1923, Κ. Δεμερτζής, «Χάριν του εθνικού μέλλοντος», *Πολιτεία* 15-4-1923, Ε. Χαρίλαος, «Η συνεργασία των τάξεων», *Πολιτεία* 18-5-1923.

¹⁹⁶ Δ. Χατζόπουλος (Συμπολίτης), «Εκαστος στο σπίτι του», *Πολιτεία* 15-2-1923.

ενός τέτοιου σκοπού, πιθανόν επειδή τον ξένιζε η χειραγώγηση της κίνησης από εκπροσώπους της μεγαλοεπιχειρηματικής τάξης. Για διαφορετικούς λόγους, η πολιτική εκστρατεία της εφημερίδας άφησε αδιάφορο και τον Φώτο Πολίτη, ο οποίος, σε σειρά άρθρων του το φθινόπωρο του 22, διαπίστωνε την απουσία πολιτικής συνείδησης και τις διαλυτικές επιπτώσεις της δράσης των «οικονομικών οργανώσεων».¹⁹⁷

Η στενή σχέση της *Πολιτείας* με τον Ε. Χαρίλαο, που μάλλον συνεχίστηκε και μετά τη διάλυση του Πολιτικού Συνασπισμού καθώς ο Χαρίλαος εμφανίζεται ως εγγυητής σε γραμμάτια που υπογράφει ο Νικολούδης το 1927,¹⁹⁸ πιθανότατα έπαιξε ρόλο και στην έκδοση νέας εφημερίδας από τον Νικολούδη μετά την παύση όλων των αντιπολιτευόμενων εντύπων, την επομένη του αντιπραξικοπήματος των Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη. Η εφημερίδα ονομαζόταν *Χώρα*, και κυκλοφόρησε το διάστημα 18-11-1923 έως 29-1-1924 με διευθυντή τον Ν. Καρβούνη. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Νικολούδης ήταν ο μόνος από τους αντιβενιζελικούς ιδιοκτήτες που κατόρθωσε να επανεκδώσει φύλλο την περίοδο αυτή.¹⁹⁹

Εκτός από την *Πολιτεία*, στην υποστήριξη του Πολιτικού Συνασπισμού επιστρατεύτηκαν και άλλα τρία καθημερινά αθηναϊκά φύλλα, τα οποία, κατά το προηγούμενο διάστημα, υπήρξαν φανατικοί υποστηρικτές του Γούναρη και του Λαϊκού κόμματος. Η έκδοσή τους αντιμετώπιζε σοβαρότατα προβλήματα, διότι οι ιδιοκτήτες τους είχαν υποστεί διώξεις και τα πρωτοσέλιδά τους σπαράσσονταν από τη λογοκρισία. Από το χειμώνα του 1922 οι Φιλάρετος – Χαρίλαος συζητούσαν την αγορά της *Καθημερινής*, ο ιδιοκτήτης της οποίας, Γ. Βλάχος, είχε καταφύγει στο εξωτερικό προγραμμαμένος από το στρατιωτικό καθεστώς, ενώ είχε φυλακιστεί και ο αρχισυντάκτης της Ν. Κρανιωτάκης.²⁰⁰ Τελικά η πώληση δεν θα πραγματοποιηθεί αλλά η εφημερίδα από τον Μάρτιο του 1923 θα υποστηρίζει διακριτικά τον Πολιτικό

¹⁹⁷ «Τοιαύται «ενώσεις» είναι κυρίως αι επι οικονομικής βάσεως καταρτιζόμεναι οργανώσεις, αίτινες δια τούτο εμφανίζονται ως επί το πλείστον είτε με αμυντικόν είτε και με επιθετικόν χαρακτήρα και πρόγραμμα, ως πολεμικά ούτως ειπείν συγκροτήματα με ωρισμένους σκοπούς και κατευθύνσεις, εις το βάθος των οποίων υπάρχει όμως πάντοτε ο ξηρός ατομικισμός. Μεταξύ δύο ή περισσοτέρων τοιούτων συγκροτημάτων, στηριζομένων επί διαφόρων ή αντιθέτων οικονομικών βάσεων, ουδέποτε ή εις όλως εκτάκτους και απροόπτους περιστάσεις, αναπτύσσεται σχέσις ανωτέρας ενότητος. Πάντοτε δε επέρχεται μεταξύ των σύγκρουσις – ο κοινώς καλούμενος «αγών τάξεων και συμφερόντων». Τοιαύται όμως συγκρούσεις, αντί να καλλιεργούν την πολιτικήν συνείδησιν, συντείνουν τουναντίον εις την διάλυσιν αυτής ταύτης της ιδέας της πολιτείας, ήτις μόνον ως υψηλή ενότης δύναται να νοηθή, περιλαμβάνουσα εν εαυτή, αποκαθαίρουσα και δικαιώνουσα το σύνολον των πολιτών, ως τοιούτων». Φ(ώτος) Π(ολίτης), «Η πολιτική συνείδησις Δ'», *Πολιτεία* 23-10-1922.

¹⁹⁸ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Τμήμα Δικαστικό, Α1Σ40Υ76Φ1221.

¹⁹⁹ Αν εξαίρεσουμε την επανακυκλοφορία του *Σκριπ* μετά από εννεάμηνη παύση στις 16-11-1923.

²⁰⁰ Για την σχεδιαζόμενη πώληση της *Καθημερινής*, βλ. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1922.

Συνασπισμό, με υπόδειξη του Γ. Βλάχου από το εξωτερικό και παρά τις αντιρρήσεις συντακτών της.²⁰¹ Από την άνοιξη του 1923 και μέχρι την οριστική διακοπή της, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, πέρασε στον έλεγχο του Χαρίλαου και η *Πρωτεύουσα* του Άριστου Καμπάνη, ο οποίος είχε επίσης διαφύγει στην Αίγυπτο και είχε αφήσει την προσωρινή διεύθυνση του φύλλου στον συνιδιοκτήτη του Ι. Δημόπουλο.²⁰² Την ίδια περίοδο προστέθηκε και η λαϊκίζουσα *Αθηναϊκή*, που η μείωση του αριθμού των σελίδων της το χειμώνα του 1922-23 μαρτυρούσε τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε ο εκδότης της, Όμηρος Ευελπίδης. Η *Αθηναϊκή*, διατηρώντας υψηλότερους τους αντιπολιτευτικούς τόνους, στα σημειώματά της υπερασπιζόταν τα αιτήματα των μικροαστικών ομάδων ενώ στην πολιτική της αρθρογραφία πρόβαλλε κυρίως το στέλεχος του Πολιτικού Συνασπισμού Κ. Δεμερτζή.²⁰³ Οι τρεις αυτές εφημερίδες μαζί με την *Πολιτεία* εξαπέλυσαν, με διαφορετικό ύφος η καθεμιά, σφοδρή επίθεση κατά του Ι. Μεταξά την άνοιξη του 1923, θέτοντας ζήτημα ηγεσίας του αντιβενιζελικού αγώνα, σχολιάζοντας την ασταθή σχέση του Μεταξά με το παλάτι και κατηγορώντας τον για τη στάση του κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού πολέμου. Επρόκειτο για ύστατη προσπάθεια του Ε. Χαρίλαου να ανατρέψει δια του Τύπου, με τη συνδρομή εφημερίδων λαϊκού προφίλ, το διαφαινόμενο ρεύμα υπέρ του Μεταξά.

Αντίστοιχες οικονομικές δυσκολίες αντιμετώπιζαν την ίδια εποχή και οι εφημερίδες που πρόσκειντο στο κόμμα του Ι. Μεταξά. Αν εξαιρέσει κανείς την αρχαιότερη και έντονα λαϊκίζουσα *Εσπερινή* του Π. Γιάνναρου, η οποία τα προηγούμενα χρόνια είχε σταθερές πωλήσεις 12-15.000 φύλλων, οι υπόλοιπες ήταν χαμηλής κυκλοφορίας.²⁰⁴ Η *Νέα Ημέρα* του Ι. Χαλκοκονδύλη φημολογούνταν πως

²⁰¹ Στην αλληλογραφία μεταξύ του Γ. Βλάχου και του δημοσιογράφου της εφημερίδας Μ. Μάλαινου την άνοιξη του 1923, ο Βλάχος συνιστούσε στον Μάλαινο μια πιο μετριοπαθή αρθρογραφία και ο Μάλαινος στην απάντησή του ανέφερε: «Έχω υπόψη μου εξ ανακοινώσεων του κ. Χρ. Νικολοπούλου (αρχισυντάκτου τότε της Καθημερινής) τας τάσεις της εφημερίδος. Εις την υπάρχουσαν πολιτικήν ερημίαν δεν ηξεύρω εάν θα ήτο δυνατόν να υπάρξουν κατ' αρχήν αντιρρήσεις. Πρέπει όμως να σημειωθεί ακόμα ότι η περί ης ο λόγος οργάνωσις (Δεμερτζή – Χαριλάου) μετά πολλής επιφυλάξεως αν όχι και δυσπιστίας γίνεται δεκτή, ιδίως ως εκ της κεφαλαιοκρατικής της προελεύσεως...». Μ. Μάλαινος, *Το Σημειωματάριο του Βλάση Ρούμελη*, χ.έ., Αθήνα 1960, τ. Β', σ.28.

²⁰² Για τη στροφή της *Πρωτεύουσας* που μέχρι τότε κρατούσε εφεκτική στάση, ο *Ριζοσπάστης* παρατηρούσε: «Μετά την Καθημερινήν και η Πρωτεύουσα από χθες προσεκολλήθη εις το αποκρηάτικον άρμα του κ. Χαριλάου. Η αυτού Μεγαλειότης ο παράς έκαμε όλα τα φαυλόβια του παλαιοκομματισμού όργανα ν' αλλάζουν πάτρωνας όπως και υποκάμισα». *Ριζοσπάστης* 13-4-1923.

²⁰³ Βλ. ενδεικτικά: «Η εμφάνισις του Πολιτικού Συνασπισμού», *Αθηναϊκή* 11-3-1923, «Κ. Δεμερτζής: ένας εργάτης των πόθων του λαού», *Αθηναϊκή* 15-3-1923, «Το αγγούρι που θα υποστή ο Βενιζελισμός», *Αθηναϊκή* 20-3-1923, «Τι εγγυάται ο Πολιτικός Συνασπισμός», *Αθηναϊκή* 7-4-1923.

²⁰⁴ Για την κυκλοφορία της *Εσπερινής*, τα στοιχεία είναι από το καλοκαίρι – φθινόπωρο του 1921 και παραθέτονται στο Σ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 329. Η *Εσπερινή* υποστηρίζει τον Μεταξά από το φθινόπωρο

ενισχύονταν οικονομικά από το στέλεχος των Ελευθεροφρόνων και γόνο τραπεζιτικής οικογένειας Γεώργιο Πεσμαζόγλου, τις απόψεις του οποίου φιλοξενούσε τακτικότερα στις στήλες της.²⁰⁵ Τα *Χρονικά* των Σ. Καραβία και Κ. Κοτζιά είχαν το καλοκαίρι του 1922 κυκλοφορία 1.300 φύλλων και η έκδοσή τους θα διακοπεί δύο χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1924.²⁰⁶ Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζε και ο *Χρόνος* του Κ. Χαιρόπουλου, που επανεκδόθηκε τον Μάρτιο του 1923 υπό τη διεύθυνση του Δ. Κόκκινου, παρότι χρηματοδοτούνταν συστηματικά από τον εισαγωγέα κινίνης και προσωπικό φίλο του Μεταξά, Ιωάννη Μαυρούλια.²⁰⁷

Στο στρατόπεδο των φιλελευθέρων, ιδιοκτήτες εφημερίδων πιο κοντά στο καθεστώς και στα κέντρα λήψης αποφάσεων κατέφευγαν σε άλλους, ευκολότερους τρόπους χρηματοδότησης. Ο αναγνώστης του βενιζελικού Τύπου το καλοκαίρι του 1923, εντυπωσιάζεται από την υβριστική αντιπαράθεση ανάμεσα στον Δ. Λαμπράκη του *Ελ. Βήματος* και τον Γ. Παπανδρέου, υπουργό εσωτερικών στην κυβέρνηση Γονατά, από την πολιτική του οποίου εμπνέονταν η αρτιγέννητη εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*.²⁰⁸ Αφορμή στάθηκε ένα δημοσίευμα του *Ελ. Λόγου* στις 1-8-1923, στο οποίο καταγγέλλονταν ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας στην οργισμένη κερδοσκοπία επί του συναλλάγματος, η οποία κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1923. Σύμφωνα με το άρθρο: «*Το ίδρυμα τούτο εξετράπη από πολλού του πραγματικού του προορισμού, μετατραπέν από Εκδοτικόν Κατάστημα εις πιστωτικόν ίδρυμα. Είνε αλήθεια πικρά, την οποίαν εν τούτοις ουδείς ετόλμησε να διασαλπίση. Ενώ, δηλονότι, η*

του 1922 αλλάζοντας το λογότυπό της από «εφημερίς βασιλοφρόνων αρχών» σε «εφημερίς ελευθεροφρόνων αρχών».

²⁰⁵ Βλ. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 2 Απριλίου 1923. Η *Νέα Ημέρα* υποστήριζε τους Ελευθερόφρονες από το καλοκαίρι του 1922 και η φιλομεταξική της γραμμή εντάθηκε όταν ανέλαβε την αρχισυνταξία της ο Ι. Διάκος, τον Ιανουάριο του 1923.

²⁰⁶ Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 6 Αυγούστου 1922.

²⁰⁷ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, 1923-1940, Κάκτος, Αθήνα 1997², σ. 262. Στο πρώτο φύλλο του επανεκδιδόμενου μετά από τέσσερα χρόνια *Χρόνου*, σημειώνονταν πως η εφημερίδα κυκλοφορεί «...εις εποχήν καθ' ην αι εκδοτικάί δυσχέρειαι είναι αφάνταστοι, η δε εκκρεμότης των εθνικών ζητημάτων έχει επιβάλει την αναστολήν των πολιτικών αγώνων», *Χρόνος* 11-3-1923. Για τη σχέση Μεταξά – Μαυρούλια και για το γεγονός πως ο Μεταξάς «είχε ρημάξει» τον Μαυρούλια, βλ. Μ. Μάλαινος, ό.π., σ. 36. Με τον Ι. Μαυρούλια συνέπραττε και ο αδελφός του Παναγιώτης Μαυρούλιας, ιδρυτής της Εμπορικής και Τεχνικής Εταιρείας «Ανδ. Αγγελόπουλος – Π. Γ. Μαυρούλιας» και πρόεδρος του Δ. Σ. της Τράπεζας Εμπορίου. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως ο βενιζελικός τύπος κατηγορούσε τους Αγγελόπουλο και Μαυρούλια ως χρηματοδότες του αντιπαραξικοπήματος των Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη. Βλ. *Ελεύθερος Λόγος* 9-11-1923.

Σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Μεταξάς να βρει χρηματοδότες για τις εφημερίδες του σε αντίθεση με τους ανταγωνιστές του, είναι χαρακτηριστική η παρακάτω καταγραφή του Ημερολογίου του στις 31-3-1923: : «...Βράδυ Αλέκος διηγείται, ότι χθες Πύρρος Γιαννόπουλος εκ μέρους Δ. Φιλαρέτου τω επρότεινεν 60 χιλ. μηνιαίως δια αρθρογραφίαν «Εσπερινής». Ζήτημα χρήματος ο αγών. Και δεν έχομεν πλέον τίποτε».

²⁰⁸ «Ψευδολούθηρο, αρριβιστή και πολιτικό τυχοδιώκτη» χαρακτήριζε ο Λαμπράκης τον Γ. Παπανδρέου, βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 3-8-1923 και 5-8-1923.

Εκδοτική μας Τράπεζα έδει να υπολογίζει εις κέρδη κτώμενα εις δραχμάς και απορρέοντα εκ του εκδοτικού προνομίου της και τόσων άλλων γνωστών πηγών, δεν ηρκέσθη εις αυτά και μετεβλήθη εις κερδοσκοπόν έμπορον, προσδοκώσα και εκ της πηγής ταύτης – ξένης προς τον σκοπόν της ωφέλη. Η Εθνική λοιπόν Τράπεζα – ως πιστωτικόν κατάστημα – δανείζουσα τον εμπορικόν και χρηματιστικόν κόσμον επί τόκω και προμηθεία δια την ενέργειαν εμπορικών και χρηματιστικών πράξεων, επί υποθήκη εμπορευμάτων – και ενεχύρω τίτλων – συνεταύτισε τα συμφέροντά της προς τα εμπορικά και χρηματιστικά και αναμένει – ατυχώς – εκ της ανατιμήσεως του συναλλάγματος την εξασφάλισιν των κερδών και των δανεισθέντων κεφαλαίων της...».²⁰⁹ Αν και στον Τύπο εμφανίζονταν συχνά σχόλια και υπονοούμενα για το ρόλο των τραπεζών στην κυβεία του συναλλάγματος,²¹⁰ η οργισμένη επίθεση του Λαμπράκη κατά του Παπανδρέου και του *Ελ. Λόγου*, ενίσχυσε την εντύπωση πως το *Ελ. Βήμα* υπερασπιζόταν ομάδα συμφερόντων που δρούσε εντός της Εθνικής Τράπεζας, στο τιμόνι της οποίας βρισκόταν ο εκ των συνιδρυτών της εφημερίδας, Α. Διομήδης. Η αντιπαράθεση εκφράζονταν και στο εσωτερικό του κόμματος των Φιλελευθέρων, όπου ο Γ. Παπανδρέου και το έντυπο που τον υποστήριζε έπαιρναν σταθερά αποστάσεις από την ομάδα των ιδρυτών του *Ελ. Βήματος*.²¹¹ Συγκεκριμένα δημοσιεύματα του *Ελεύθερου Βήματος* – όπως τα έξι διαδοχικά άρθρα του Εμμανουήλ Τσουδερού από τις 29-7-1923 έως τις 3-8-1923, στα οποία απλώς επαναλαμβάνονταν «ακαίρως» ήδη γνωστά στοιχεία για να περιγραφεί με μελανά χρώματα η δημοσιονομική κατάσταση της χώρας – εύλογα θεωρήθηκαν από πολλούς ότι τη δεδομένη στιγμή εξυπηρετούσαν μια «ντεφαιτιστική» (δηλ. ηττοπαθή) πολιτική απέναντι στην κλονιζόμενη δραχμή για την επιτάχυνση της υποτιμητικής φοράς του εθνικού νομίσματος και ότι ήταν μέρος του παιχνιδιού της

²⁰⁹ Θ. Α., «Η ρύθμις του συναλλάγματος και ο ρόλος της Εθνικής Τραπέζης», *Ελ. Λόγος* 1-8-1923.

²¹⁰ Από τα πρώτα του φύλλα ο *Ελεύθερος Λόγος* έκανε λόγο «περί ομάδος χρηματιστών της οποίας μετέχουν και Τράπεζαι, η οποία προετοιμάζει την ύψωσιν της λίρας», *Ελ. Λόγος* 11-7-1923. Πιο διακριτικά η *Εστία* υποστήριζε πως «υπάρχουν υπόνοιαι, ότι εις την κερδοσκοπίαν αυτήν αναμιγνύονται παράγοντες οι οποίοι δεν έπρεπε να αναμιγνύωνται», *Εστία* 30-7-1923. Ενώ ο *Ριζοσπάστης*, σε σκληρό ύφος, διατεινόταν πως οι διευθυντές του βενιζελικού Τύπου είναι χρηματιστές, πως για την κυβεία φταίει η πολιτική των Κοφινά – Διομήδη που ανεβοκατεβάξει τις τιμές του συναλλάγματος και πως αισχροκερδούν όχι μόνο οι Τράπεζες – και κυρίως η Εθνική – αλλά και το ίδιο το Κράτος, *Ριζοσπάστης* 31-7-1923. Η πιο κραυγαλέα περίπτωση τράπεζας που έφτασε κοντά στη χρεοκοπία επειδή σύμβουλοι και μέλη του διοικητικού συμβουλίου της έπαιζαν επί προθεσμία τεράστια ποσά στον τζόγο του συναλλάγματος, ήταν η Τράπεζα Εμπορίου (ιδρυμένη μόλις τον Οκτώβριο του 1922). Οι μηνύσεις και οι επιστολές που αντάλλασσαν μέσω του Τύπου τα μέλη της διοίκησής της το καλοκαίρι του 1923, έκαναν ιδιαίτερη αίσθηση. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 27-7-1923 και 31-7-1923.

²¹¹ *Ελεύθερος Λόγος* 16-8-1923.

συναλλαγματικής κερδοσκοπίας.²¹² Στο παιχνίδι αυτό κατηγορούνταν πως έπαιρνε μέρος ο Δ. Λαμπράκης χρησιμοποιώντας την εφημερίδα του και τις επαφές του με την κυβέρνηση και το πρώτο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας.²¹³

Το γεγονός πως ο Λαμπράκης έπαιζε με το συνάλλαγμα μέσω του χρηματιστή, προσωπικού του φίλου, μέλους του Πολιτικού Συνασπισμού και συνεργάτη της *Πολιτείας* Δ. Φιλάρετου,²¹⁴ έδινε λαβές στα φιλομεταξικά φύλλα να κάνουν λόγο για ύποπτη συμμαχία μεταξύ παραγόντων του Συνασπισμού και στελεχών των Φιλελευθέρων. Να υπονοούν πως, πίσω από τις αβρές αναφορές του Τύπου των Φιλελευθέρων στον Πολιτικό Συνασπισμό και τη συγκρατημένη στάση του κόμματος αυτού απέναντι στους βενιζελικούς, κρυβόταν η εξυπηρέτηση συμφερόντων των επιχειρηματιών που το ίδρυσαν. Ως αποδείξεις προβάλλονταν οι διευκολύνσεις του καθεστώτος προς τις επιχειρηματικές δραστηριότητες του Επαμεινώνδα Χαρίλαου που αφορούσαν την κατασκευή κατοικιών για τους πρόσφυγες σε διάφορες περιοχές της πρωτεύουσας και την ίδρυση βιομηχανικής μονάδας στη Θεσσαλονίκη.²¹⁵

Αν και δεν έχουμε πληροφορίες για την κυκλοφορία της *Πολιτείας* την περίοδο αυτή, είναι βέβαιο πως η υπαγωγή της στη σκέπη των συμφερόντων του Ε. Χαρίλαου εξασφάλισε την οικονομική της επιβίωση σε μια δύσκολη εποχή για τον αντιπολιτευόμενο τύπο. Ταυτόχρονα – κυρίως μέσω του Δ. Φιλάρετου – ο Νικολούδης κατέστη συνομιλητής του Δ. Λαμπράκη και παραγόντων της Εθνικής Τράπεζας, αναπτύσσοντας μια σχέση που θα αποδειχτεί χρήσιμη στο μέλλον. Είναι χαρακτηριστικό πως, κατά την άρση της κυκλοφορίας της *Πολιτείας* αλλά και όλου του αντιπολιτευόμενου τύπου μετά το αντιπραξικόπημα των Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη – Ζήρα (η *Πολιτεία*, μαζί με την *Καθημερινή* και τη *Νέα Ημέρα* ήταν οι τρεις εφημερίδες που δημοσίευσαν το κείμενο των κινηματιών), το *Ελεύθερον Βήμα* σημείωνε: «Πιστεύομεν ότι καθήκον είχε η Επανάστασις να ξεχωρίση από τας άλλας παυθείσας εφημερίδας την «Πολιτείαν» τουλάχιστον, η οποία πρέπει να ομολογηθή ότι

²¹² Βλ. «Άκαιροι επαναλήψεις», *Ελ. Λόγος* 2-8-1923 και «Ο ρόλος του αστικού τύπου», *Ριζοσπάστης* 2-8-1923.

²¹³ Βλ. ενδεικτικά, *Ελεύθερος Λόγος* 4-8-1923 και *Νέα Ημέρα* 21-10-1923. Ήταν μια επίκριση που εκτόξευαν συχνά τη δεκαετία του 1920 οι πολιτικοί και δημοσιογραφικοί αντίπαλοι του Λαμπράκη όταν ονόμαζαν το *Ελεύθερον Βήμα* «εφημερίδα του Χρηματιστηρίου».

²¹⁴ *Ελεύθερος Λόγος* 13-8-1923 και *Νέα Ημέρα* 30-8-1923.

²¹⁵ Ο Ε. Χαρίλαος, εκμεταλλευόμενος τη θέση του ως προέδρου του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, είχε κατορθώσει να ανατεθεί σε εταιρεία του η ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών στη Νέα Κοκκινιά (σημ. Νίκαια), τους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία), τον Ποδονίφτη (Νέα Φιλαδέλφεια) κ.α. Καταγγέλλονταν ότι στις δημοπρασίες αποκλείονταν με διάφορους τρόπους οι ανταγωνιστές. Βλ. *Νέα Ημέρα* 1-8-1923 και 2-8-1923. Για την ίδρυση βιομηχανικών εγκαταστάσεων Ψυγείου και Παγοποιείου στη Θεσσαλονίκη, με Β.Δ. της 24-4-1923 και κατ' εφαρμογή του άρθρου 2 του ν. 2948/1922 απαλλοτριώθηκαν εκτάσεις του Δήμου. Βλ. *Ριζοσπάστης* 25-6-1923.

ουδέποτε υπάρξασα Μεταξική και υπέρ της συνδιαλλαγής του Έθνους αγωνισθείσα ήσκησε καθ' όλην την διάρκεια του Επαναστατικού καθεστώτος αντιπολίτευσιν απολύτως νομιμόφρονα. Η «Πολιτεία» εστάθη πάντοτε εις ένα ύψος ηθικής δημοσιογραφίας, το οποίον δεν θα έπρεπε να παραγνωρίση η Επανάστασις, η οποία άλλως δεν έχει αντίρρησης να δώσει αδείας προς έκδοσιν αντιπολιτευομένων αλλά νομιμοφρόνων εφημερίδων»²¹⁶. Μόλις πέντε ημέρες αργότερα και ενώ ιδιοκτήτες άλλων εφημερίδων είχαν φυλακιστεί, δόθηκε άδεια στο Νικολούδη να επανεκδώσει την εφημερίδα του με άλλη ονομασία, για να αποτελέσει – λόγω της μετριοπάθειας, της ευελιξίας και των διασυνδέσεών του – μια ξεχωριστή περίπτωση στο χώρο του αντιβενιζελικού τύπου.

²¹⁶ Ελ. Βήμα, 13-11-1923.

Η «ΜΕΤΑΞΙΚΗ» ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1924 – 1929)

α. Η επανέκδοση της Πολιτείας και η Μεταξική στροφή της.

Με την επανακυκλοφορία της *Πολιτείας* στις 30 Ιανουαρίου 1924 – το τελευταίο φύλλο της *Χώρας* τυπώθηκε την προηγούμενη ημέρα – και στο διάστημα των επόμενων μηνών, η πολιτική γραμμή της αλλάζει και προσεγγίζει σταδιακά τον Ι. Μεταξά και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Εγκαινιάζεται έτσι μια στενή σχέση, που θα καταστήσει από το φθινόπωρο του 1924 την *Πολιτεία* ημιεπίσημο όργανο των Ελευθεροφρόνων και τον Νικολούδη επιφανές στέλεχος του κόμματος, σχέση που θα διαρκέσει τουλάχιστον ως το τέλος του πρώτου κύκλου της ζωής της *Πολιτείας*, τον Αύγουστο του 1929.²¹⁷

Η στροφή της εφημερίδας σχετίζεται με τις έντονες διεργασίες που οδήγησαν στην ανακήρυξη της δημοκρατίας και την αμνήστευση του Μεταξά, την άνοιξη του 1924. Μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες και τους ελιγμούς μετριοπαθών φιλελευθέρων και του ίδιου του Βενιζέλου για τη διάσωση της δυναστείας ή του θεσμού της βασιλείας, μπροστά στην αδιαλλαξία των ριζοσπαστών δημοκρατικών και των στρατιωτικών και τον κίνδυνο να μην εκδοθεί το προσφυγικό δάνειο, η αναζήτηση σταθερότητας και εξομάλυνσης της πολιτικής κατάστασης, που υπαγόρευαν με δηλώσεις τους ξένοι διπλωματικοί και οικονομικοί παράγοντες, οδήγησε τους υποστηρικτές της συμφιλίωσης και τους βασικούς στυλοβάτες του άρχοντος κοινωνικού συνασπισμού της χώρας στην επίσπευση των διαδικασιών για την ανακήρυξη της δημοκρατίας.²¹⁸ Για την ευρύτερη δυνατή συναίνεση απέναντι στο νέο καθεστώς, ο Παπαναστασίου επεδίωξε συνεννόηση με τους μοναρχικούς

²¹⁷ Η γνωριμία Νικολούδη – Μεταξά τοποθετείται στα 1921, όταν ο Μεταξάς ξεκινούσε συστηματικές επαφές με εκδότες αντιβενιζελικών εφημερίδων (Χαλκοκονδύλη, Ευστρατιάδη, Νικολούδη, Κοτζιά, Καραβία) αναζητώντας στήριξη για το υπό δημιουργία κόμμα του. Οι σχέσεις τους έγιναν στενότερες το καλοκαίρι του 1922 όταν ο Νικολούδης συζητούσε κατά την κατάρρευση του μετώπου τη «λύση Μεταξά» και ο Μεταξάς σημείωνε στο ημερολόγιό του την «προσχώρησιν Πολιτείας» στις 20-8-1922. Η πρόσδεση του Νικολούδη στο κόμμα του Ε. Χαρίλαου και η σκληρή γραμμή της *Πολιτείας* απέναντι στον Μεταξά τα έτη 1922-1923, δεν εμπόδιζε τον Νικολούδη να εκφράζει στα άρθρα του την προσωπική εκτίμηση που έτρεφε προς το πρόσωπο του απόστρατου αξιωματικού: «Θλιβόμεθα ζωηρώς, διότι αναγκαζόμεθα ημείς, εκτιμώντες ποικιλοτρόπως τον άνδρα, και αισθανόμενοι, επαναλαμβάνομεν, την τραγικήν αδικίαν, ήτις τω προσγίγνεται, να τονίσωμεν σήμερον δημοσίαν την ανάγκην της αυτοθυσίας του, χάριν του Έθνους, και χάριν του αντιβενιζελικού αγώνος...» έγραφε ο Νικολούδης το φθινόπωρο του 1922. Θ. Ν(ικολούδης), «Η Εθνική κρίσις και το αυριανόν εκλογικόν πρόβλημα. Η ανάγκη μιας νέας αντιβενιζελικής παρατάξεως», *Πολιτεία* 18-10-1922.

²¹⁸ Χ. Χατζηιωσήφ «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 60-68.

προσφέροντας ανταλλάγματα τόσο προς την «Συνταγματική Επιτροπή»²¹⁹ - και μέσω αυτής προς τον Γεώργιο Β' - όσο και προς τον φυγάδα Ι. Μεταξά, τον ηγέτη του αντιβενιζελικού κόμματος που έως τότε φαινόταν να είχε τη μεγαλύτερη απήχηση. Η επίτευξη συμφωνίας με τον Μεταξά, μετά το ναυάγιο των επαφών με τους Συνταγματικούς και την άρνηση του Γεωργίου, στάθηκε καθοριστική για την στοιχειώδη νομιμοποίηση της πολιτειακής αλλαγής και την μερική εξομάλυνση της πολιτικής ζωής, στοιχεία απαραίτητα για να δρομολογηθούν στο επόμενο διάστημα οι διαδικασίες που θα οδηγούσαν στην αποφυγή επικίνδυνων κοινωνικών τριγμών και την εξασφάλιση των όρων αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη συγκυρία, δηλαδή την έκδοση των προσφυγικών δανείων, την χρηματοδότηση των παραγωγικών έργων, τη διευθέτηση των πολεμικών χρεών και την νομισματική σταθεροποίηση. Η «πολιτική του πλαισίου» που ακολούθησε ο απόστρατος αξιωματικός μετά την αναγνώριση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος της 13^{ης} Απριλίου 1924 αλλά και η εν γένει πολιτική του συμπεριφορά μέχρι την προσωρινή αποχώρησή του από την πολιτική, το καλοκαίρι του 1928, δεν συνιστούσαν απλώς όρους για την πολιτική του επιβίωση, μια υποστολή δηλαδή της βασιλοφροσύνης του με αντάλλαγμα την αμνηστία. Ταυτόχρονα αποτίναν το στίγμα του αποσυνάγωγου παλαιοκομματικού γερμανόφιλου και τον καθιστούσαν εταίρο και συνομιλητή πολιτικών και οικονομικών κύκλων που ως τότε στέκονταν απέναντί του.

Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί η μεταξική στροφή της πολιτικής γραμμής της *Πολιτείας* την περίοδο 1924-1929. Η αναπάντεχη ανάθεση από τον Παπαναστασίου στους μέχρι πρότινος αντιπάλους του Μεταξά, Νικολούδη και Φιλάρετο να μεσολαβήσουν για την επάνοδό του τηλεγραφώντας του και εγγυώμενοι την ασφάλειά του,²²⁰ φανερώνει τη διαθεσιμότητα των ανθρώπων της εφημερίδας να στεγαστούν σε άλλον πολιτικό χώρο μετά την αποτυχία του «Πολιτικού Συνασπισμού», συμβατό ωστόσο με τα πάγια γνωρίσματα του εντύπου, δηλαδή τη μετριοπάθεια, τον «αριστοκρατικού τύπου» συντηρητισμό, τον ευπρεπή

²¹⁹ Από τις 16-2-1924 τα μοναρχικά κόμματα (το Λαϊκόν Κόμμα του Τσαλδάρη, το Μεταρρυθμιστικόν του Ε. Λαδόπουλου, η Μακεδονική Ομάς του Μπούσιου, το Συντηρητικόν Κόμμα του Γ. Ράλλη, ο Πολιτικός Συνασπισμός του Χαρίλαου και η Πολιτική Ένωσις του Δεμερτζή) είχαν συμπήξει τη «Συνταγματική Παράταξη» που διευθύνονταν από τη «Συνταγματική Επιτροπή». Βλ. Γ. Δαφνής, ό.π., σ. 251-257 όπου περιγράφονται αναλυτικά οι κινήσεις του Παπαναστασίου.

²²⁰ *Σκρίπ*, 19-3-1924. Για την προσέγγιση με τον Μεταξά ο Παπαναστασίου επιστράτευσε επίσης τον εκδότη της μεταξικής *Νέας Ημέρας* Ι. Χαλκοκονδύλη ο οποίος απεστάλη στο Μπρίντεζι μαζί με τον εκπρόσωπο της κυβέρνησης Κ. Τριανταφυλλόπουλο για να συναντήσει το Μεταξά, καθώς και τον υπαρχηγό των Ελευθεροφρόνων Αλέξανδρο Βαμβέτσο.

αντιβενιζελισμό και την αναζήτηση συναινετικών λύσεων στο όνομα της διάσωσης του καθεστώτος και της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Υπ' αυτή την έννοια, είναι μάλλον ορθότερο να μιλάμε για «στροφή» του Μεταξά και όχι της *Πολιτείας*. Την περίοδο 1924-1928 οι πολιτικές θέσεις και οι πρωτοβουλίες του θα φιλοξενούνται και θα εκφράζονται από μια εφημερίδα που δεν τη χαρακτήριζε ο αντιπλουτοκρατικός λόγος, οι λαϊκιστικές εξάρσεις και η ρεβανσιστική συνθηματολογία. Είναι χαρακτηριστική η συστηματική αρθρογραφία του Δ. Φιλάρετου στο *Ελεύθερον Βήμα* την άνοιξη του 1924, όπου σε στήλη υπό τον τίτλο «Ομιλούν οι αντίπαλοί μας» και «Ομιλούν οι εργάται της συμφιλίωσης» προπαγάνδιζε τη συμφιλίωση δια της δημοκρατίας με το επιχείρημα ότι «*η δημοκρατία θα διασπάση τον Βενιζελισμόν εις νέα μικρότερα κόμματα και θα σημάνη αργά ή γρήγορα το τέρμα της στρατοκρατίας*». ²²¹ Οι αντιδράσεις της Συνταγματικής Παράταξης, διατυπωμένες κυρίως μέσα από την εφημερίδα *Σκριπ* του μέλους της Συνταγματικής Επιτροπής Γ. Ευστρατιάδη, κατήγγειλαν ως ύποπτο τον ρόλο των Νικολούδη, Φιλάρετου και άλλων μεσολαβητών, ²²² συνδέοντας τις πρωτοβουλίες τους με την εξυπηρέτηση επιχειρηματικών και χρηματιστικών συμφερόντων τα οποία δεν κατονόμαζαν : «*οι λιποτάκται και οι αυτόμολοι θα παραμείνουν με την σφραγίδα της πολιτικής ατιμώσεως [...] ηναγκασμένοι να θητεύουν εις τον δημοκρατικόν αυλόγυρον πρόθυμοι εις πάσαν μεσιτείαν προς εξάπλωσιν και ενίσχυσιν του Δημοκρατικού Συνδικάτου Επιχειρήσεων*» έγραφε το *Σκριπ*, κάνοντας λόγο για «*καταβίβασιν εις χρηματιστικήν επιχείρησιν του πολιτικού ζητήματος*» και για «*Ανώνυμον μετοχική Εταιρεία της εν Ελλάδι Δημοκρατίας*» ενώ αναρωτιόταν «*Ποίον ανομολόγητον σκοπόν υπηρετεί εν γλοιώδες υποκείμενον μετατοπίζον συνήθως το γραφείον του από του Χρηματιστηρίου εις Γραφείον Εφημερίδος, και από τούτου εις Βενιζελικούς αντιθαλάμους και απ' αυτών*

²²¹ Βλ. Δ. Φιλάρετος «*Mea culpa ενός αντιβενιζελικού*», *Ελ. Βήμα* 27-3-1924. Του ίδιου «*Η ένωσις των Δύο Ελλάδων απαιτεί γενναίαν εκατέρωθεν χειρονομίαν*», *Ελ. Βήμα* 6-4-1924 και «*Η Ελλάς θέλει να ζήσει*», *Ελ. Βήμα* 13-4-1924. Στις ίδιες στήλες και για τον ίδιο σκοπό η εφημερίδα του Λαμπράκη φιλοξενούσε απόψεις ανανηψάντων απότακτων αξιωματικών που ενδιαφέρονταν για την επαγγελματική τους επιβίωση, καθώς και τις θέσεις του ελευθερόφρονου Αλέξανδρου Βαμβέτσου, ο οποίος, στο ίδιο ύφος με τον Φιλάρετο, προειδοποιούσε τους αντιβενιζελικούς: «*ψηφίζοντες ΟΧΙ ψηφίζετε τον εμφύλιον σπαραγμόν, ψηφίζετε την εγκαθίδρυσιν πλήρους στρατοκρατίας και οδηγείτε την χώραν στο χάος*». Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 9-4-1924, 12-4-1924 και τα άρθρα του Βαμβέτσου «*Ησυχίαν ή αιματοκύλισμα;*» 1-4-1924 και «*Το αδιέξοδον ΟΧΙ*», 7-4-1924.

²²² Τα βέλη στρέφονταν και κατά των πολιτευτών Γ. Ράλλη, Α. Τσουκαλά και Α. Ρούφου οι οποίοι ανέλαβαν να μεταφέρουν στον άνακτα τις προτάσεις Παπαναστασίου και στη συνέχεια αναγνώρισαν το νέο πολιτειακό καθεστώς, καθώς και κατά της εφημερίδας *Καθημερινή* στην οποία καταλόγιζαν ύποπτη μετριοπάθεια. Βλ. «*Διαμαρτυρία του Συνταγματικού κόσμου δια τας συνεννοήσεις*», *Σκριπ* 22-3-1924.

εις τους οίκους ωρισμένων προσώπων του συνταγματικού κόσμου, ίνα δύναται ευκολότερον να οσφραίνεται πάσαν πολιτικο-χρηματιστικήν επιχείρησιν;».²²³

Οι πρωτοβουλίες του Νικολούδη και η εφεκτική στάση που τήρησαν ορισμένες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες πριν και μετά το δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924, οφείλονταν πιθανότατα και στην δεινή οικονομική τους κατάσταση λόγω της πολύμηνης παύσης τους. Η ραγδαία πτώση της κυκλοφορίας του φιλομοναρχικού αλλά και γενικότερα του ημερήσιου Τύπου της πρωτεύουσας μετά το δημοψήφισμα, όπως υπογράμμιζε ο διευθυντής του *Ελ. Βήματος* Γ. Λύχνος, προκαλούσε μεγάλη ανασφάλεια σε εκδότες και ιδιοκτήτες.²²⁴ Την περίοδο αυτή τα μέλη της «Συνταγματικής Επιτροπής» καταχράστηκαν τα χρήματα των εράνων από τους ομογενείς της Αιγύπτου για να ενισχύσουν τις εφημερίδες τους ενώ οι διαλλακτικοί εκδότες σαν τον Νικολούδη ανέμεναν την υλοποίηση των υποσχέσεων του Παπαναστασίου, ότι θα δοθούν αποζημιώσεις στον Τύπο της αντιπολίτευσης για τις διώξεις που υπέστη.²²⁵ Επειδή όμως η κυριαρχούμενη από φιλελεύθερους Δ' Συντακτική Συνέλευση δεν ήταν δυνατόν να εγκρίνει ποτέ τέτοιες αποζημιώσεις, προτιμήθηκε, τον Μάιο κιόλας του 1924, η παρασκηνιακή χρηματοδότηση συμπολιτευόμενων και αντιπολιτευόμενων εφημερίδων με χρήματα του Μποδοσάκη Αθανασιάδη.²²⁶

Η επιλογή του Νικολούδη να προσεγγίσει τους Ελευθερόφρονες και να υιοθετήσει την πολιτική του «πλαισίου», εμπειρείχε μεγάλη δόση ρίσκου για την πορεία της εφημερίδας και στάση του αναγνωστικού της κοινού, καθώς, εκτός των άλλων, κλόνιζε και την προσωπική σχέση που είχε αναπτύξει ο ίδιος με το παλάτι.²²⁷ Ο Μεταξάς παρουσιάζει την επαφή με την *Πολιτεία* ως αποτέλεσμα δικών του πρωτοβουλιών,²²⁸ ωστόσο σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε η αλλαγή στάσης των περισσότερων μεταξικών εφημερίδων μετά το δημοψήφισμα και η αποδυνάμωση της

²²³ Βλ. «Ο λαός θέλει τον Βασιλέα του» *Σκρίπ* 16-3-1924, «Πολίτευμα χάρτινον» *Σκρίπ* 21-3-1924, «Λαός χειράφετος» *Σκρίπ* 23-3-1924. Στον αντίποδα, η εφημερίδα του Παπαναστασίου σημείωνε: «Εάν δεν έχουν όλοι το ανδρικόν θάρρος των Ράλληδων και των Βαμβέτσων και των Νικολούδηδων, υπάρχει όμως και Ελληνικός λαός, ποθών την ησυχίαν και την σωτηρίαν της Ελλάδος», *Δημοκρατία* 20-3-1924.

²²⁴ *Ελ. Βήμα*, 21-4-1924.

²²⁵ *Σκρίπ*, 19-3-1924.

²²⁶ *Σκρίπ*, 5-7-1924.

²²⁷ Ο Νικολούδης ήταν κουμπάρος του Γεωργίου Β', ενώ η μνηστή του Ειρήνη Μάνου (την οποία θα νυμφευθεί το Νοέμβριο του 1924) ανήκε σε οικογένεια στενά συνδεδεμένη με τα ανάκτορα: ο θείος της, Πέτρος Μάνος, ήταν επίλαρχος των ανακτόρων ενώ η κόρη του και εξαδέλφη της, Ασπασία Μάνου, σύζυγος του αποθανόντος βασιλιά Αλέξανδρου.

²²⁸ «Καλὸ Σβολόπουλον καὶ τοῦ υπαγορεύω συνέντευξιν δια τὴν Πολιτείαν κατὰ πρωθυπουργοῦ. Ἡ ἰδέα μου ἦλθεν ἐκ τῆς ἐπιθυμίας νὰ ἔλθω εἰς στενωτέραν ἐπαφὴν με τὴν Πολιτείαν καὶ ὅπως δια τούτου ἀναγκάσω τοὺς ἄλλους εἰς προσχώρησιν», Ι. Μεταξάς, ὁ.π., καταγραφή της 3-6-1924.

υποστήριξης των Ελευθεροφρόνων στον ημερήσιο τύπο. Η *Νέα Ημέρα* συνέχισε για ένα διάστημα να συνοδοιπορεί με τον Μεταξά, προβάλλοντας όμως όλο και περισσότερο το «Ενωτικό Προοδευτικό Κόμμα» του συγγενή του Χαλκοκονδύλη Κ. Δεμερτζή, για να ανεξαρτητοποιηθεί εντελώς τον επόμενο χρόνο. Τα *Χρονικά* θα αποβιώσουν το καλοκαίρι του 1924 και ο εκδότης τους Κ. Κοτζιάς θα αποχωρήσει προσωρινά από το κόμμα των Ελευθεροφρόνων, ενώ ο *Χρόνος*, που είχε περάσει στα χέρια του Ι. Διάκου, θα συμπλεύσει με τους «αδιάλλακτους» ασκώντας σκληρή κριτική στον Μεταξά, ως την οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του, τον Ιανουάριο του 1925.

Παρά την έλλειψη στοιχείων για την κυκλοφορία της *Πολιτείας* κατά τα επόμενα χρόνια, υπάρχει η αίσθηση μιας αργής αλλά σταθερής πτώσης των πωλήσεων, η οποία θα ενταθεί στα 1927-1929, ως αποτέλεσμα της συμμετοχής των Ελευθεροφρόνων στις κυβερνήσεις συνεργασίας. Μπορεί το φθινόπωρο του 1924 να διατείνονταν πως έχει «καθ' άπασαν την Ελλάδα την πρώτην κυκλοφορίαν εκ του αντιπολιτευομένου Τύπου»,²²⁹ εντούτοις, ο Μεταξάς, την άνοιξη κιόλας του 1925 θα σημειώσει στο Ημερολόγιό του τις δυσκολίες που του δημιουργούσαν δάνεια και γραμμάτια του Νικολούδη.²³⁰ Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, η δυσφημιστική επιστολή που απέστειλε στον Τύπο ο αντίδικος του Νικολούδη, διευθυντής του διαφημιστικού γραφείου «Ανατολή», Δ. Μπουσμπουρέλης, στην οποία υποστήριζε ότι η *Πολιτεία* έχει την τελευταία κυκλοφορία από τις αθηναϊκές εφημερίδες, δύσκολα θα πετύχαινε το σκοπό της αν δεν αφορούσε ένα φύλλο που είχε μέτριες πωλήσεις.²³¹

β. Η «Πολιτεία» και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων

Το φθινόπωρο – χειμώνα του 1924 είχε παγιωθεί η φιλομεταξική φυσιογνωμία της *Πολιτείας* και την παραμονή της πρωτοχρονιάς δέσποζε η πρωτοσέλιδη

²²⁹ Βλ. ενδεικτικά *Πολιτεία*, 11-9-1924.

²³⁰ «Άλλη ιστορία με δάνεια Νικολούδη. Τι εννοεί; Πώς θα οικονομήσω όλα αυτά;» Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 31-3-1925. «Απόγευμα επιστολή Νικολούδη απότομος δι' αγωγήν γραμματίου Μαρούλη. Τακτοποιείται (rotes Buch). Τι να γίνει;» Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 22-4-1925.

²³¹ Ο Νικολούδης είχε μηνύσει το διαφημιστικό πρακτορείο «Ανατολή» για μη καταβολή οφειλών. Βλ. *Πολιτεία* 8-7-1925 και *Ελεύθερον Βήμα* 12-7-1925.

φωτογραφία του Ι. Μεταξά υπό τον τίτλο «Ιδανικά! Μεγάλα Ιδανικά!». ²³² Λίγες εβδομάδες νωρίτερα, κατά τη διεξαγωγή στη Λειβαδιά δίκης ²³³ εναντίον της *Πολιτείας* «επί εξυβρίσει της Εθνοσυνελεύσεως», ο Ι. Μεταξάς ήταν ο βασικός μάρτυρας υπεράσπισης, ενώ επικεφαλής των συνηγόρων είχε τεθεί το στέλεχος των Ελευθεροφρόνων και δικηγόρος Αθηνών Δ. Μπαμπάκος. ²³⁴ Η απόλυτη ταύτιση με τους Ελευθερόφρονες ολοκληρώθηκε τα επόμενα χρόνια και η *Πολιτεία* έγινε το βήμα από το οποίο ο Μεταξάς και επιφανείς παράγοντες του κόμματος (Κ. Αγγελόπουλος, Γ. Πεσμαζόγλου, Ά. Ταμπακόπουλος, Π. Γαρουφαλιάς κ.ά.) δημοσιοποιούσαν τις απόψεις τους. Ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων, όπως προκύπτει από το ημερολόγιό του, συναντιόταν σε καθημερινή σχεδόν βάση με τον Νικολούδη, τον αρχισυντάκτη Δ. Σβολόπουλο και τον Δ. Φιλάρετο για να υποβάλει άρθρα, σχόλια, παρατηρήσεις και υποδείξεις. Ο Νικολούδης εξελίχθηκε σε προβεβλημένο στέλεχος του κόμματος και τέθηκε υποψήφιος στις εκλογές του 1926 μαζί με το δημοσιογράφο της *Πολιτείας* Γ. Αθανασιάδη – Νόβα.

Γεννημένο το 1922, το κόμμα των Ελευθεροφρόνων αποτελούσε μετεξέλιξη της ομάδας των «Μεταρρυθμιστών», ενός πρώτου πυρήνα που είχε δημιουργήσει ο Μεταξάς μετά την επιστροφή του από την εξορία μαζί με ορισμένους πολιτικούς του φίλους, όπως ο δικηγόρος και πολιτευτής από τα Τρίκαλα Αλέξανδρος Βαμβέτσος, ο καθηγητής της Ανωτάτης Εμπορικής Γ. Χαριτάκης, ο διευθυντής εμπορικής ναυτιλίας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Ι. Σπετσιώτης, οι εκδότες Κ. Κοτζιάς και Σ. Καραβίας, απόστρατοι αξιωματικοί και πρόσωπα από τον χώρο των πρώην Επιστράτων όπως ο Ιωάννης Σαγιάς και ο Σπύρος Σταυρόπουλος και αντιβενιζελικοί πολιτευτές σαν τους Δ. Ρεδιάδη, Γ. Κουράτο, Γ. Πεσμαζόγλου και Α.

²³² *Πολιτεία*, 31-12-1924.

²³³ Η *Πολιτεία* κατηγορήθηκε από τον πρόεδρο της Εθνοσυνελεύσεως «επί εξυβρίσει δια του Τύπου της Δ' των Ελλήνων Συντακτικής Συνελεύσεως» και παραπέμφθηκαν σε δίκη ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας Δημήτριος Σβολόπουλος και ο πρακτικογράφος της Ηλίας Μπρεδήμας. Συγκεκριμένα, κατηγορήθηκαν ότι στο φύλλο της 27^{ης} Ιουνίου 1924 δημοσιεύτηκαν ψευδή και παραποιημένα πρακτικά της συνεδρίασης της Εθνοσυνέλευσης, τα οποία περιείχαν υβριστικές και χλευαστικές φράσεις όπως λ.χ. ότι οι πληρεξούσιοι Καφαντάρης, Παπανδρέου, Κονδύλης, Καλογεράς και άλλοι είπαν τις φράσεις: «Κύριε Πρόεδρε, αυτό που κάνετε είναι αίσχος, είναι πρωτοφανής ατιμία· κάτω οι αισχροί, αέρα οι άτιμοι κτλ». Έτσι εγγράφως και με ανακοίνωση στο δημόσιο, δυσφήμισαν, λοιδόρησαν και χλεύασαν την Αρχή του πολιτεύματος, δηλ. την Δ' Εθνοσυνέλευση. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η κατηγορία ήταν αστήρικτη διότι η Συνέλευση δεν αποτελούσε όργανο του Κράτους, και κατά συνέπεια δεν μπορούσε να κατηγορηθεί πράξη που δεν προβλεπόταν από τον νόμο, ο οποίος έκανε λόγο σαφώς και μόνο για δυσφήμιση των αρχών του Πολιτεύματος. Βλ. *Πολιτεία*, 9-12-1924.

²³⁴ Οι άλλοι μάρτυρες υπεράσπισης ήταν ο πολιτευτής Πατρών και τακτικός συνεργάτης της *Πολιτείας* Λουκάς Κανακάρης Ρούφος και ο δημοσιογράφος της εφημερίδας Ηρακλής Αποστολίδης. *Πολιτεία*, ό.π.

Χρηστομάνο.²³⁵ Οι πρωτοβουλίες αυτές συνιστούσαν περισσότερο μια πολιτική υποθήκη του Μεταξά για την μεταπολεμική περίοδο, καθώς ο ίδιος είχε προβλέψει από νωρίς την αποτυχία του Μικρασιατικού πολέμου και την επακόλουθη απαξίωση των υφιστάμενων αντιβενιζελικών κομμάτων. Κατά την κατάρρευση του μετώπου προσπάθησε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά την κριτική που άσκησε στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις και την αποποίηση της στρατιωτικής ηγεσίας της εκστρατείας, διεκδικώντας πρωταγωνιστικό ρόλο στο νέο σκηνικό που διαμορφώνονταν. Η άρνηση που αντιμετώπισε εκ μέρους των πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών παραγόντων που θα διαχειρίζονταν τη μεταπολεμική κατάσταση, τον περιθωριοποίησε από το φθινόπωρο του 1922 στο ρόλο του κατεξοχήν πολιτικού αντιπάλου της «Επανάστασης του 22», σε βαθμό που αρνητές του να τον ταυτίζουν με τον «παλαιοκομματισμό», τον «φιλογερμανισμό» και τον «κωνσταντινισμό» μιας παρωχημένης εποχής. Πιεζόμενος από το στρατιωτικό καθεστώς, τη λογοκρισία, τον αντίπαλο Τύπο και την οικονομική στενότητα, ο Μεταξάς επιχείρησε να θέσει υπό τον έλεγχό του και άλλες αντιβενιζελικές δυνάμεις για να μονοπωλήσει την πολιτική εκπροσώπηση των φιλομοναρχικών²³⁶. Η παρασκηνιακή εμπλοκή του στο αποτυχημένο κίνημα του Οκτωβρίου του 1923 που υπαγορεύτηκε από την ανησυχία που ενέσπειρε σε μεγάλο τμήμα των στρατιωτικών και του πολιτικού κόσμου η προκήρυξη εκλογών για τις 2 Δεκεμβρίου 1923 με το δυσμενές για τους μοναρχικούς σύστημα της «στενοευρείας» περιφέρειας και η επακόλουθη φυγή του στο εξωτερικό, σήμαναν και το τέλος της πρώτης περιόδου των Ελευθεροφρόνων.

Με την επάνοδό του και την αναγνώριση του νέου πολιτειακού καθεστώτος, ο Μεταξάς κατόρθωσε να διατηρήσει τη συνοχή του κόμματος παρά τις έντονες αντιδράσεις για την «πολιτική του πλαισίου», χάρη στην ισχυρή του προσωπικότητα και τον συγκεντρωτικό τρόπο διοίκησης που επέβαλε.²³⁷ Θέλοντας να προσδώσει στο κόμμα του μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία που να το διαφοροποιεί από τους «αδιάλλακτους» του ανασυσταθέντος Λαϊκού κόμματος και από τις άλλες

²³⁵ Ι. Μεταξάς, ό.π., τ. Γ', σ. 138.

²³⁶ Την άνοιξη του 1923 προσχώρησαν στους Ελευθερόφρονες οπαδοί του Ράλλη, ενώ ο Μεταξάς πίεσε ανεπιτυχώς το Λαϊκό Κόμμα για μόνιμη συνένωση πετυχαίνοντας να ενταχθούν στο κόμμα του πολλά στελέχη των Λαϊκών στην επαρχία. Βλ. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές 20-4-1923, 2-5-1923 και 16-5-1923.

²³⁷ Κυρίως του παλιού πολιτικού Κ. Αγγελόπουλου που επέμενε σε αντικαθεστωτικό αγώνα. Αξιοσημείωτη είναι η διαγραφή του Αλ. Βαμβέτσου, εκ των υπαρχηγών του κόμματος, ο οποίος κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος είχε ταχθεί με άρθρα του στο Ελ. Βήμα κατά της βασιλείας. Βλ. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές της 14-4-1924 και 19-4-1924.

φιλομοναρχικές πολιτικές ομάδες, υπονόμεισε από το καλοκαίρι του 1924 τις κινήσεις για ενιαίο φιλοβασιλικό μέτωπο και κήρυξε «*οριστικώς ναυαγήσασα την προσπάθειαν προς σύμπραξιν των αντιβενιζελικών κομμάτων*».²³⁸ Η ιδιαιτερότητα των Ελευθεροφρόνων ωστόσο, δε γινόταν το ίδιο εύκολα αντιληπτή από τους περισσότερους πολιτευτές, οι οποίοι άσκησαν έντονες πιέσεις για σύμπραξη με το Λαϊκό κόμμα το καλοκαίρι του 1926.²³⁹

Οι αντιδράσεις αυτές των στελεχών ήταν μάλλον φυσιολογικές, καθώς οι Ελευθερόφρονες απευθύνονταν στο ίδιο κοινωνικό ακροατήριο με τους Λαϊκούς του Τσαλδάρη και προσπαθούσαν να αντλήσουν ψήφους από την ίδια δεξαμενή, χρησιμοποιώντας παρόμοια ρητορική και επιχειρήματα. Επρόκειτο για τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες που είχαν δώσει τη νίκη στους αντιβενιζελικούς το 1920, τα μικροαστικά στρώματα των επαγγελματιών, εμπόρων, μικροϊδιοκτητών, υπαλλήλων κλπ, στα οποία η επιρροή του μεταξικού κόμματος είχε αυξηθεί από την άνοιξη του 1923, όταν ο Μεταξάς προσπαθούσε να τα αποσπάσει από τον «Πολιτικό Συνασπισμό» του Χαρίλαου. Ορισμένοι από τους αντιβενιζελικούς συνδικαλιστές που εκλέγονταν στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια όργανά τους, όπως ο Γ. Μαμάης και ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Αθηνών Γ. Κυπαρισσιώτης, εμφανίζονταν στις συνελεύσεις των πολιτευτών και φίλων των Ελευθεροφρόνων την άνοιξη του 1924, λίγο πριν την επάνοδο του Μεταξά.²⁴⁰ Για την πολιτική εκπροσώπηση αυτών των κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία στο μεσοπόλεμο βρίσκονταν σε αμυντική θέση πιεζόμενα από τον ανταγωνισμό των μεγάλων εταιρειών, τη φορολογία και την κρατική παρέμβαση, οι μεταξικοί είχαν να ανταγωνιστούν όχι μόνο τους Λαϊκούς και τα μικρότερα φιλομοναρχικά κόμματα

²³⁸ *Πολιτεία*, 6-9-1924.

²³⁹ «Συνέλευσις κόμματος. Αντιδράσεις εναντίον μου δια συνεννόησιν με βενιζελικούς. Τουρκοβασίλης φέρει εμπρός ζήτημα βασιλοφροσύνης. Αλεξάνδρου αδιαλλαξίαι. Καντιάνης ομοίως. Καλαμάρας, αδιαλλαξίαι προς βενιζελικούς και συνεννόησιν με Ευταξίαν. Βελέντζας έτσι κι έτσι, μάλλον αδιάλλακτος. Μειμαράκης μάλλον αδιάλλακτος. Οικονομίδης προτείνει επιτροπήν. Κολυβάς, Ραζηκότσικας, Μπαμπάκος και άλλοι νέοι υποστηρίζουν απόψεις μου. Μετά σφοδράν συζήτησιν αναγκάζονται όλοι να συμφωνήσουν...». «... Οι Αρκάδες και Αγγελόπουλος προτείνουν συγχώνευσιν Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων εις ένα κοινόν κόμμα. Δηλ. πάλιν τον παλαιοκομματισμόν. Έπειτα αν ορισθή αναλογική, θα αποτύχωμεν. Όλοι αυτοί δεν είναι Ελευθερόφρονες... Προ τοιαύτης ενώσεως, εγώ θα αποσυρθώ του αγώνος και ας κάμουν ό,τι θέλουν». «Νικολίτσας και Ραζηκότσικας με κουράζουν. Και αυτοί ένωσιν! Αλλά πώς θα υποστηρίξωμεν το κόμμα! Τι θα γίνουν αι πολιτικά ιδέαι που υπερασπίσαμεν ως τώρα; ..». Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές 4-8-1926, 28-8-1926 και 4-9-1926 αντίστοιχα.

²⁴⁰ *Σκριπ*, 28-3-1924. Κατά τα επόμενα χρόνια δεν φαίνεται να στρατεύονται στο μεταξικό κόμμα τα γνωστά στελέχη του συνδικαλισμού των επαγγελματιών. Οι Ιγγλέσης και Κυπαρισσιώτης για παράδειγμα θα είναι υποψήφιοι στις εκλογές του 1926 με το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του αντιβενιζελικού πολιτικού Λυκούργου Τσουκαλά, βλ. *Εμπρός* 1-11-1926.

αλλά και την Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου, η απήχηση της οποίας διευρύνονταν στους κόλπους τους τα χρόνια της δημοκρατίας.²⁴¹

Στον αξιακό κώδικα και στα αμυντικά ανακλαστικά αυτών κυρίως των κοινωνικών ομάδων στόχευαν οι Ελευθερόφρονες, όταν προέτασαν στον πολιτικό τους λόγο – με μεγαλύτερη έμφαση από τους αντιπάλους τους – το αίτημα της «προστασίας της ιδιοκτησίας». Από το καλοκαίρι του 1924 πυκνώνουν στις στήλες της *Πολιτείας* τα άρθρα και τα σημειώματα σχετικά με το «*πανελλήνιον ένστικτον υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας, όπερ αποτελεί την στερεωτέραν εγγύησιν της προστασίας του υφισταμένου κοινωνικού καθεστώτος*», το οποίο απειλούνταν κυρίως από τις υπερβολές που καταγγέλλονταν κατά τις αγροτικές και αστικές απαλλοτριώσεις. Το αίτημα να εξεταστεί κατά τη συζήτηση για το κυοφορούμενο σύνταγμα «*κατά πόσον επιβάλλεται η χαλάρωσις ή η τόνωσις του δια του Συντάγματος του 1911 εν άρθρω 17 καθιερωμένου «απαραβιάστου» του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, και η εύρυνσις ή ο περιορισμός των χορηγηθησομένων αυτό εξασφαλίσεων*» τόνιζε από τις στήλες της *Πολιτείας* ο νομικός και μέλος του κόμματος Άγις Ταμπακόπουλος, για να καταλήξει στην ανάγκη τερματισμού των υπερβασιών του κράτους: «*Αν κατά την κρίσιμον περίοδον δια το Έθνος, εγένοντο και αδικαιολόγητοι παραβιάσεις καθιερωμένων υπέρ της ιδιοκτησίας εξασφαλίσεων, αν εγένοντο υπερβασίαι, τούτο εγένετο εις στιγμάς γενικής χαλαρώσεως της ισχύος των νόμων, και εθίγη ου μόνον το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, αλλά και πλείστα άλλα δικαιώματα των αποτελούντων την Ελληνικήν κοινωνίαν μελών. Ουδόλως όμως εδηλώθη κατάργησις των δικαιωμάτων, ουδέ παραίτησις απ' αυτών εκ μέρους της Ελληνικής κοινωνίας. Τουναντίον είναι πρόδηλος η πάγκοινος επιθυμία επαναλήψεως ενός εννόμου κοινωνικού και πολιτικού αγαθού*».²⁴² Τέτοια συνθήματα ήταν επόμενο να βρίσκουν απήχηση στις διάφορες ενώσεις και σωματεία για την προστασία της ιδιοκτησίας που είχαν πολλαπλασιαστεί στις αρχές της δεκαετίας του 1920 (Γενική Ένωσις Ιδιοκτησίας, Κτηματικός Σύνδεσμος Αθηνών, Πανελλήνιος Αστική Ένωσις Κτηματιών, Κτηματικός Σύνδεσμος Πατησίων και άλλες συνοικιακές και επαρχιακές οργανώσεις κτηματιών). Ορισμένες από αυτές είχαν σχέσεις με τους Ελευθερόφρονες όπως ο «Κτηματικός Σύνδεσμος Αθηνών», ο Γενικός Γραμματέας του οποίου

²⁴¹ Χ. Χατζηϊωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β2, σ. 71-73.

²⁴² *Πολιτεία*, 9-11-1924. Ο Άγις Ταμπακόπουλος, με νομικές σπουδές στο Γκέτινγκεν, ήταν από τους στενότερους συνεργάτες του Μεταξά τη δεκαετία του 20 και θα διατελέσει υπουργός δικαιοσύνης κατά τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, από το 1938 ως το 1941.

Γεώργιος Χ. Βουρνάζος ήταν αδελφός του δικηγόρου, τακτικού αρθρογράφου της *Πολιτείας*, στελέχους των Ελευθεροφρόνων και υποψήφιου στις εκλογές του 1926 Κωνσταντίνου Χ. Βουρνάζου.²⁴³ Πιο έντονα φιλομεταξική ήταν η στάση της «Πανελληνίου Αστικής Ενώσεως Κτηματιών» η διοικούσα επιτροπή της οποίας με ανακοίνωσή της, τις παραμονές των εκλογών του 1926, υπενθύμιζε στα μέλη της πως «το μόνον κόμμα το οποίον ύψωσε φανερά την σημαίαν της αναστυλώσεως της ιδέας της ιδιοκτησίας ήτο το κόμμα του κ. Μεταξά» και προπαγάνδιζε ανοιχτά την πριμοδότηση δύο Ελευθεροφρόνων υποψηφίων, του αρχιτέκτονα Β. Τσαγρή και του εκδότη Θ. Νικολούδη, τον οποίο παρουσίαζε ψευδώς ως κτηματία.²⁴⁴

Η προσπάθεια προσεταιρισμού των μικροαστών γινόταν δυσκολότερη όταν το κόμμα και η εφημερίδα έπρεπε να πάρουν θέση σε φλέγοντα ζητήματα που διαιρούσαν τα στρώματα αυτά, όπως ήταν το πρόβλημα του ενοικιοστασίου. Στην περίπτωση αυτή η «προστασία της ιδιοκτησίας» που επικαλούνταν μεγαλοαστοί και μικροϊδιοκτήτες έπρεπε να συμβιβαστεί με τα αιτήματα των ενοικιαστών, δηλαδή των υπαλλήλων, των επαγγελματιών και των εργατών, οι οργανώσεις των οποίων απαιτούσαν τη διατήρηση του ενοικιοστασίου.²⁴⁵ Αν και η αρθρογραφία της *Πολιτείας*, συμβαδίζοντας με τη μεγαλύτερη μερίδα του Τύπου, έτεινε να βλέπει με περισσότερη συμπάθεια τους ενοικιαστές,²⁴⁶ σε περιόδους όξυνσης του ζητήματος ο λόγος της γινόταν έντονα αμφιθυμικός, τόνιζε τα δίκαια και των δύο πλευρών, συνιστούσε περίσκεψη και απέφευγε να πάρει ξεκάθαρη θέση υπέρ της διατήρησης ή της άρσης του ενοικιοστασίου.²⁴⁷ Κατά την προεκλογική αντιπαράθεση του φθινοπώρου του 1926, εν μέσω φημών περί οικονομικής ενίσχυσης του κόμματος από οργανώσεις ιδιοκτητών, οι Ελευθερόφρονες θα αναγκαστούν με διαδοχικές

²⁴³ Ο δικηγόρος Κωνσταντίνος Βουρνάζος ήταν νομικός σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας και αρθρογραφούσε τακτικά στην *Πολιτεία* για οικονομικά και τραπεζικά ζητήματα. Βλ. «Κράτος και Συνάλλαγμα» *Πολιτεία*, 21-1-26, «Το Κράτος και η Εθνική Τράπεζα», *Πολιτεία*, 5-2-1926), «Ενοικιοστάσιον και Τιμάρημος», *Πολιτεία* 20-2-1926.

²⁴⁴ *Πολιτεία*, 6-11-1926. Ο Νικολούδης δεν είχε στο όνομά του ακίνητη περιουσία. Χαρακτηριστικό ωστόσο της δυσκολίας των Ελευθεροφρόνων – αλλά και των ανταγωνιστών τους – να μονοπωλήσουν την επιρροή σε τέτοιου είδους οργανώσεις, είναι το γεγονός πως, ταυτόχρονα σχεδόν με το εν λόγω ανακοινωθέν, δημοσιεύτηκαν στον τύπο επιστολές και ανακοινώσεις άλλων μελών της Αστικής Ενώσεως Κτηματιών που διαμαρτύρονταν για τις αποφάσεις αυτές ή προέκριναν βενιζελικούς υποψηφίους. Βλ. *Ελ. Βήμα*, 2-11-1926 και *Πολιτεία*, 5-11-1926.

²⁴⁵ Για το ενοικιοστάσιο βλ. Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 1105-1125.

²⁴⁶ Το καλοκαίρι του 1920 για παράδειγμα, η εφημερίδα διαμαρτύρονταν για το νέο διάταγμα περί ενοικιοστασίου διότι διευκόλυνε τις εξώσεις, προέβλεπε μεγάλες αυξήσεις στα μισθώματα (της τάξης του 25-55%) και το θεωρούσε υπαγορευμένο από τον «Κτηματικό Σύνδεσμο». Βλ. *Πολιτεία* 5-7-1920 και 6-7-1920.

²⁴⁷ Βλ. τις απόψεις της εφημερίδας για τις τροποποιήσεις του ενοικιοστασίου που επέβαλε η κυβέρνηση Παγκάλου το 1926. *Πολιτεία* 2-2-1926, 3-2-1926, 8-2-1926 και 20-2-1926.

δημοσιεύσεις στον Τύπο να διαψεύσουν πως προτίθενται να άρουν το ενοικιοστάσιο.²⁴⁸

Στο λόγο του Μεταξά, η στράτευση των μικροαστών στους κόλπους των Ελευθεροφρόνων εντάσσονταν στο πλαίσιο της προάσπισης και της προαγωγής του «αστικού καθεστώτος». Ο όρος χρησιμοποιούνταν συχνά σ' αυτή την περίοδο και μάλιστα πριν από την Οκτωβριανή επανάσταση από όλο το φάσμα του αστικού πολιτικού κόσμου, στην κατεύθυνση αναζήτησης μιας πιο συγκεκριμένης και ταξικά ωφέλιμης ιδεολογίας απέναντι στην απειλή της αναπτυσσόμενης εργατικής τάξης και τη δυνατότητα εισαγόμενης επανάστασης. Στις ομιλίες όμως του Μεταξά αποκτά μια πιο ειδική έκφραση για την προαγωγή του σκοπού της εθνικής ενότητας. Η «αστική τάξη» δεν προσδιορίζεται κυρίως από την οικονομικοκοινωνική της θέση αλλά από τα πολιτισμικά της χαρακτηριστικά και τη νομιμοφροσύνη της απέναντι στην παράδοση. Ως εκ τούτου, τα όριά της επεκτείνονται για να συμπεριλάβει όχι μόνο τους μικροαστούς αλλά και τους αγρότες και τους εργάτες.²⁴⁹ «Τι συνέχει πάσας ταύτας τας τάξεις πέριξ του αστικού καθεστώτος; Η πεποίθησις ότι δι' αυτού εξασφαλίζεται η λαϊκή θέλησις, ότι δι' αυτού επικρατεί ο λαός εν τω Κράτει, και ότι η αστική τάξις συνδέεται αρρήκτως με την πλήρη εξάσκησιν των λαϊκών ελευθεριών και δικαιωμάτων... Ποίος αστός δύναται να αδιαφορήσει δια τον συνεκτικόν αυτόν δεσμόν χάρις στον οποίον συντηρείται το αστικόν καθεστώς; Μια τοιαύτη αδιαφορία θα ήγε την ελληνικήν αστικήν τάξιν εκεί που ήχθη και η ρωσική. Και τότε ποίος θα έσωζε τους Έλληνας αστούς; Το Σύνταγμα των Κυνηγών του σημερινού Πρωθυπουργού ή το «λεφούσι» των φασιστών του συναδέλφου του;».²⁵⁰ Οι παραπάνω θέσεις του Μεταξά, διατυπωμένες σε λόγο του το 1925, που συνδέουν το αστικό καθεστώς με την κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών και τη δημοκρατική αρχή, είναι αποκαλυπτικές για τη φυσιογνωμία του μεταξικού κόμματος κατά τη δεκαετία του 1920. Οι αναφορές στις «λαϊκές ελευθερίες» και στο σύνταγμα ήταν βέβαια κοινός

²⁴⁸ Βλ. «Ο κ. Μεταξάς δια την εναντίον του πολεμική. Η εφεύρεσις του ενοικιοστασίου», *Πολιτεία* 30-10-1926 και «Ανακοινωθέν του κόμματος των Ελευθεροφρόνων», *Πολιτεία*, 4-11-1926.

²⁴⁹ Κ. Σαράντης, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά» στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα, Ευρασία 2009, σ. 54-57. «Το αστικόν καθεστώς! Είμαι και εγώ κύριοι υπέρ του αστικού καθεστώτος, και μάλιστα ανεπιφυλάκτως υπέρ αυτού. Είμαι αστός. Αλλά δεν αποβλέπω προς το αστικόν καθεστώς μόνον και μόνον δια το οικονομικόν αυτού σύστημα. Αλλά προπαντός δια το εκπολιτιστικόν αυτού έργον...»: απόσπασμα από λόγο του Ι.Μ. στην Καλαμάτα στις 26-3-1925. *Ημερολόγιο*, τ. Γ, Παράρτημα, σ. 811. «Μην απατάσθε Θεσσαλοί. Μόνον το αστικόν καθεστώς είναι εκείνο, όπερ δύναται να προαγάγη την ελληνικήν κοινωνίαν όπως έχει σήμερα ο ανθρώπινος πολιτισμός!» διατείνονταν ο Μεταξάς απευθυνόμενος κυρίως σε αγρότες, κατά την προεκλογική του ομιλία στη Λάρισα τον Οκτώβριο του 1926. *Πολιτεία*, 27-10-1926.

²⁵⁰ Ι. Μεταξάς, ό.π. σ. 811.

τόπος στον λόγο όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων της περιόδου τα οποία αμύνονταν απέναντι στις εκτροπές και τις υπερβασίες των πραιτοριανών και των φιλελευθέρων. Ωστόσο, για τον Μεταξά αυτής της περιόδου, η επίκληση στον φιλελευθερισμό και τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες φαίνεται να ήταν κάτι παραπάνω από πολιτικός ελιγμός. Συνιστούσε προσπάθεια να καθιερωθεί ως μετριοπαθής ηγέτης της συντηρητικής πτέρυγας του ελληνικού αστισμού αποδεχόμενος τον κοινοβουλευτισμό και τη νέα πολιτειακή κατάσταση. Ακόμα και ο τίτλος του κόμματός του, όπως έχει επισημανθεί, παρέπεμπε σε κεντροευρωπαϊκά κόμματα που ανήκαν στον φιλελεύθερο χώρο.²⁵¹

Σε αυτά τα συμφραζόμενα πρέπει να ενταχθεί και η αποστροφή του Μεταξά προς το «λεφούσι των φασιστών» του Κονδύλη. Οι Ελευθερόφρονες αιτιολογούσαν την απερίφραστη εναντίωσή τους στην προσπάθεια του Γ. Κονδύλη να οργανώσει σε τοπικό επίπεδο ένα φασιστικού τύπου μαζικό κίνημα για την βίαιη αντιμετώπιση της αριστεράς, όχι μόνο με το φόβο για μια νέα δικτατορική εκτροπή των βενιζελικών στρατιωτικών αλλά κυρίως προβάλλοντας την πεποίθηση πως τέτοιες κινήσεις δυναμιτίζουν το κοινωνικό κλίμα και επιφέρουν τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα.²⁵² Στα άρθρα του Νικολούδη, η προάσπιση του αστισμού από τον εν δυνάμει κομμουνιστικό κίνδυνο συνίστατο στην αποτελεσματικότερη λειτουργία του κράτους ώστε να εξασφαλιστεί η κλονισμένη εμπιστοσύνη της «μεγάλης αστυκής τάξεως» και όχι στα «κοινωνιολογικά προχειρολογήματα του στρατηγού Κονδύλη» και στην απόφασή του «να πλήξει».²⁵³ Όπως το 1921-22, κατά την αντιπαράθεσή της με τη

²⁵¹ Χατζηϊωσήφ, ό.π., σ. 119. Σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή, ο όρος «ελευθερία» που εμπεριέχεται στον τίτλο του κόμματος, αναφερόταν στην ανάγκη προστασίας από τη μαζική οργάνωση δηλ. από τα μεγάλα οργανωμένα κόμματα που, στην Ευρώπη της εποχής, ήταν τα κόμματα της αριστεράς. Υποδηλώνει με άλλα λόγια τη συσπείρωση των πολιτών που σκέφτονται ελεύθερα και δεν εκφράζουν τα διχαστικά ταξικά συμφέροντα.

²⁵² Για την απόπειρα του Κονδύλη να οργανώσει φασιστικού τύπου ομάδες το φθινόπωρο του 1924 και για τα γεγονότα που συνοδεύουν αυτές τις κινήσεις σε Δράμα και Καβάλα βλ. Σ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 204 – 216.

²⁵³ «Το δε Κράτος είναι ο καλύτερος σύμμαχος των ανατρεπτικών στοιχείων, όταν ως Κράτος το Ελληνικόν, αποξενώνει εκείνους οίτινες θα το υπερασπισθούν εις την στιγμήν κινδύνου. Τον κίνδυνον δεν αντιμετωπίζομεν επί του παρόντος. Όσον όμως και αν είμεθα αισιόδοξοι, πρέπει να ομολογηθῇ ὅτι φερόμεθα ολοέν εγγύτερα προς αὐτόν... Πρέπει όμως να ευχόμεθα – και όχι μόνον να ευχόμεθα ἀλλὰ και να εργαζόμεθα προς τοῦτο – ὅπως ἀποφύγωμεν τὴν δοκιμασίαν τοιοῦτου ἀγώνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἡ Ἑλλάς πάντως θα ἐξέλθῃ τραυματισμένη. Ἐργασία δὲν εἶνε τὰ κοινωνιολογικὰ προχειρολογήματα τοῦ στρατηγού Κονδύλη, οὔτε εἶνε συντελεστικὴ διὰ τὴν αὐξήσιν τῆς ἐμπιστοσύνης ἡ ἀπόφαισις αὐτοῦ ὅπως «πλήξῃ»... Οἱ ἐν τῇ Ἀρχῇ ἐργάζονται ὅπως μειώσουν τὴν δύναμιν Κράτους καὶ κοινωνίας καὶ ἡ ἐξαγγελλομένη ἐκάστοτε ἀπόφαισις αὐτῶν ὅπως «πλήξουν», δημιουργεῖ μᾶλλον κινδύνους, χωρὶς να το ἀντιλαμβάνονται οἱ οὕτω ομιλοῦντες. Το κοινόν ὅλων μας συμφέρον εἶνε να ἀποφύγωμεν τὴν σύγκρουσιν, ἡ ὁποία θα ζημιώσῃ τὴν χώραν, καὶ ἀν ἀκόμη συντριβῇ ὁ ἐχθρός», ἔγραφε ὁ Νικολούδης σε ἄρθρο τοῦ με τίτλο «Το κοινωνικόν μας ζήτημα» στὴν *Πολιτεία* τῆς 13-10-1924. Βλ. καὶ *Πολιτεία*, 9-1-1925, ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ ἴδιος συλλογισμός. Για τις ομάδες Κονδύλη που δρούσαν σε Δράμα και Καβάλα

Γουναρική *Πρωτεύουσα*, έτσι και την περίοδο 1923-1929 η *Πολιτεία* στάθηκε εχθρική στις εγχώριες εκδοχές του φασισμού. Πολύ περισσότερο που, κατά τη δεύτερη περίοδο, οι θιασώτες του Μουσολίνι προέρχονταν κατά κανόνα από το χώρο των βενιζελικών στρατιωτικών.²⁵⁴

Πολιτεία, 12-2-1928. (Για τον Παπαναστασίου και τον Κονδύλη)

Βέβαια, ο ίδιος ο Μεταξάς, ο οποίος εισήλθε στην πολιτική σε ηλικία πενήντα ετών στα 1921, είχε διαμορφωθεί πολιτικά και ιδεολογικά μέσα στο αυταρχικό και αντικοινοβουλευτικό κλίμα της περιόδου πριν το Γουδί.²⁵⁵ Η ενεργός συμμετοχή του στο κίνημα των Επιστράτων και η προσπάθειά του να οργανώσει Λαϊκούς Πολιτικούς Συλλόγους στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονιά, με την επιστροφή του από

η εφημερίδα σημείωνε: «Εἰς τοὺς ἐθνικιστὰς τῆς Δράμας καὶ τοὺς ἄλλους ἐθνικιστὰς, οἱ ὁποῖοι πιστεύουν εἰς τὰ συστήματα Κονδύλη, συνιστῶμεν ὀλιγώτερον ἐπιδεικτικὸν πατριωτισμὸν καὶ θετικωτέραν ἐργασίαν», *Πολιτεία*, 8-11-1924. Ενώ για τα αιματηρά γεγονότα της Καβάλας το Νοέμβριο του 1924 απαιτούσε να ριφθεί φως, επιμερίζοντας τις ευθύνες τόσο στους κομμουνιστές όσο και σε «οργανώσεις ψευδοφασιστικές, ψευδοεθνικιστικές, ψευδοδημοκρατικές, πράγματι δε οργανώσεις μπράβων», βλ. *Πολιτεία* 14-11-1924.

²⁵⁴ «Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἰδέα τοῦ φασισμοῦ πολὺ μικρὰν ἐμπιστοσύνην ἐμπνέει, καὶ πολὺ μικροτέραν ο φιλοδοξίαν νὰ γίνῃ ἀρχηγὸς τοῦ ἐλληνικοῦ φασισμοῦ», *Πολιτεία*, 25-12-1924.

²⁵⁵ Για τον αντικοινοβουλευτισμό της περιόδου αυτής βλ. Μποχώτης Αθανάσιος, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

την εξορία το 1920, τον συνέδεαν με φαινόμενα μαζικής οργάνωσης ανοιχτά στη βία και τον ιρρασιοναλισμό.²⁵⁶ Πρόκειται ωστόσο για τάσεις που, στη δεκαετία του 1920 τουλάχιστον, δεν θα έχουν συνέχεια. Μετά την ανασυγκρότηση των Ελευθεροφρόνων το 1924 ο αντικοινοβουλευτισμός του Μεταξά αναστέλλεται και τα επιστρατικά στελέχη του κόμματος περιθωριοποιούνται. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η αντίδρασή του, όταν πληροφορείται την εκκόλαψη παρόμοιων κινήσεων: «*Έπειτα Χαρίλαον. Οργανώνει πολιτοφυλακήν, δι' άμυναν τάξεως, λέγει. (Φασισμός; Ετρελάθηκε;)*».²⁵⁷ Στο δημόσιο λόγο του Μεταξά και του φιλικού του Τύπου δεν εμφανίζονται εμπρηστικά κηρύγματα που να στοχοποιούν συγκεκριμένες ομάδες πολιτικών αντιπάλων (αριστερούς, βενιζελικούς, πρόσφυγες) για να προκαλέσουν συσπείρωση των οπαδών στη βάση μιας βίαιης συμπεριφοράς. Παρά τη βεβαιωμένη απήχηση του κόμματος στους γηγενείς της βόρειας Ελλάδας, τις συχνές καταγγελίες για τις «αδικίες» της προσφυγικής αποκατάστασης σε βάρος τους και το σταθερό αίτημα για «εκλογικήν αποκέντρωσιν των προσφύγων», δηλ. τη δημιουργία χωριστών εκλογικών καταλόγων για τους επήλυδες, το ύφος τόσο του Μεταξά όσο και της *Πολιτείας* ήταν συγκρατημένο και αποφεύγονταν τα επιθετικά αντιπροσφυγικά σχόλια, στο βαθμό τουλάχιστον που παρατηρούνταν σε άλλες πτέρυγες του αντιβενιζελισμού και σε έντυπα όπως η *Καθημερινή* και η *Απογευματινή*.²⁵⁸

²⁵⁶ Για τους Επίστρατους και το ρόλο του Μεταξά, βλ. Μαυρογορδάτος Γ. Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.

²⁵⁷ Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 6-1-1926. Έχει προηγηθεί η σημείωση: «*Κομμουνισμός και φασισμός εν Ελλάδι αλληλογελοιοποιήθησαν*», με αφορμή τις κινήσεις του Κονδύλη. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 25-1-1925.

²⁵⁸ Στις εκλογές του 1926, οι Ελευθερόφρονες εξέλεξαν 9 βουλευτές στη Μακεδονία (4 στη Θεσσαλονίκη, 2 στη Φλώρινα και από 1 σε Κοζάνη, Κατερίνη και Σέρρες) και αναδείχτηκαν στην κυριότερη αντιβενιζελική συνιστώσα του βορειοελλαδικού χώρου. Ακόμη και στις καταστροφικές για το κόμμα τους εκλογές του 1928, ήταν εμφανώς ισχυρότεροι από το Λαϊκό Κόμμα στις Νέες Χώρες και τη Θεσσαλία. Βλ. Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 1118-1119.

Για τη στάση της εφημερίδας στο προσφυγικό, βλ. *Πολιτεία* 11-4-1925, όπου υπογραμμίζεται η ελληνικότητα των γηγενών κατοίκων της Μακεδονίας και καταγγέλλεται η αμφισβήτησή της από πρόσφυγες πληρεξούσιους. Μετά τις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1925, όταν η προσφυγική ψήφος βάρυνε καθοριστικά στην αποτυχία των αντιβενιζελικών υποψηφίων στα μεγάλα αστικά κέντρα, το αίτημα για περιστολή των πολιτικών δικαιωμάτων των προσφύγων εντάθηκε, με το σκεπτικό ότι «*οιαδήποτε πολιτική ετυμηγορία των γηγενών προώριται να αλλοιούται εκ της ευχερώς λαμβανομένης και ωκεανωδώς παρεχομένης προσφυγικής ψήφου*». Βλ. «Ο σύγχρονος πολιτικός μηδενισμός», *Πολιτεία* 27-10-1925 και «Μία εστία ανωμαλίας», *Πολιτεία* 28-10-1925. Παρόλα αυτά, σε περιπτώσεις όξυνσης των πνευμάτων και βίαιων επεισοδίων, προτιμούνταν οι ηπιότεροι τόνοι. Βλ. για παράδειγμα τις ανακοινώσεις του Ι. Μεταξά για τα αιματηρά γεγονότα του Κιουπκιόϊ Σερρών, *Πολιτεία* 13-11-1924. Ή τον τρόπο με τον οποίο κάλυψε η *Πολιτεία* τα επεισόδια της Γουμένισσας στις παραμονές των εκλογών του 1926, όταν γηγενείς μεταξικοί οπαδοί προπηλάκισαν και τραυμάτισαν βενιζελικούς υποψηφίους: *Πολιτεία*, 3-11-1926. (Αναλυτικά για τα επεισόδια βλ. *Μακεδονία*, 31-10-1926.)

Ανάλογος ήταν και ο τρόπος με τον οποίο παρακολουθούσε η *Πολιτεία* την πορεία του φασιστικού φαινομένου στη γειτονική Ιταλία, μέσα από μόνιμη στήλη ανταποκρίσεων που τιτλοφορούνταν «Γράμματα από τη Ρώμη». Η περιέργεια και ο συγκρατημένος θαυμασμός για την εμφάνιση και τη δράση των fasci στα 1921, σχετικά γρήγορα μετατράπηκαν σε σκεπτικισμό.²⁵⁹ Το φθινόπωρο του 1922, τις παραμονές της πορείας προς τη Ρώμη και της ανάληψης της εξουσίας από το Μουσολίνι, σε άρθρο για τις επιπτώσεις της διαφαινόμενης επικράτησης του φασισμού στην Ιταλία, ο συντάκτης υπογράμμιζε πως «*ισχυρά μερίς, αστική επίσης, του Ιταλικού κοινού, χαιρετίσασα κατ' αρχάς ενθουσιωδώς τον φασισμόν δια την πατριωτικήν του εμφάνισιν, δυσφορεί ήδη μεγάλως δια τα βίαια και πολλάκις έκτροπα μέτρα, εις τα οποία προσφεύγει*».²⁶⁰ Μετά το 1924, οι αναφορές στο φασισμό γίνονται κατά κανόνα σε επικριτικό τόνο, το μουσολινικό μοντέλο ταυτίζεται με την απολυταρχία και τη δικτατορία και συχνά σατιρίζεται σε σημειώματα και σκίτσα της εφημερίδας.²⁶¹ Το καλοκαίρι του 1924, στον απόηχο της δολοφονίας του σοσιαλιστή ηγέτη Τζιάκομο Ματεότι από φασίστες squadristi, η *Πολιτεία* συντονίστηκε με την πανευρωπαϊκή κατακραυγή και ο ανταποκριτής της στη Ρώμη θεωρούσε επιβεβλημένη την προκήρυξη νέων εκλογών για την αποκατάσταση του κύρους του ιταλικού κοινοβουλίου.²⁶² Αν και δεν έλειπαν οι θετικές αναφορές για αρκετές πτυχές της λειτουργίας του φασιστικού καθεστώτος²⁶³, σχηματίζει κανείς την εντύπωση πως αυτές γίνονταν επιλεκτικά, συνήθως για να συσχετιστούν με κάποια επιμέρους

²⁵⁹ Το καλοκαίρι του 1920 ο ανταποκριτής της εφημερίδας στη Ρώμη Ν. Ανύσιος έβλεπε θετικά τη δυνατότητα βίαιης αντίδρασης στον «σοσιαλιστικό εκτραχηλισμό» από ομάδες κρούσης, που θα είχαν την ανοχή και την υποστήριξη των μικροαστών. Βλ. «Η εσωτερική κατάσταση εις την Ιταλίαν», *Πολιτεία*, 16-7-1920. Και τον επόμενο χρόνο η εφημερίδα ερμήνευε ως στάση «της υγιούς μερίδος της ιταλικής κοινωνίας» την αιματηρή έκρηξη της φασιστικής βίας που προηγήθηκε των ιταλικών εκλογών του Μαΐου του 1921. Βλ. *Πολιτεία*, 14-3-1921. Λίγους μήνες αργότερα όμως, ο ανταποκριτής Ν. Λ. φανερά αμήχανος μπροστά στους έξι νεκρούς των ταραχών που συνόδευσαν το συνέδριο των φασιστών στη Ρώμη το Σεπτέμβριο του 1921, θα τους χαρακτηρίσει «πολεμοχαρείς ειρηνοποιούς» και θα υπογραμμίσει τον αναστεναγμό ανακούφισης που «*εξέβαλον οι ρωμαίοι, όταν οι φατσίσι εγκατέλειψαν την Αιωνίαν Πόλιν*». *Πολιτεία*, 18-11-1921.

²⁶⁰ «Τα γεγονότα της Ιταλίας», *Πολιτεία*, 7-10-1922.

²⁶¹ Βλ. «Δικτατορικά Λακωνικότητες», *Πολιτεία*, 17-1-1927. Από τις γελοιογραφίες του Μουσολίνι, είναι χαρακτηριστική αυτή του γελοιογράφου της *Πολιτείας* Ντίνιο Μπέη στις 24-1-1927 με τίτλο «το εικονοπατήριον ενός δικτάτορος, όπως ο ίδιος το αφηγείται».

²⁶² *Πολιτεία*, 1-7-1924. Αξιοσημείωτος ο επίλογος του σημειώματος: «Διότι κατ' αυτού (του φασισμού) ως συνόλου στρέφεται η γενική κατακραυγή και αυτός ως σύνολον υπέστη δια της δολοφονικής χειρός των πιστών του τα θανάσιμα πλήγματα, τα οποία εξάπλωσαν τον Ματεότι. Τοιαύτη η μοίρα των αντιλαϊκών δικτατόρων κατά τον αιώνα μας». Βλ. και Α. Ζαφειρόπουλος, «Πρέπει να ερωτηθεί ο λαός», *Πολιτεία* 12-7-1924.

²⁶³ Για παράδειγμα, ο νεαρός οικονομολόγος και στέλεχος των Ελευθεροφρόνων Πέτρος Γαρουφαλιάς σε επιστολή του από το Παρίσι παρουσίαζε ως ιδιαίτερα επιτυχημένη την οικονομική πολιτική του Μουσολίνι. Βλ. *Πολιτεία*, 7-7-1924.

ελληνικά ζητήματα που έχρηζαν αυταρχικής αντιμετώπισης.²⁶⁴ Στις συνολικές του θεωρήσεις, ο φασισμός λογιζόταν περισσότερο ως προσωρινή κατάσταση εκτάκτου ανάγκης για τη σωτηρία της αστικής τάξης πραγμάτων, παρά ως θετικό ιδεολογικό και πολιτικό πρότυπο. Στις 4-1-1925, παραμονές της διάλυσης του ιταλικού κοινοβουλίου από τον Μουσολίνι, η *Πολιτεία* σε πρωτοσέλιδο άρθρο της με τίτλο «Η κρίσις του φασισμού» συνόψιζε το ρόλο του ως εξής: *«Το Φασιστικόν κίνημα από τινων απόψεων ωφέλησε βεβαίως. Απέτρεψε την επικράτησιν του κομμουνισμού, ότε αύτη εφαινέτο αναπόφευκτος. Έρριπεν εξ άλλου τα έως τότε κρατούντα φιλελεύθερα κόμματα εις την Αντιπολίτευσιν και τα έφερεν ούτως εις συναίσθησιν των ευθυνών των, τας οποίας είχαν λησμονήση. Τώρα τα κόμματα αυτά είναι έτοιμα να διαδεχθούν τον Φασισμόν. Γενικώς όμως έβλαψε το κίνημα, ως κάθε επανάστασις, η οποία φέρει προς την δικτατορίαν. Κατέλυσεν ουσιαστικώς τας ελευθερίας, εξεμηδένισε τα δικαιώματα των πολιτών και εδημιούργησε τάξιν ανθρώπων πιστευόντων, ότι εις αυτούς προνομιακώς ανήκει το δικαίωμα να κυβερνούν την χώραν, ετοιμών δε να υπερασπισθούν το δήθεν δικαίωμά των τούτο δι' εκνόμων μέσων. Ο Φασισμός ενομιμοποίησε μάλιστα τα έκνομα και ανατρεπτικά της ελευθερίας των ατόμων μέσα...»*.²⁶⁵ Για τους ανθρώπους της εφημερίδας, το μοντέλο για την διαχείριση της αύξουσας κοινωνικής διαμαρτυρίας κατά τη δεκαετία του 20, δεν ερχόταν από την Ιταλία. Ο ανταποκριτής της *Πολιτείας* στο Λονδίνο Φ. Ρεδιάδης, περιγράφοντας την αντιμετώπιση της μεγάλης γενικής απεργίας στην Αγγλία το Μάιο του 1926, η οποία έληξε με ήττα των εργατών, σε άρθρο του με τίτλο «Θαύμα κρατικής οργανώσεως και πειθαρχίας ατόμου» τόνιζε: *«Δια της χθεσινής νίκης της αγγλικής κυβερνήσεως δεν δίδεται μόνον ένα καίριον κτύπημα προς την άκραν αριστεράν φοράς του εργατικού*

²⁶⁴ Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της προσέγγισης είναι το υμνητικό άρθρο του ανταποκριτή Μ. Αρτ. για την φασιστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Τζεντίλε, τον Απρίλιο του 1928. Η αναλογία με τα ελληνικά πράγματα (τα νομοσχέδια του υπουργού παιδείας Θ. Νικολούδη και τις αντιδράσεις που προκάλεσαν) διατυπώνεται στην αρχή του άρθρου, ενώ η σπουδαιότητα του εγχειρήματος δικαιολογούσε υψηλό βαθμό αυταρχισμού στην εφαρμογή του. Βλ. Μ. Αρτ. «Η δικτατορία εις την εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν. Τι γίνεται εδώ και τι έγινεν αλλού», *Πολιτεία*, 11-4-1928. Στο ίδιο πνεύμα, δύο μήνες νωρίτερα, ο ανταποκριτής πρότεινε να εφαρμοστεί και στην Ελλάδα το μουσολινικό *dopolavoro*, δηλαδή η σωματειακά οργανωμένη μετεργασιακή απασχόληση των εργατών, υπαλλήλων, επαγγελματιών κλπ. Ωστόσο, ένιωθε υποχρεωμένος να διευκρινίσει τα εξής: *«Ούτε φασίστας ήμιν, ούτε φασίστας θέλω να σας κάμω. Άλλως τε έχω την πεποίθησιν ότι ο φασισμός δεν είναι για τους ξένους. Το εβεβαίωσεν και ο κ. Μουσολίνι. Ο φασισμός δεν είναι εμπόριον προς εξαγωγήν. Απλή εσωτερική υπόθεσις μεταξύ των Ιταλών, η οποία δεν πρέπει να απασχολή ημάς τους ξένους περισσότερον παρ' όσον μας απασχολεί η δράσις μιας οιασδήποτε άλλης ξένης Κυβερνήσεως... Όταν με τοιαύτην οπτικήν ακτίνα αντιμετώπισωμεν τον φασισμόν, θα αντιληφθώμεν ότι πάρα πολύ έχομεν ασχοληθή με αυτόν ως καθεστώς και ως ιδεολογίαν και ότι πάρα πολύ έχομεν ενοχληθή από αυτόν...»*. Μ. Αρτ., «Ένα εθνοσωτήριο μέτρον του κ. Μουσολίνι», *Πολιτεία*, 3-2-1928.

²⁶⁵ «Η κρίσις του Φασισμού», *Πολιτεία*, 4-1-1925.

αγώνος. Δίδεται ταυτοχρόνως το κτύπημα της χάριτος κατά της ιδέας των δικτατοριών και των φασιστικών μεθόδων αυτών, ας ηθέλησαν μέσα εις μίαν εποχήν συγχύσεως και νοσηρότητος ως η μεταπολεμική, να εφαρμόσουν παντού ολιγάρχαι παντοίοι». ²⁶⁶

Στην κριτική θεώρηση του μουσολινικού καθεστώτος βάραιναν αναγκαστικά και οι λεπτές διπλωματικές σχέσεις με τη γειτονική χώρα, η οποία λειτουργούσε ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας στα Βαλκάνια του μεσοπολέμου. Η επεκτατική πολιτική του Μουσολίνι, ο αναθεωρητισμός που πρέσβευε και κυρίως η προσωρινή κατάληψη της Κέρκυρας από ιταλικές δυνάμεις τον Αύγουστο του 1923, είχαν αντίκτυπο στην Ελλάδα. Αυτά τα δεδομένα χρωμάτιζαν αναπόφευκτα το περιεχόμενο και το ύφος των κειμένων που έστελνε από την ιταλική πρωτεύουσα ο ανταποκριτής (1923-1927) της *Πολιτείας* (αλλά και άλλων αθηναϊκών εφημερίδων όπως το *Ελ. Βήμα*, ο *Ελ. Λόγος*, η *Ν. Ημέρα*, η *Πατρίς*) Αλκιβιάδης Ζαφειρόπουλος, ο οποίος, ασκώντας παράλληλα τα καθήκοντα του διευθυντή του γραφείου τύπου της ελληνικής πρεσβείας στη Ρώμη, είχε ειδική ενημέρωση για τα ζητήματα αυτά. ²⁶⁷ Η ίδια κριτική στάση υπαγορεύονταν και από την ιδιαίτερη ευαισθησία της *Πολιτείας* για το Δωδεκανησιακό ζήτημα, ευαισθησία που οφείλονταν στην καταγωγή του ιδιοκτήτη της Θ. Νικολούδη και ενδεχομένως στην προσπάθειά του να διεκδικήσει τις ψήφους των δωδεκανήσιων της πρωτεύουσας κατά την είσοδό του στον πολιτικό στίβο. ²⁶⁸

²⁶⁶ *Πολιτεία*, 13-5-1926. Τον τρόπο αντιμετώπισης της ίδιας απεργίας από το βρετανικό κράτος θα επικαλεστεί δύο χρόνια αργότερα ο ανταποκριτής εν μέσω της μεγάλης καπνεργατικής απεργίας του καλοκαιριού του 1928: Φ. Ρεδιάδης, «Πώς αντιμετωπίζεται η Γενική Απεργία. Τι έπραξαν άλλοτε οι Άγγλοι εις παρομοίαν περίπτωση. Η κρατική οργάνωσις και η πειθαρχία των άγγλων πολιτών», *Πολιτεία*, 15-6-1928.

²⁶⁷ Αντιπροσωπευτική του ουδέτερου, απρόσωπου και κριτικού ύφους των ανταποκρίσεων του Αλκ. Ζαφειρόπουλου, είναι η σειρά άρθρων του στην *Πολιτεία* τον Ιούλιο του 1925, στα οποία παρουσίαζε τη φασιστική ιδεολογία μέσα από γραπτά και δηλώσεις των σημαντικότερων παραγόντων του φασισμού. Στον επίλογο των άρθρων του, καταγράφοντας τα συμπεράσματά του, ήταν πολύ συγκρατημένος και επιφυλακτικός στη διατύπωση οριστικών κρίσεων για το καθεστώς. Το χαρακτήριζε «ολιγαρχικό», τόνιζε πως οι αντιδράσεις σε αυτό από δημοκρατικούς και φιλελεύθερους κύκλους είναι λίγες και ελεγχόμενες, αναγνώριζε πως η «φασιστική επανάσταση» έσωσε την κοινωνία από την «αναρχία» των ετών 1919-1922, αμφέβαλλε όμως αν ήταν αναγκαία μια τέτοια ριζική πολιτική και πολιτειακή ανατροπή ή χρειαζόταν – μετά την εκτόνωση της κοινωνικής κρίσης – επάνοδος στις φιλελεύθερες βάσεις του πολιτεύματος. Βλ. Α. Ζαφειρόπουλος, «Το φασιστικόν κράτος ως το ωργάνωσεν ο κ. Μουσολίνι», *Πολιτεία*, 21-7-1925.

²⁶⁸ «Θέλομεν να ελπίσωμεν, ότι η φασιστική διπλωματία επιδιώκουσα να εύρη διέξοδον εις την παρ' όλης τας σχετικές επιτυχίας της διακυβερνήσεως του κ. Μουσολίνι δημιουργηθείσαν εσωτερικήν ιταλικήν κρίσιν, δεν θα επιμείνη μέχρι τέλους τηρούσα αδιάλλακτον στάσιν επί της μόνης ουσιαστικής διαφοράς, ήτις χωρίζει τας δύο Χώρας, - επί της υποθέσεως των Δωδεκανήσων» έγραφε η *Πολιτεία* στο φύλλο της 22-6-1925. Ήταν συχνότατες οι καταγγελίες της ιταλικής πολιτικής στα Δωδεκάνησα ιδίως για τα θέματα των περιορισμών που επιβάλλονταν στις μετακινήσεις των Δωδεκανησίων με τη μη έκδοση διαβατηρίων, της υποχρεωτικής διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας στα δημοτικά σχολεία και της ipso facto απόδοσης της ιταλικής υπηκοότητας στους κατοίκους. Τον Σεπτέμβριο του 1928, λίγο πριν την υπογραφή της διμερούς συνθήκης από τους Βενιζέλο και Μουσολίνι, η *Πολιτεία* ζητούσε να

Με μεγαλύτερη συμπάθεια αλλά με την ίδια εκλεκτιστική ματιά, παρακολουθούσε η *Πολιτεία* και τη νεομοναρχική Action Française (Γαλλική Δράση). Μεταφρασμένα κείμενα από την καθημερινή εφημερίδα που εξέδιδε από το 1908 η εθνικιστική γαλλική οργάνωση, δημοσίευε από τα πρώτα της βήματα η *Πολιτεία*.²⁶⁹ Ο ανταποκριτής της Action Française στην Αθήνα, Εμμ. Κ. Μαυράκης, με τον οποίο είχε επαφές και ο Μεταξάς,²⁷⁰ επιστρατεύτηκε τις παραμονές των εκλογών του 1926 για να στηρίξει με άρθρο του τους Ελευθερόφρονες, ενώ δημοσίευε κατά καιρούς κείμενά του στην εφημερίδα του Νικολούδη.²⁷¹

Στενή σχέση με τους Ελευθερόφρονες φαίνεται πως είχε αναπτύξει και η συντηρητική πολιτική οργάνωση «Πολιτική Αναγέννησις»,²⁷² τα κείμενα και τις θέσεις της οποίας προέβαλλε συστηματικά η *Πολιτεία*.²⁷³ Το καλοκαίρι του 1926, στα πλαίσια ευρύτερης συζήτησης για τη μορφή του πολιτεύματος που θα αντικαθιστούσε

τεθεί στις διαπραγματεύσεις ζήτημα αυτοδιοίκησης της Δωδεκανήσου. Την ίδια περίοδο, δημοσιεύονταν σε συνέχειες στην εφημερίδα το βιβλίο *«Τα Δωδεκάνησα. Η τραγική ιστορία των και η σημερινή θέσις των. Εντυπώσεις του κ. Μπουθ και της κ. Ισαβέλλας Μπουθ»*. Βλ. «Δια της βίας Ιταλοί», *Πολιτεία* 11-10-1925, «Οι περιορισμοί των Δωδεκανησίων», *Πολιτεία* 3-7-1926, «Δια την Δωδεκάνησον», *Πολιτεία* 24-10-1926, «Η ελληνοϊταλική σύμβασις», *Πολιτεία* 14-9-1928 και «Το Δωδεκανησιακόν ζήτημα», *Πολιτεία* 17-9-1928.

²⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά «Η φωνή της ρωσικής γης», *Πολιτεία*, 3-6-1920, «Οι βασιλόφρονες», *Πολιτεία* 27-4-1921, «Κάρολος Μωρράς», *Πολιτεία* 6-11-1926 και «Η πίεσις των γάλλων φασιστών κατά της Αξιόν Φρανσέζ», *Πολιτεία* 20-11-1926.

²⁷⁰ Βλ. τις σημειώσεις του Ημερολογίου του στις 15-6-1925. Όπως έχει επισημανθεί, το βιβλίο του Σαρλ Μοράς *Enquête sur la monarchie* ανήκε στα πιο φυλλομετρημένα της βιβλιοθήκης του Ι. Μεταξά. Βλ. Close D., "Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45" στο M. Blinkhorn (επιμ.), *Fascist and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth Century Europe*, Λονδίνο 1990, σ. 210.

²⁷¹ Ε. Κ. Μαυράκης, «Οι κακοί ποιμένες», *Πολιτεία*, 6-11-1926. Βλ. και τα τέσσερα άρθρα του στην *Πολιτεία* το Δεκέμβριο του 1927, στα οποία διατυπώνει τον προβληματισμό του – από καθαρά συντηρητική σκοπιά – για τη μεταπολεμική ιδεολογική και πολιτική κρίση στην Ευρώπη. Ε. Κ. Μαυράκης, «Ο κλονισμός των πολιτευμάτων και η ανασύστασις του κράτους», *Πολιτεία* 10, 12, 14 και 15 -12-1927.

²⁷² Η Πολιτική Αναγέννησις είχε ιδρυθεί τον Μάρτιο του 1924, τις παραμονές της ανακήρυξης της δημοκρατίας, με τις υπογραφές 55 συντηρητικών επιστημόνων και διανοουμένων και με σκοπό «την μελέτη των λαϊκών αναγκών και τάσεων και την προσπάθεια να δίδεται εις τας τάσεις ταύτας συγκεκριμένη πολιτική μορφή και κατεύθυνσις». Βλ. το ιδρυτικό κείμενο της οργάνωσης στο *Σκριπ*, 31-3-1924. Έχοντας διακηρύξει την πίστη της στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα και στο θεσμό της μοναρχίας, δραστηριοποιήθηκε για ένα μεγάλο μέρος της δεκαετίας του 20, δημοσιεύοντας στον τύπο μελέτες και άρθρα πολιτικού και οικονομικού περιεχομένου. Πολλά μέλη του διοικητικού συμβουλίου της θα τοποθετηθούν σε διοικητικές θέσεις από αντιβενιζελικές κυβερνήσεις. Ο οικονομολόγος Πέτρος Γαρουφαλιάς, θα είναι υποψήφιος Άρτας με τους Ελευθερόφρονες στις εκλογές του 1926, ενώ, κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων συνεργασίας (1927-1928) θα διοριστεί γενικός γραμματέας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, στο πλευρό του μεταξικού υπουργού Ν. Βελέντζα. Ο καθηγητής της Γεωπονικής Γεώργιος Β. Παμπούκας, κείμενα του οποίου φιλοξενούσε τακτικά η *Πολιτεία*, θα γίνει γενικός γραμματέας του υπουργείου Γεωργίας το 1933, επί υπουργίας Ι. Θεοτόκη και την ίδια περίοδο θα στραφεί στον εθνικοσοσιαλισμό για να γίνει κατόπιν απολογητής της μεταξικής δικτατορίας. Ο Κ. Βερροιάπουλος θα διοριστεί Γενικός Διοικητής Μακεδονίας επί κυβερνήσεως Τσαλδάρη, το 1935, ενώ ο δικηγόρος Πέτρος Γουνανάκης θα χρηματίσει από το 1932 δικαστικός σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας για να εξελιχθεί σε υποδιοικητή της στα χρόνια της κατοχής.

²⁷³ Βλ. «Μόνον δια του κοινοβουλευτισμού», *Πολιτεία* 11-7-1926 και «Γενικά Οικονομικά Κατευθύνσεις», *Πολιτεία* 25 και 26-7-1926.

την παραπαίουσα παγκαλική δικτατορία, ο Μεταξάς, απαντώντας σε ένα άρθρο της «Πολιτικής Αναγεννήσεως» στο οποίο προτείνονταν μεταρρυθμίσεις στο κοινοβουλευτικό σύστημα με στόχο την «χαλιναγωγήσιν του ακράτου και αφηνιάζοντος κοινοβουλευτισμού» και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος του κοινοβουλίου, υποστήριξε πως η κρίση δεν αφορούσε τον κοινοβουλευτισμό αλλά το κράτος, το οποίο, καθώς επιφορτίστηκε με την ρύθμιση κοινωνικών σχέσεων και συγκρούσεων που άλλοτε αφήνονταν στην αγορά και την ιδιωτική πρωτοβουλία, κατέστη ασταθές και ανεπαρκές. Στις προτάσεις του διαφωνούσε με τον περαιτέρω περιορισμό της βάσης του κράτους και πρότεινε την διεύρυνσή της, μέσω της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση, την αποκέντρωση των κρατικών υπηρεσιών και τη θεσμοθέτηση νέων οργάνων εκπροσώπησης των κοινωνικών συμφερόντων.²⁷⁴ Οι απόψεις αυτές του Μεταξά, αν συσχετιστούν με ανάλογες θέσεις που αποτυπώθηκαν στα προγράμματα των Ελευθεροφρόνων, μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως ο Μεταξάς, από την αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και σε αντίθεση με την οικονομική ορθοδοξία της δεκαετίας του 20, έδειχνε να αποδέχεται ως ένα βαθμό τον διευρυνόμενο κρατικό παρεμβατισμό και να προσανατολίζεται στην υλοποίηση μορφών κοινωνικής πολιτικής, σε κάποιο είδος δηλαδή κοινωνικού κράτους.²⁷⁵ Είναι αμφίβολο, ωστόσο, αν αυτές τις – μάλλον προσωπικές αντιλήψεις του Μεταξά – αποδέχονταν και άλλα οικονομολογούντα στελέχη του κόμματος, αν κρίνουμε από τις θέσεις που ανέπτυξαν οι Κ. Αγγελόπουλος και Γ. Πεσμαζόγλου, όταν, την επόμενη δεκαετία και υπό άλλες συνθήκες, ανέλαβαν οικονομικά υπουργεία. Στο πρόγραμμα που δημοσιεύτηκε το φθινόπωρο του 1922, οι αναφορές στην εργατική πολιτική, που υπόσχονταν την αυστηρή εφαρμογή της νομοθεσίας περί υγιεινής των εργοστασίων, τη βαθμιαία εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων με τριμερή χρηματοδότηση, τον καθορισμό πρόσθετης αμοιβής για υπερωρίες και ιδίως τη νομοθετική κατοχύρωση της υποχρέωσης των βιομηχανιών να διανέμουν μέρος των καθαρών κερδών στους εργάτες, προκάλεσαν την αντίδραση του βιομηχάνου Ανδρέα Χατζηκυριάκου, ο οποίος υπογράμμιζε πως «εν Ελλάδι σχετικώς οι εργάται έχουσι επιτύχει αρκετά δια της προστατευτικής πολιτικής του κόμματος των Φιλελευθέρων». Εξίσου έντονη ήταν

²⁷⁴ Βλ. Πολιτική Αναγέννησις, «Το κοινοβουλευτικόν σύστημα», *Πολιτεία*, 20-6-1926 και την απάντηση του Μεταξά, *Πολιτεία*, 23-6-1926.

²⁷⁵ Χ. Χατζηϊωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 118-119 και τ. Β1, σ. 17-18, όπου επισημαίνεται η αντίδραση του Χατζηκυριάκου στο πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων.

η αντίδραση του Χατζηκυριάκου στις θέσεις των Ελευθεροφρόνων για ενίσχυση της άμεσης φορολογίας μέσω της προοδευτικής αύξησης των συντελεστών φορολόγησης για εισοδήματα από κινητές αξίες και κέρδη από εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις.²⁷⁶ Στο πρόγραμμα που παρουσίασαν οι Ελευθερόφρονες το 1926, είχε αφαιρεθεί η παράγραφος για την άμεση φορολογία καθώς και οι θέσεις για υπερωριακή αμοιβή και συμμετοχή των εργατών στα κέρδη των επιχειρήσεων. Εντούτοις, διατηρήθηκε η υπόσχεση των κοινωνικών ασφαλίσεων ενώ στον πρόλογο σημειώνονταν τα εξής: «Έχομεν την αντίληψιν, ότι άνευ ουδενός δισταγμού η αστική τάξις οφείλει να υποστή ορισμένας λογικάς θυσίας υπέρ των εργατικών τάξεων. Και τούτο, όχι μόνον εξ υποχρεώσεων ανθρωπιστικών και εκ καθήκοντος κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και χάριν του ιδίου αυτής συμφέροντος. Καθ' όσον η συνεργασία των τάξεων αποτελεί την πραγματικωτέραν ενίσχυσιν του αστικού καθεστώτος, αι δε χάριν αυτής θυσίαι της αστικής τάξεως είναι τα ασφάλιστρα απέναντι του κινδύνου οιασδήποτε κοινωνικής ανατροπής».²⁷⁷

Αυτοπροσδιοριζόμενοι ως «αστικό κόμμα», αποδεχόμενοι την έννοια των κοινωνικών τάξεων και την πρόβλεψη πως η ταξική σύγκρουση θα σφράγιζε τη μεταπολεμική εσωτερική πολιτική, οι Ελευθερόφρονες προσπαθούσαν να εμφανιστούν ως βελτιωμένη εκδοχή συντηρητικού κόμματος, το οποίο εκφραζόταν σε πιο σύγχρονη γλώσσα, ιεραρχούσε τα ζητήματα της κοινωνικής συνοχής και της υπεράσπισης του κοινωνικού καθεστώτος υψηλότερα από το πολιτειακό και αντιπροσώπευε τη μέση λύση ανάμεσα στην «τυφλήν οδόν του άκρου συντηρητισμού και την αναρχουμένην λεωφόρον των οργισμένων ελευθεριασμών»²⁷⁸.

Η αποστασιοποίηση από τον «άκρο συντηρητισμό» και από τους πολιτικούς του εκφραστές, δηλαδή το Λαϊκό κόμμα και τις διάφορες αντιβενιζελικές παραφυάδες, και η θεμελίωση μιας διακριτής πολιτικής και ιδεολογικής ταυτότητας, στην πράξη

²⁷⁶ «Το πολιτικόν πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων», *Νέα Ημέρα*, 13-10-1922 και «Απάντησις βιομηχάνου εις τον κ. Ιωάννη Μεταξάν», *Ελ. Βήμα*, 16-10-1922.

²⁷⁷ «Αι γενικάί γραμμαί της νομοθετικής πολιτικής των Ελευθεροφρόνων», *Πολιτεία*, 12-10-1926. Το πρόγραμμα του 1926 αποτελούσε στα περισσότερα σημεία του αυτούσια αντιγραφή του προγράμματος του 1922. Οι βασικότερες διαφορές εντοπίζονται στα προοίμια των δύο προγραμμάτων, όπου δίνονταν οι γενικές γραμμές της φυσιογνωμίας του κόμματος και ορίζονταν οι προτεραιότητες της πολιτικής του. Το 1922 υπογραμμίζονταν η υπεράσπιση των λαϊκών ελευθεριών από κάθε λογής υπερβασίες, η διατήρηση του βασιλικού θεσμού, ο προσανατολισμός της εξωτερικής πολιτικής προς τις Συμμάχους Δυνάμεις, η γεωργία ως βάση της ελληνικής οικονομίας και η προάσπιση των συμφερόντων των αγροτών, των μικροαστών και των «νομιμοφρόνων» εργατών. Το 1926 επαναλαμβάνονται οι αναφορές στις λαϊκές ελευθερίες, και στον κεντρικό ρόλο της αγροτικής παραγωγής και της ναυτιλίας για την οικονομία, χαρακτηρίζονταν ωστόσο «εθνικό έγκλημα» η ανακίνηση του καθεστωτικού ζητήματος και τονίζονταν ο «αστικός» χαρακτήρας του κόμματος και η ανάγκη προστασίας του φυγαδευθέντος κεφαλαίου και της κλονιζόμενης ιδιοκτησίας.

²⁷⁸ *Πολιτεία*, 6-9-1925.

αποδεικνύονταν δυσκολότερα από τις ρητορικές εξαγγελίες. Η *Πολιτεία*, με κατά καιρούς δημοσιεύματά της, επιχειρούσε – συχνά με αδέξιο τρόπο – να διαφοροποιηθεί από εκφάνσεις του δημόσιου συντηρητικού λόγου, εστιάζοντας σε ζητήματα ύφους μάλλον παρά ουσίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η στάση της απέναντι στο Α΄ Εθνικό Συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1925 με πρωτοβουλία της Εταιρείας «Ελληνισμός», τη συμμετοχή πλήθους οργανώσεων, σωματείων και ιδρυμάτων και με διακηρυγμένο στόχο την καταπολέμηση «των εχθρών και διαφθορέων της Θρησκείας, της Γλώσσας, της Οικογενείας, της Ιδιοκτησίας, της Ηθικής, της Εθνικής Συνειδήσεως, της Πατρίδος».²⁷⁹ Ο Νικολούδης, αφού δήλωσε την καταρχήν συμφωνία του με τις προθέσεις των διοργανωτών και την ανάγκη αντίδρασης απέναντι στον κλονισμό των παραδόσεων και τις εκτροπές της μεταπολεμικής ηθικής, διαφωνούσε με τα μέσα που αυτή θα επιτυγχάνονταν, δηλαδή «με στενότητας και προσηλώσεις εις ένα ψυχοφθόρον και ανεκλήτως καταδικασμένον λογιωτατισμόν, με φραστικήν κενήν και ηθικολογίαν αποφθεγματικήν και σχετλιαστικήν, με σύμβολα και όπλα πεπαλαιωμένα» και διατύπωνε τους φόβους του «μη το Συνέδριον [...] επιδείξη συντηρητικότητα υπέρμετρον και αδιαλλαξίαν αντιψυχολογικήν και άκρατον, όχι μη επιβληθητικήν, αλλά χαλαρωτικήν και της αυτομάτου αντιδράσεως».²⁸⁰ Ενώ τρεις μέρες αργότερα, με πρωτοσέλιδο άρθρο του, έσπευδε να υπερθεματίσει σε δυσφορία τους ομιλητές του συνεδρίου για την υπονόμηση από μέρους της πολιτείας του ιερού δικαιώματος της ιδιοκτησίας και να την προβάλλει ως βάση των συντηρητικών συμβόλων, θεσμών και παραδόσεων.²⁸¹

Ισχυρή ρήξη στις σχέσεις Ελευθεροφρόνων – Λαϊκών επήλθε το φθινόπωρο του 1925, λίγο μετά την επιβολή της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου, με αφορμή τις δημοτικές εκλογές της 25^{ης} Οκτωβρίου. Η απροθυμία των Ελευθεροφρόνων να συμφωνήσουν σε κοινό υποψήφιο στην Αθήνα για να αντιμετωπίσουν τον βενιζελικό

²⁷⁹ Για το Συνέδριο βλ. Γ. Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα, Τροχαλία, 1996 σ. 27, καθώς και Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα*. Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 98-100.

²⁸⁰ Θ. Νικολούδης, «Το Εθνικόν Συνέδριον», *Πολιτεία*, 26-4-1925.

²⁸¹ «Ως την αιτίαν του κακού», *Πολιτεία*, 29-4-1925. Η *Πολιτεία*, ωστόσο, ήταν η μόνη εφημερίδα του αντιβενιζελικού χώρου που στάθηκε επικριτικά σε πτυχές του Συνεδρίου. Εξαίρεση αποτέλεσε και η *Νέα Ημέρα* του Χαλκοκονδύλη, η οποία δημοσίευσε, μαζί με θετικά σημειώματα και ένα σκωπτικό αρθρίδιο, υπερασπιζόμενη πιθανώς το δημοτικιστικό παρελθόν του πολιτικού της μέντορα εκείνη την περίοδο, Κ. Δεμερτζή. Βλ. «Συνεδριά (-ζοντες)», *Νέα Ημέρα*, 29-4-1925. Οι υπόλοιπες συντηρητικές εφημερίδες παρουσίασαν θετικά το συνέδριο, κυρίως το *Εμπρός*, του οποίου ο Ι. Καζάζης της εταιρείας «Ελληνισμός» ήταν τακτικός αρθρογράφος, και η εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πώπ, ο οποίος ήταν ομιλητής του συνεδρίου. Βλ. ενδεικτικά *Εμπρός*, 26-4-1925, *Αθήναι*, 27-4-1925 και *Σκριπ*, 28-4-1925.

Σ. Πάτση, η παρελκυστική τακτική του Μεταξά και η τελική επιλογή του να ενθαρρύνει και να στηρίζει ανεπίσημα την υποψηφιότητα του βιομήχανου Άγγελου Κανελλόπουλου απέναντι στον υποψήφιο του Λαϊκού κόμματος Σ. Μερκούρη, προκάλεσε την οργή των Λαϊκών, που απέδωσαν την νίκη του Πάτση στον «διασπαστή» Μεταξά. Το ενδιαφέρον σε αυτή την αντιπαράθεση είναι οι αιχμές του αντιμεταξικού τύπου για τις σχέσεις Μεταξά – Κανελλόπουλου, που παρουσίαζαν τον επιχειρηματία ως χρηματοδότη των Ελευθεροφρόνων.²⁸² Η σύνδεση του Μεταξά με τους αδελφούς Νικόλαο και Άγγελο Κανελλόπουλο, ισχυρούς επιχειρηματικούς παράγοντες (Εταιρεία Χημικών και Λιπασμάτων, τσιμεντοβιομηχανία TITAN, σαπωνοποιεία, κλωστοϋφαντουργία Βέρμιον κλπ), ανάγονταν στα 1921, όταν επιχείρησε ανεπιτυχώς να ανοίξει μαζί τους γραφείο εμπορικών αντιπροσωπειών στη Γερμανία.²⁸³ Έκτοτε, όπως φαίνεται από τις καταγραφές του προσωπικού του Ημερολογίου, διατηρούσε σταθερές επαφές μαζί τους, τουλάχιστον κατά το διάστημα 1921-1926, οι οποίες πύκνωναν σε περιόδους που παραπονούνταν για την «αχρηματία» του κόμματός του ή πριν από κινήσεις, όπως η ίδρυση της Λέσχης των Ελευθεροφρόνων στην Αθήνα.²⁸⁴ Η μικροαστική καταγωγή του Ι. Μεταξά και η σχετικά μικρή του περιουσία τον ανάγκαζαν να αναζητά σε οικονομικούς παράγοντες τη στήριξη των πολιτικών του φιλοδοξιών και τη χρηματοδότηση του κόμματός του, ιδίως σε προεκλογικές περιόδους.²⁸⁵ Εκτός από τους αδελφούς Μαυρούλια και τους Κανελλόπουλους, ο Μεταξάς προσέγγισε και τον Ε. Χαρίλαο το φθινόπωρο του 1925, αμέσως μετά την προκήρυξη εκλογών από τον Πάγκαλο για τις 7-3-1926 (οι οποίες τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν), συσκέπτονταν τακτικά μαζί του και δεχόταν

²⁸² «Οι Μανδυοφόρου», *Σκριπ*, 9-10-1925 και «Η σημασία της Δημοτικής Εκλογής», *Σκριπ*, 19-10-1925.

²⁸³ Ι. Μεταξάς, ό.π., σ. 59 (καταγραφές Ιανουαρίου 1921 και 4-10-1921).

²⁸⁴ Ενδεικτικά δείγματα των σημειώσεων του Ημερολογίου: «Βράδυ Άγγελος Κανελλόπουλος» (21-9-1924) – «Κάποια τακτοποίησις εις κόμμα. Αλλά φοβερά αχρηματία» (30-9-1924) – «Νευρικός και απογοητευμένος. Από Άγγελο 4 χιλ. δάνειον. Να ευρίσκετο μία καλή διέξοδος δι' εμέ από αυτήν την κόλασιν!» (1-10-1924). «Βράδυ εις Κανελλόπουλον. Δειπνούμεν εκεί. Παλαιαί αναμνήσεις» (6-1-1925) – «Γράφω Κ. Αγγελόπουλον αγγέλων Λέσχην Ελευθεροφρόνων» (23-1-1925). Για το ρόλο του Α. Κανελλόπουλου ως χορηγού της Λέσχης Ελευθεροφρόνων στην πλατεία Μητροπόλεως, βλ. Σκριπ, «9-10-1925. Ο ίδιος ο Α. Κανελλόπουλος, ο οποίος προερχόταν από τη Γουναρική παράταξη και είχε διατελέσει βουλευτής (1915-17), απέφυγε να ταυτιστεί δημόσια με τους Ελευθερόφρονες και εξελέγη λίγο αργότερα (1929) γερουσιαστής με το Λαϊκό κόμμα.

²⁸⁵ Ο βασιλόφρων δημοσιογράφος και πολιτευτής Μιλτιάδης Μάλαινος, ο οποίος διετέλεσε στέλεχος των Ελευθεροφρόνων την περίοδο 1921-1924, σημείωσε στα απομνημονεύματά του πως ο Μεταξάς «έγδυνε» τους μεγαλοαστούς που τον ακολουθούσαν. Μ. Μάλαινος, ό.π., τ. Β', σ.119.

πιέσεις και υποδείξεις από τον επιχειρηματία για τον καταρτισμό των εκλογικών συνδυασμών στην Αθήνα.²⁸⁶

Αν για τη χρηματοδότηση των Ελευθεροφρόνων μπορούν να γίνουν μόνο βάσιμες υποθέσεις, το ίδιο ισχύει και για την *Πολιτεία*, τη φωνή του κόμματος στον ημερήσιο τύπο. Είναι γεγονός πως από το 1924, με την έκδοση του προσφυγικού δανείου και την εισροή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, οι δυνατότητες οικονομικής στήριξης των αθηναϊκών εφημερίδων πολλαπλασιάστηκαν, καθώς μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τον απροκάλυπτο ανταγωνισμό δεκάδων εταιρειών, επιχειρηματικών ομίλων, τραπεζών κλπ, που κατέκλυζαν τους διαδρόμους των υπουργείων διεκδικώντας συμβάσεις για την ανάληψη των εταιρειών κοινής ωφέλειας και την εκτέλεση των μεγάλων και μικρότερων έργων υποδομής. Εκτός από τις διαφημιστικές καταχωρίσεις, τους ισολογισμούς, τις ανακοινώσεις, τα σημειώματα κλπ των εταιρειών και των αντιπροσώπων τους, που ανέκαθεν αποτελούσαν πηγή εσόδων για τον τύπο, σε αρκετές περιπτώσεις τα ιλιγγιώδη ποσά που διακυβεύονταν, το ύψος των αναμενόμενων κερδών από τις επενδύσεις και η φανατική στράτευση πολλών εντύπων στην υποστήριξη συγκεκριμένων επιλογών, δημιουργούν εύλογες σκέψεις για αφανείς χρηματοδοτήσεις. Η *Πολιτεία* έδειξε έντονο ενδιαφέρον για δύο περιπτώσεις. Η πρώτη αφορούσε την πολύκροτη σύμβαση που παραχωρούσε στην αγγλική εταιρεία Power and Traction Finance Company Ltd το μονοπώλιο παραγωγής και διανομής ηλεκτρικού ρεύματος και την εκμετάλλευση των ηλεκτροκίνητων μέσων συγκοινωνίας στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας.²⁸⁷ Από το 1924 η εφημερίδα παρακολουθούσε στενά τις διεργασίες που οδήγησαν στη σύμπληξη αγγλοελληνικού ομίλου (σύμπραξη της Power με το Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων) ο οποίος διεκδίκησε και πέτυχε τη σύμβαση επί Παγκάλου, τον Αύγουστο του 1925, σε βάρος του ανταγωνιστικού ομίλου (στηριγμένου κυρίως σε βελγικά και αυστριακά κεφάλαια) της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, η οποία τροφοδοτούσε έως τότε με ηλεκτρικό ρεύμα την Αθήνα. Με άρθρα και σχόλια που διεκτραγωδούσαν την υφιστάμενη κατάσταση ηλεκτροδότησης της πρωτεύουσας, αμφισβητούσαν την αξιοπιστία της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας και εκθειάζαν τους πρωτεργάτες της αγγλοελληνικής σύμπραξης, η *Πολιτεία* υποστήριξε σταθερά την επένδυση της Power συμπλέοντας με

²⁸⁶ Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές 29-12-1925 και 30-12-1925. Τελικά η συνεργασία Μεταξά – Χαρίλαου θα διακοπεί τον Μάιο του 1926. Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 11-5-1926.

²⁸⁷ Βλ. Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1991, σ. 212-273.

μια μεγάλη μερίδα του Τύπου (*Ελεύθερον Βήμα, Εμπρός, Ελεύθερος Τύπος, Ελεύθερος Λόγος, Έθνος, Απογευματινή και Νέα Ημέρα*) απέναντι σε άλλη ομάδα εντύπων (*Καθημερινή, Δημοκρατία, Αθηναϊκή* και αργότερα *Πρωία*) που προέβαλλαν τις προτάσεις της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας.²⁸⁸ Η δεύτερη περίπτωση είχε να κάνει με τη σύμβαση που εξασφάλισε πάλι επί δικτατορίας Θ. Πάγκαλου, τον Σεπτέμβριο του 1925, η αμερικανικών συμφερόντων εταιρεία American Foundation Co για τη μελέτη και την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης. Αν και εδώ δεν υπήρξε ισχυρός ανταγωνισμός και σκανδαλολογία, η *Πολιτεία* με συνεχείς αναφορές στο θέμα, πίεζε το καλοκαίρι του 1925 για την επίσπευση των διαδικασιών ανάθεσης του έργου.²⁸⁹ Δύο χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1927, επί κυβερνήσεως συνεργασίας, θα δραστηριοποιηθεί έντονα για την επικύρωση της σύμβασης από το κοινοβούλιο, ο εκ των απορρήτων του Θ. Νικολούδη χρηματιστής Δ. Φιλάρετος, ο οποίος θα εμφανιστεί ως αντιπρόσωπος της εταιρείας Foundation. Το γεγονός ότι και οι δύο συμβάσεις εντάσσονταν στον κύκλο συμφερόντων της Εθνικής Τράπεζας, κατέτασσε την εφημερίδα στη χορεία των ημερήσιων φύλλων που εγκωμιάζαν τα στελέχη και υποστήριζαν τις επιλογές του πρώτου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας ταυτίζοντας τα συμφέροντά του με το εθνικό συμφέρον.²⁹⁰

Το φθινόπωρο του 1926, μετά την πτώση του Πάγκαλου και κατά τις διεργασίες που προηγήθηκαν των εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου, η πολιτική των Ελευθεροφρόνων κέρδιζε την αναγνώριση εγχώριων και ξένων πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, ενώ η θέση τους για μη ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος φαινόταν να βρίσκει απήχηση σε μερίδα συντηρητικών ψηφοφόρων που είχε κουραστεί από τις

²⁸⁸ Ενδεικτικά: «Φως αερίοφως και αεροκαβούρδισμα», *Πολιτεία* 1-12-1924, «Αδικαιολόγητοι αξιώσεις της Ηλεκτρικής Εταιρείας», *Πολιτεία* 4-7-1925, «Μετά την ομολογίαν – Η ριζική λύσις», *Πολιτεία* 7-7-1925, «Δια τον Υπουργόν Συγκοινωνίας», *Πολιτεία* 8-7-1925, «Τέρμα αναχρονισμού», *Πολιτεία* 16-10-1925, «Η σύμβασις των Ηλεκτρικών Έργων», *Πολιτεία* 22-10-1925. Η αντιπαράθεση κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1925, λίγο πριν την υπογραφή της σύμβασης. Από την αντίπαλη ομάδα του τύπου βλ. «Η ηλεκτροκίνησις και ο φωτισμός», *Καθημερινή* 8-8-1925, «Φως και κίνησις – Ίνα μη λάβη χώραν το σκάνδαλον», *Καθημερινή* 20-9-1925, «Ο ηλεκτροφωτισμός», *Δημοκρατία* 6-7-1925. Για την εμπλοκή του τύπου στην προσπάθεια των ανταγωνιστών να κερδίσουν τη συμπάθεια της κοινής γνώμης βλ. Ν. Σ. Παντελάκης, ό.π., σ. 257-258.

²⁸⁹ Βλ. «Τα αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα της Μακεδονίας», *Πολιτεία*, 21-6-1925. Πρόκειται πιθανότατα για πληρωμένη ανυπόγραφη εκτενή καταχώρηση, διότι το ίδιο κείμενο εμφανίζεται την ίδια ημέρα στις περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες. «Το ζήτημα των αποξηραντικών έργων – Η βραδύτης της κυβερνητικής απαντήσεως», *Πολιτεία* 20-8-1925, «Τα μεγάλα έργα», *Πολιτεία* 13-10-1925.

²⁹⁰ «Το έργον της Εθνικής Τραπεζής εν Μακεδονία και Θράκη» (ανταπόκριση του απεσταλμένου της *Πολιτείας* Γ. Αθανασιάδη – Νόβα), *Πολιτεία* 13-6-1925. «Το κράτος και η Εθνική Τράπεζα» (άρθρο του νομικού συμβούλου της ΕΤΕ και στελέχους των Ελευθεροφρόνων Κ.Χ. Βουρνάζου), *Πολιτεία* 5-2-1925. «Ο κ. Δροσόπουλος», *Πολιτεία*, 21-10-1926.

στρατιωτικές επεμβάσεις, την αστάθεια και την παρατεταμένη πόλωση. Πολιτικοί κύκλοι στο Λονδίνο χαιρέτισαν ως πράξη «ύπατης σωφροσύνης» την απόφαση του Μεταξά να συμμετάσχει στις εκλογές ακόμη και με αναλογικό σύστημα, στάση που υποχρέωσε και τον Τσαλδάρη να ακολουθήσει,²⁹¹ ο Τύπος των φιλελευθέρων τον παρουσίαζε ως παράγοντα σταθερότητας, ενώ σε θετικές δηλώσεις για τον αρχηγό των Ελευθεροφρόνων προέβησαν προεκλογικά τόσο ο Κονδύλης όσο και ο Βενιζέλος.²⁹² Τα δύο κεντρικά συνθήματα της προεκλογικής εκστρατείας του κόμματος - περί «λαϊκής κυριαρχίας» και περί υπεράσπισης του «παραδεδεγμένου αστικού χαρακτήρος της πολιτείας και της κοινωνίας» - επιβεβαίωναν το μετριοπαθή χαρακτήρα του και το έχριζαν υποψήφιο διαχειριστή της μεταδικτατορικής κατάστασης. Το πρώτο αίτημα δικαιώνονταν αυτόχρονα με την αποκατάσταση του κοινοβουλίου μέσω αδιάβλητων εκλογών, ενώ η ικανοποίηση του δεύτερου προϋπέθετε την υπέρβαση του διχασμού ακόμη και μέσω της συνεργασίας των αντίπαλων αστικών πολιτικών δυνάμεων, ώστε να αποφευχθούν επικίνδυνες για την ευστάθεια του καθεστώτος καταστάσεις. Απευθυνόμενος σε ένα συντηρητικό και μικροαστικό κοινό, ο λόγος αυτός διανθιζόταν με ιδεαλιστικές και εθνικιστικές κορώνες, επικλήσεις στην «αγίαν γην της παλαιάς ηθικής και πολιτικής Ελλάδος» και αναφορές σε «φιλελεύθερον συντηρητισμόν»²⁹³ που θα λειτουργούσε ως ανάχωμα στις άκαιρες «αριστερίζουσες» ροπές ορισμένων φιλελευθέρων και βενιζελογενών.²⁹⁴ Το κόμμα υποστηριζόταν στον ημερήσιο Τύπο από δύο σοβαρές αντιβενιζελικές εφημερίδες, την *Πολιτεία* και την *Πρωία*, που εξέδιδε από τον Νοέμβριο του 1925 το ιδρυτικό στέλεχος των Ελευθεροφρόνων Γεώργιος Πεσμαζόγλου μαζί με τον αδελφό του Στέφανο.²⁹⁵ Οι εκδότες και των δύο φύλλων τέθηκαν υποψήφιοι στις εκλογές. Αν όμως για τον Γ. Πεσμαζόγλου, παλιό πολιτευτή, πρώην βουλευτή και γιο μεγαλοτραπεζίτη, η εκλογή στην Αττικοβοιωτία ήταν σχεδόν εξασφαλισμένη, δεν συνέβαινε το ίδιο με τον Θεολόγο Νικολούδη. Ο ιδιοκτήτης της *Πολιτείας*,

²⁹¹ «Οι Άγγλοι και ο Μεταξάς», *Πολιτεία*, 5-10-1926.

²⁹² Για τις δηλώσεις Κονδύλη βλ. *Καθημερινή*, 26-10-1926. Ο Βενιζέλος, σε συνέντευξή του στο Παρίσι, εξέφρασε γνώμη υπέρ των Μεταξά, Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου ως «καταλλήλων κυβερνητών της αύριον» (*Πολιτεία*, 17-10-1926), ενώ στις 12-11-1926 απέστειλε επιστολή στο Μεταξά, όπου τον συνέχαιρε για πολιτικό λόγο που είχε εκφωνήσει και εξέφραζε την ικανοποίησή του. Βλ. Αρχείο Ελ. Βενιζέλου. Μουσείο Μπενάκη. Φάκελος 273-6.

²⁹³ *Πολιτεία*, 6-9-1925.

²⁹⁴ «Η πολιτική των Ελευθεροφρόνων», *Πολιτεία*, 13-10-1926.

²⁹⁵ Η *Πρωία*, αν και πρόβαλλε τις απόψεις Μεταξά, θεωρούνταν πιο αποστασιοποιημένη από την *Πολιτεία*, επεδίωκε να εμφανίζεται ως ευρύτερη φωνή του αντιβενιζελικού κόσμου και στις εκλογές του 1926 προέτρεπε τους αναγνώστες της να στηρίξουν οποιοδήποτε από τα δύο μεγάλα κόμματα της συντηρητικής παράταξης, τους Λαϊκούς και τους Ελευθερόφρονες. Βλ. *Πρωία*, 6-11-1926.

εγκατεστημένος μόλις δέκα έτη στην πρωτεύουσα και χωρίς επαφές με τα εκλογικά «δίκτυα», χρειάστηκε την κινητοποίηση ορισμένων μικροαστικών οργανώσεων που ήλεγχαν οι Ελευθερόφρονες και τη συστηματική προβολή της υποψηφιότητάς του μέσω της εφημερίδας του για να εκλεγεί με δυσκολία βουλευτής Αθηνών στην τρίτη κατανομή. Ο Μεταξάς τον προώθησε ορίζοντάς τον κεντρικό ομιλητή και στις δύο προεκλογικές συγκεντρώσεις που πραγματοποίησαν οι Ελευθερόφρονες στην Αθήνα.²⁹⁶ Μετά την εκλογή του, ο Νικολούδης τυπικά αποχώρησε από την εφημερίδα και η διεύθυνση ανατέθηκε στον έως τότε αρχισυντάκτη Δημήτριο Κ. Σβολόπουλο.

γ. Η Πολιτεία και οι κυβερνήσεις συνεργασίας (1926-1928)

Έχοντας εξασφαλίσει στις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926 το 15,7% των ψήφων και 54 έδρες,²⁹⁷ οι Ελευθερόφρονες συμμετείχαν και στις τρεις κυβερνήσεις συνεργασίας της περιόδου 1926-1928, υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.²⁹⁸ Οι λόγοι δημιουργίας των κυβερνήσεων συνεργασίας, όπως περιγράφηκαν στις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης από αυτές που ονομάστηκε «Οικουμενική», ήταν η επικύρωση του νέου Συντάγματος, η επαναφορά των αποτάκτων στρατιωτικών, η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και η αναστήλωση των οικονομικών.²⁹⁹ Η ευρύτερη δυνατή συναίνεση των αστικών πολιτικών κομμάτων, δεν υπαγορεύονταν τόσο από την πίεση για τις θεσμικές αλλαγές και την προώθηση της συμφιλίωσης – αν και τα ζητήματα αυτά θεωρούνταν εξόχως σημαντικά – όσο από την ανάγκη της απρόσκοπτης εφαρμογής του οικονομικού αντιπληθωριστικού προγράμματος, που περιλάμβανε αιματηρές

²⁹⁶ Οι δύο ομιλίες, στις 31 Οκτωβρίου και στις 5 Νοεμβρίου 1926, έγιναν στο κινηματοθέατρο Ιντεάλ διότι είχαν απαγορευτεί οι προεκλογικές συγκεντρώσεις σε ανοικτούς χώρους. Για το πλήρες περιεχόμενο των λόγων του Νικολούδη βλ. *Πολιτεία*, 1-11-1926 και 6-11-1926.

²⁹⁷ Εκτός από τις 51 έδρες που εξασφάλισαν αναλογικά, κατέλαβαν την 7^η έδρα των προνομιούχων περιφερειών και δύο από τις πέντε έδρες που εξέλεξαν οι κοινοί συνδυασμοί Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων σε Εύβοια και Λέσβο.

²⁹⁸ Πρόκειται α) για την λεγόμενη «Οικουμενική» κυβέρνηση (4-12-1926 έως 17-8-1927) με τη συμμετοχή των Προοδευτικών Φιλελευθέρων (Καφαντάρης), των Συντηρητικών Φιλελευθέρων (Μιχαλακόπουλος), του Αγροτοεργατικού Κόμματος (Παπαναστασίου), του Λαϊκού Κόμματος (Τσαλδάρης) και των Ελευθεροφρόνων (Μεταξάς), β) την τετρακομματική κυβέρνηση (17-8-1927 έως 8-2-1928) που σχηματίστηκε μετά την αποχώρηση των Λαϊκών τον Αύγουστο του 1927 και γ) την κυβέρνηση συνασπισμού των τριών κομμάτων (Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλου, Μεταξά) που προέκυψε μετά την παραίτηση του Παπαναστασίου (8-2-1928 έως 4-7-1928).

²⁹⁹ Γρ. Δαφνής, ό.π., σ. 368.

περικοπές και αύξηση της φορολογίας προκειμένου να επιτευχθεί η σταθεροποίηση της δραχμής, η έκδοση νέου δανείου υπό την αιγίδα της Κ.Τ.Ε. και η αναμόρφωση του τραπεζικού συστήματος.³⁰⁰ Η απόλυτη ταύτιση του μεταξικού κόμματος με τις τύχες των κυβερνήσεων συνεργασίας, παρά το πολιτικό κόστος, τους εσωτερικούς κλυδωνισμούς και την αθρόα διαρροή στελεχών του, επιβεβαιώνει την πλήρη στοίχιση και την εξάρτηση της πολιτικής επιβίωσης του Μεταξά από την επιτυχία των βασικών επιλογών του κυρίαρχου κοινωνικού μπλοκ και των ισχυρών οικονομικών κύκλων. Η εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Μεταξά υπογραμμίζεται από την ανάθεση σ' αυτόν του Υπουργείου Συγκοινωνιών, καθ' ύλην αρμόδιου φορέα για την επικύρωση των συμβάσεων των παραγωγικών έργων. Καθώς οι συμβάσεις αυτές συνιστούσαν ένα πεδίο συμπλεύσεων αλλά και οξύτατου ανταγωνισμού ποικίλων συμφερόντων εγχώριων και ξένων, ήταν αναμενόμενο οι αναθέσεις, οι όροι και κυρίως τα σκοτεινά σημεία τους να προκαλέσουν ισχυρούς τριγμούς στις κυβερνήσεις συνεργασίας.

Μέσα από την αρθρογραφία της *Πολιτείας* μπορεί κανείς να διακρίνει τις στοχεύσεις, τους ελιγμούς αλλά και τις αντιφάσεις της πολιτικής των Ελευθεροφρόνων σε μια κρίσιμη περίοδο κατά την οποία ο Μεταξάς και στελέχη του κόμματος (Κ. Αγγελόπουλος, Θ. Τουρκοβασίλης, Θ. Νικολούδης και Ν. Βελέντζας) συμμετείχαν στην εκτελεστική εξουσία. Οι στυλοβάτες και οι εμπνευστές της πολιτικής γραμμής της εφημερίδας ταυτίζονται με τα πρόσωπα που επιλέχθηκαν να απευθύνουν το πρωτοσέλιδο πρωτοχρονιάτικο μήνυμα του 1928. Δίπλα στον εκδότη Δ. Σβολόπουλο, τον ιδιοκτήτη και υπουργό παιδείας Θ. Νικολούδη και τον αρχηγό του κόμματος Ιωάννη Μεταξά, έχει προστεθεί και ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Α. Διομήδης.³⁰¹

Η βασική θέση της εφημερίδας ήταν πως η πολιτική των Ελευθεροφρόνων εγκαίνιαζε μια «νεοαντιβενιζελική περίοδο και τεχνοτροπία» που προσανατόλιζε τον αντιβενιζελισμό «προς στερεάς πραγματικότητας» και όριζε ως βασικό διακύβευμα όχι τη μορφή του πολιτεύματος, αλλά την προστασία του κοινοβουλευτισμού και του

³⁰⁰ Χ. Χατζηϊωσήφ, ό.π., σ. 78.

³⁰¹ *Πολιτεία*, 1-1-1928. Στο μήνυμά του ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων καλούσε τον πνευματικό και πολιτικό κόσμο της χώρας να εργαστεί ώστε να εμπνεύσει ιδανικά στο ελληνικό έθνος μετά την ατυχή κατάληξη του τελευταίου πολέμου, ενώ στο σύντομο μήνυμα του Αλέξανδρου Διομήδη υπογραμμίζονταν η ανάγκη να μείνει ενωμένη η ελληνική φυλή και να κυριαρχήσει ο νους. Αξίζει να σημειωθεί πως, με επιμέρους επιφυλάξεις, στήριξη στην Οικουμενική κυβέρνηση (Δεκέμβριος 1926 – Αύγουστος 1927) πρόσφερε το σύνολο σχεδόν του καθημερινού αστικού τύπου, με εξαίρεση το *Σκριπ* που εξέφραζε την ομάδα βασιλοφρόνων των Βοζίκη – Ράλλη, η οποία δεν συμμετείχε στην κυβέρνηση, και την *Ελληνική*, το όργανο του Κονδύλη.

κοινωνικού καθεστώτος από τις στρατιωτικές δικτατορίες και την κομμουνιστική αναρχία.³⁰² Ως στόχος της συμμετοχής στα κυβερνητικά σχήματα οριζόταν η συνταγματική και νομοθετική διασφάλιση ενός συντηρητικού δημοκρατικού καθεστώτος, χωρίς τους επικίνδυνους βενιζελικούς νεοτερισμούς του πρόσφατου παρελθόντος.³⁰³ Η εναλλακτική λύση στις κυβερνήσεις συνεργασίας θεωρούνταν πως «ποικίλλει μεταξύ του κωμικού, του τερατώδους, του βλακώδους και του γελοίου ! Ποικίλλει μεταξύ επαναφοράς Παγκάλου, Διευθυντηρίου φασιστών και κιτρινοχιτώνων και νέων εκλογών !».³⁰⁴

Τονίζοντας πως «η κατάργησις της στρατοκρατίας και της πολιτικής ανωμαλίας ο τερματισμός δεν είναι παρά το μέσον, ο απαραίτητος πρόλογος, προς επιτυχίαν του τελικού σκοπού. Σκοπός δε είναι η ανόρθωσις των οικονομικών της χώρας...»,³⁰⁵ η Πολιτεία επιδόθηκε τους πρώτους μήνες της Οικουμενικής σε ένα μαπράζ δημοσιευμάτων για την αναγκαιότητα του σταθεροποιητικού οικονομικού προγράμματος και την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, που παρουσιαζόταν ως «ζήτημα υπάρξεως της Ελλάδος». Ανάμεσα σε άλλα προτείνονταν και η δημιουργία μόνιμων θεσμών που θα επιτηρούσαν την εφαρμογή των γενικών αρχών του οικονομικού προγράμματος και θα δέσμευαν και τις επόμενες κυβερνήσεις.³⁰⁶

Από τις αρχές του 1927, οι διακηρύξεις και τα πρώτα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης προκάλεσαν μεγάλη νευρικήτητα στις μικροαστικές οργανώσεις, δηλαδή σε ένα μεγάλο κομμάτι της εκλογικής βάσης των αντιβενιζελικών κομμάτων. Το Β΄

³⁰² «Προς τον κόσμον των λέξεων και του θορύβου», *Πολιτεία*, 29-7-1927 και «Κοινοβουλευτισμός», *Πολιτεία*, 23-6-1927.

³⁰³ «Εσπευσμένοι νομοθεσίαι προωρισμένοι να εξυπηρετήσωσιν ή νεότευκτα καθεστώτα ή πολεμικάς ανάγκας, εδημιούργησαν προσωρινάς βεβαίως αλλά επικινδύνους οικονομικάς και κοινωνικάς μεταξύ των πολιτών σχέσεις, αίτινες πάλιν προσέδωσαν μίαν όλως ελαστικήν και αβεβαίαν μορφήν από κοινωνικής απόψεως εις την Ελληνικήν Πολιτείαν (...).Είνε καιρός να ληφθώσι και συνταγματικώς και νομοθετικώς, και διοικητικώς και εκπαιδευτικώς, όλα τα μέτρα εκείνα, δι'ων θα πληροφορηθώμεν, αν διαβιώμεν υπό μίαν αστικήν συντηρητικήν δημοκρατίαν είτε υπό πολίτευμα επί μάλλον ριζοσπαστικόν, σοσιαλδημοκρατικόν», έγραφε ο Νικολούδης λίγο μετά το σχηματισμό της Οικουμενικής. «Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», *Πολιτεία*, 31-1-1927.

³⁰⁴ «Ούτε υπονομεύεται ούτε ανατρέπεται», *Πολιτεία* 3-10-1927.

³⁰⁵ *Πολιτεία* 24-1-1927.

³⁰⁶ «Το επιστέγασμα της ισοσκελίσεως θα έπρεπε να είνε η υπό της Οικουμενικής χάραξις ενός δημοσιονομικού προγράμματος εξικνουμένου μεθοδικώς εντός ολίγων ετών – επί τη βάσει γενικών τινων αρχών κοινής των κομμάτων παραδοχής – μέχρι πλήρους οικονομικής εξυγιάνσεως. Την βαθμιαίαν εφαρμογήν του προγράμματος τούτου υπό των μετέπειτα κομματικών κυβερνήσεων θα έπρεπεν ίσως να κατησφαλίση η Οικουμενική και δια της δημιουργίας του θεσμού ενός μόνιμου υφυπουργού των Οικονομικών, θεματοφύλακος του κοινού προγράμματος και των γενικών αρχών αυτού»: «Οικονομία και Ισοσκέλισις», *Πολιτεία*, 18-1-1927. Βλ. ακόμη: «Παραγωγικά Κεφάλαια και Ρύθμισις Οικονομική», *Πολιτεία*, 19-1-1927. «Η Αγγλία ως πιστωτής της δραχμής», *Πολιτεία*, 20-1-1927. «Ομιλεί δια της Πολιτείας ο διοικητής της ΕΤΕ κ. Διομήδης», *Πολιτεία*, 23-1-1927. Π. Γαρουφαλιάς, «Η οικονομική εξέλιξις της Ελλάδος», *Πολιτεία*, 1-2-1927. «Η ευθύνη», *Πολιτεία*, 7-2-1927.

Επαγγελματικό Συνέδριο το Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς, διοργανώθηκε εν μέσω της απεργίας των λεωφορειούχων και άλλων αυτοκινητιστών που αντιδρούσαν στην επικύρωση της σύμβασης της Power, για την οποία είχε εργαστεί έντονα ο Μεταξάς. Εκτός από την καταγγελία της σύμβασης, λόγω της αναμενόμενης επιβάρυνσης των επιχειρήσεών τους από την αύξηση της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος, οι επαγγελματίες διεκδικούσαν τη διατήρηση του ενοικιοστασίου και φορολογικές ελαφρύνσεις. Δημοσιεύματα του Τύπου που εμφάνιζαν τον μεταξικό υπουργό δικαιοσύνης Κ. Αγγελόπουλο να μελετά την άρση του ενοικιοστασίου ή την τροποποίησή του σε βάρος τους, προκάλεσαν σφοδρές αντιδράσεις. Σύνεδροι αποκάλεσαν το μεταξικό κόμμα «κόμμα των Δουλοφρόνων» ενώ ομιλητές κατήγγειλαν πως οργανώσεις ιδιοκτητών ενίσχυσαν προεκλογικά τους Ελευθερόφρονες με σημαντικά ποσά.³⁰⁷ Στο στόχαστρό τους έμπαινε και ο υπουργός Εσωτερικών και αρχηγός του Λαϊκού κόμματος Π. Τσαλδάρης που απαρνήθηκε τις προεκλογικές του επαγγελίες για τους επαγγελματίες.³⁰⁸ Η ανακοίνωση του νέου ενοικιοστασίου στις αρχές Μαρτίου προκάλεσε γενική απεργία των επαγγελματιών για να ακολουθήσει βίαιη καταστολή της διαδήλωσης από τον στρατό με τρείς νεκρούς και δώδεκα τραυματίες.³⁰⁹ Τα αιματηρά γεγονότα της 10^{ης} Μαρτίου 1927, οι εισαγγελικές διώξεις των συνδικαλιστών επαγγελματιών που ακολούθησαν και η σταθερή ανακίνηση του ζητήματος και κατά το 1928, οδήγησαν σε σοβαρή ρήξη των Ελευθεροφρόνων με σημαντικά τμήματα των ψηφοφόρων τους. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγούσε και ο αναβρασμός στις τάξεις των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων.³¹⁰ Η *Πολιτεία* προσπαθούσε να περιορίσει το πολιτικό κόστος από τις εξελίξεις αυτές με επιθέσεις στους εκπροσώπους των επαγγελματιών, «οίτινες περί του θορύβου μόνον ενδιαφερόμενοι και ως μέσον χρησιμοποιούντες την επαγγελματικήν τάξιν, απειπειράθησαν κατά διαφόρους εποχάς να παίζωσι τον ρόλον σωτήρος και παράγοντος»³¹¹ και με σειρά άρθρων και αναλύσεων που επαναλάμβαναν σε διάφορες παραλλαγές τη θέση πως ο επαγγελματίας, επειδή είναι εργοδότης με

³⁰⁷ Βλ. *Εμπρός*, 16-2-1927 και *Σκριπ*, 16-2-1927.

³⁰⁸ *Εμπρός*, 17-2-1927.

³⁰⁹ *Σκριπ*, 11-3-1927. Το σχέδιο νόμου για το ενοικιοστάσιο προέβλεπε σημαντική αύξηση των μισθωμάτων και σταδιακή άρση του ενοικιοστασίου τα επόμενα δύο χρόνια. Αν και δεν ικανοποιούσε ούτε την αντίπαλη πλευρά των ιδιοκτητών, η αντίδραση των επαγγελματιών ήταν σφοδρή. Βλ. *Εμπρός*, 8-3-1927.

³¹⁰ Βλ. «Ο αγών των υπαλλήλων», *Πολιτεία* 13-3-1927, «Η αστική τάξις», *Πολιτεία*, 3-5-1927 και «Αι ενέργειαι των δημοσίων υπαλλήλων», *Πολιτεία*, 4-1-1928. Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλούσε ο ακτιβισμός και το οργανωτικό μοντέλο της ιδρυμένης τον Μάιο του 1926 «Συννομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων» απέναντι στη συντηρητική «Ένωση των Δημοσίων Υπαλλήλων».

³¹¹ *Πολιτεία*, 10-2-1928. Βλ και «Προεδρείων Παρακρούσεις», *Πολιτεία*, 17-5-1928.

αστική συνείδηση, αστική παράδοση και συμφέροντα άρρηκτα συνδεδεμένα με το κρατούν καθεστώς, δεν επιτρέπεται να προσφεύγει στην απεργία, δηλαδή σε ένα αντιαστικό, αντικοινωνικό και αντικοινοβουλευτικό μέτρο και όπλο του προλετάριου αλλά να ακολουθεί τη φυσική, νομιμόφρονα και συγγενική προς την ιδεολογία του και το συμφέρον του οδού.³¹²

Στην ενδο – μικροαστική διαμάχη για το ενοικιοστάσιο οι Ελευθερόφρονες τελικά συντάχθηκαν με τους ιδιοκτήτες. Η απώλεια της στήριξης των επαγγελματιών ήταν το τίμημα της άρθρωσης ενός πολιτικού λόγου που έθετε στο επίκεντρό του την προστασία της ιδιοκτησίας. Για την *Πολιτεία* η κατοχύρωση της ιδιοκτησίας ήταν προϋπόθεση για την προσέλκυση ξένων και εγχώριων αδρανών ή φυγαδευμένων κεφαλαίων, για την αποκατάσταση της πίστης της χώρας που την υπονόμει ο κρατικός σοσιαλισμός της τελευταίας πενταετίας. Αυτός εκφραζόταν με τους εργατικούς νόμους και άλλα μέτρα που ευνόησαν το συνδικαλισμό, με τα αναγκαστικά δάνεια και την ασύγγνωστη επιδρομή κατά των καταθέσεων σε χρυσό, με τις αγροτικές και αστικές απαλλοτριώσεις που μοίρασαν τη γη και με νομοθετήματα σαν το ενοικιοστάσιο, που εμπόδιζαν την ελεύθερη διαχείριση της ακίνητης ιδιοκτησίας και προσέβαλλαν τη συναλλακτική ελευθερία.³¹³ Με έναν καταγισμό άρθρων κατά τη διάρκεια των εργασιών της επιτροπής για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος (Δεκέμβριος 1926 – Απρίλιος 1927) το όργανο των Ελευθεροφρόνων προπαγάνδιζε τη συνταγματική κατοχύρωση της ιδιοκτησίας, πρότεινε αντίστοιχη εξασφάλιση και του κεφαλαίου και απέκρουε τροπολογίες «περί υποχρεώσεων της ιδιοκτησίας» που πρότειναν βουλευτές του Παπαναστασίου.³¹⁴ Ανάλογη μάχη έδωσαν στη βουλή οι μεταξικοί για να περιληφθεί στο άρθρο 19 του Συντάγματος ο όρος της «πλήρους αποζημιώσεως» για τις απαλλοτριωμένες εκτάσεις.³¹⁵ Η αποδοχή των προτάσεών τους όχι μόνο από τους Λαϊκούς αλλά και

³¹² Βλ. ενδεικτικά: «Η κυβέρνηση και οι απεργοί», *Πολιτεία*, 10-3-1927 και «Η απεργία των επαγγελματιών», *Πολιτεία*, 8-3-1927.

³¹³ Θ. Νικολούδης, «Αστική ή σοσιαλίζουσα;», *Πολιτεία*, 22-2-1927.

³¹⁴ Η συνταγματική προστασία του κεφαλαίου, παράλληλα με αυτήν της ιδιοκτησίας, προτεινόταν από τον νομικό σύμβουλο της Ε.Τ.Ε. Κ. Χ. Βουρνάξο: «Κεφάλαιον και Ιδιοκτησία», *Πολιτεία*, 9-1-1927. Το μετέπειτα μέλος του Δ.Σ. της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Κουκλέλης θεωρούσε «ενέδρα» την τροπολογία «περί υποχρεώσεων της ιδιοκτησίας» που πρότεινε ο πληρεξούσιος της Δημοκρατικής Ενώσεως Μυλωνάς και υποστήριζε πως η προσπάθεια δημοσιονομικής εξυγίανσης θα απέβαινε άκαρπη αν δεν συνδυάζονταν με μέτρα που θα εξασφάλιζαν την εμπιστοσύνη των κεφαλαίων. Βλ. Αλ. Κουκλέλης «Οικονομική Ανασυγκρότησις και Ιδιοκτησία», *Πολιτεία*, 25-1-1927. Για το ίδιο θέμα: «Η ιδιοκτησία», *Πολιτεία*, 6-1-1927 και «Εάν όντως θέλετε την ιδιοκτησίαν ωφέλιμον», *Πολιτεία*, 16-2-1927.

³¹⁵ Επειδή το κράτος δεν ήταν σε θέση να πληρώσει αποζημιώσεις, με μεταβατική συνταγματική διάταξη που καταχωρίστηκε στο άρθρο 119 του Συντάγματος, οι αποζημιώσεις αναστέλλονταν για μια

από αρκετούς Συντηρητικούς και Προοδευτικούς Φιλελεύθερους βουλευτές, χαιρετίστηκε από την *Πολιτεία* ως επιστροφή «στην παλαιότητα εκείνην εποχήν καθ' ην το κόμμα των Φιλελευθέρων ετύγχανε της υποστηρίξεως της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού χάριν ανορθώσεως της χώρας» όταν «εφιλοδόξει να ίσταται εις τον μεσότοιχον μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας», υπονοώντας πως η εργατική και κοινωνική πολιτική των φιλελευθέρων συνιστούσε ανεπίτρεπτη παρέμβαση ρύθμισης σχέσεων που έπρεπε να αφήνονται στους μηχανισμούς της αγοράς.³¹⁶

Ήταν φανερό πως οι όποιες αναφορές στην εργατική πολιτική υπήρχαν στα προεκλογικά προγράμματα των Ελευθεροφρόνων και τα αχνά περιγράμματα ενός κοινωνικού κράτους, ως διασφάλιση απέναντι στους κινδύνους των κοινωνικών ανατροπών, δεν χωρούσαν στο σταθεροποιητικό πρόγραμμα της Οικουμενικής και των διάδοχων κυβερνητικών σχημάτων. Οι παλιότερες νύξεις της *Πολιτείας* για το «βιαίως δημιουργηθέν εργατικόν ζήτημα» και οι εκκλήσεις της προς την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου την άνοιξη του 1925 να μετριάσει την αυταρχική αντιμετώπιση των απεργιών σε διάφορους κλάδους (σιδηροδρομικών, τροχιοδρομικών, ηλεκτροτεχνιτών, υπαλλήλων κ.ά.), και να προχωρήσει σε συμβιβασμό με τους απεργούς, δεν επρόκειτο να επαναληφθούν.³¹⁷ Στη δεδομένη συγκυρία, στο όνομα της πολιτικής σταθερότητας και της ισοσκέλισης, προείχε η συγκράτηση των μικροαστών με την κινδυνολογία περί καθεστωτικού κλονισμού και η δικαιολόγηση της βίαιης καταστολής των κλιμακούμενων καπνεργατικών κινητοποιήσεων. Για την επίτευξη των δύο στόχων επιτάθηκε, όπως και στον υπόλοιπο αστικό Τύπο, ο αντικομμουνιστικός λόγος.³¹⁸ Καθώς η διαχείριση τέτοιων ζητημάτων είχε αναληφθεί από μεταξικούς πολιτικούς, όπως ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ν. Βελέντζας και ο Γενικός Γραμματέας του ίδιου υπουργείου Πέτρος Γαρουφαλιάς, οι οποίοι εκτός των άλλων ανέλαβαν να αντιμετωπίσουν και τη μεγάλη καπνεργατική απεργία του καλοκαιριού του 1928, η *Πολιτεία* καλούσε το κράτος να αρνηθεί την προστασία του νόμου και να διαλύσει τις εργατικές οργανώσεις, ενώ ο καθηγητής της πολιτικής

πενταετία. Η *Πολιτεία*, αν και οι Ελευθερόφρονες ψήφισαν τη μεταβατική διάταξη, εξέφρασε τη διαφωνία της. Βλ. «Το καθήκον της Βουλής», *Πολιτεία*, 9-4-1927.

³¹⁶ «Ο Μεσότοιχος», *Πολιτεία*, 28-3-1927.

³¹⁷ Βλ. «Η λύσις της κοινής γνώμης», *Πολιτεία*, 12-3-1925, «Συνεννόησιν», *Πολιτεία*, 14-3-1925, «Θέσις και λύσις», *Πολιτεία*, 15-3-1925.

³¹⁸ Χαρακτηριστική είναι η δημοσίευση σε συνέχειες από την *Πολιτεία* της γνωστής έκθεσης Γ. Φεσόπουλου «Περί της επεκτάσεως του κομμουνισμού εν Ελλάδι», *Πολιτεία*, 17, 18 και 19-3-1927. Βλ. και Ν. Λούβαρι, «Ο Κομμουνισμός ως θρησκεία», *Πολιτεία*, 20-3-1927. Για την κλιμάκωση του αντικομμουνιστικού λόγου στις αρχές της δεκαετίας του 1920, βλ. Δ. Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, τ. 29^{ος}, Αθήνα 2008, σ. 175-197.

οικονομίας στην Γεωπονική Σχολή Αντώνιος Ροντήρης διατείνονταν από τις στήλες της εφημερίδας πως «δεν υπάρχει δικαίωμα απεργίας».³¹⁹ Διαβεβαιώνοντας πως «το έργο της αμύνης της αστικής τάξεως δεν πρόκειται να διαβιβασθή εις άλλας, από τας κυβερνητικές, χείρας»,³²⁰ το μεταξικό έντυπο, μαζί με πολλές άλλες συντηρητικές εφημερίδες, φαντασιωνόταν για άλλη μια φορά ένα μέτωπο των αστικών και νομιμοφρόνων τάξεων που θα υπερασπιζόταν τα αστικά ιδεώδη, δηλ. το αίσθημα της τάξης, την ελευθερία της εργασίας και το σεβασμό της ιδιοκτησίας, απέναντι στους επίδοξους υπονομευτές. Γι' αυτό, υποστήριξε θερμά την ίδρυση της «Πανελληνίου Αστικής Ομοσπονδίας», που δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο του 1928 με πρωτοβουλίες εκπροσώπων του βιομηχανικού και εφοπλιστικού κόσμου, ενώ δύο μήνες αργότερα ελεεινολογούσε για τον νέο εκφυλισμό της απόπειρας.³²¹

Η αρθρογραφία της *Πολιτείας* και η κινητικότητα του Μεταξά στη βουλή δεν ήταν δυνατό να μετριάσουν την κοινωνική δυσaréσκεια και την μείωση της πολιτικής επιρροής των Ελευθεροφρόνων. Η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος άρχισε να φυλλορροεί ήδη από τον Φεβρουάριο του 1927, όταν οι μεταξικοί βουλευτές Ι. Σπετσιώτης και Α. Αποστολίδης αρνήθηκαν να υπογράψουν τη σύμβαση της Power και απηύθυναν επιστολή στη Βουλή των Κοινοτήτων και στον Λόϋδ Τζώρτζ ζητώντας να σταματήσουν οι επεμβάσεις της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα για την υπογραφή της σύμβασης.³²² Στις αρχές Μαΐου διαχώρισε τη θέση του ο βουλευτής Π. Μπούμπουλης κατηγορώντας το Μεταξά για δικτατορικό τρόπο διοίκησης του κόμματος, για να ακολουθήσει και ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Ν.

³¹⁹ «Εργάται και Κομμουνισμός», *Πολιτεία*, 22-2-1927. Αντώνιος Αθ. Ροντήρης, «Δεν υπάρχει δικαίωμα απεργίας», *Πολιτεία*, 1-4-1928. Ο Πέτρος Γαρουφαλιάς υπήρξε εισηγητής του νομοσχεδίου «Περί Συστάσεως Οργανισμού Ασφαλείας του Κράτους», με σκοπό την παρακολούθηση των ανατρεπτικών στοιχείων και των ξένων προπαγανδιστών. Βλ. *Σκριπ*, 22-10-1927.

³²⁰ «Προς τελεσφόρον αντιμετώπισιν», *Πολιτεία*, 17-6-1928.

³²¹ Βλ. «Μακαρία αδράνεια», *Πολιτεία*, 1-4-1928. Η προσπάθεια ξεκίνησε στις αρχές του 1928, λίγο μετά τις διώξεις των κομμουνιστών βουλευτών, εν μέσω προαναγγελίας απεργιών και στα πλαίσια της επίθεσης του ημερήσιου τύπου στον Παπαναστασίου για αριστερισμό, με υπομνήματα των βιομηχάνων και των εφοπλιστών κατά του κομμουνισμού. Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων αποφάσισε «να διακόψη πάσαν προς τας κρατικές εξουσίας επαφήν ανακαλών τους αντιπροσώπους του από πάσαν κρατικήν συνεργασίαν» διαμαρτυρόμενος διότι «με την δικαιολογίαν της λύσεως εργατικών ζητημάτων (...) επιβάλλονται καταστάσεις και θεσπίζονται οργανισμοί υποσκάπτοντες τα θεμέλια της οικονομικής ζωής, διαφθείρεται η εργατική συνείδησις, μειούται η αποδοτικότητα της ελληνικής εργασίας και ανατρέπεται πάσα έννοια κοινωνικής ισορροπίας». Βλ. «Οι βιομήχανοι εναντίον του κομμουνισμού», *Ελ. Βήμα*, 24-1-1928 και «Οι εφοπλισταί εναντίον του κομμουνισμού», *Ελ. Βήμα*, 25-1-1928. Η Πανελλήνιος Αστική Ομοσπονδία ιδρύθηκε μία εβδομάδα αργότερα με τη σύμπραξη βιομηχάνων, εφοπλιστών, εμπόρων, διαφόρων ενώσεων ιδιοκτησίας και μιας σειράς απίθανων φορέων, όπως ο Φιλολογικός Σύνδεσμος Παρνασσός, η Πανελλήνιος Σκοπευτική Ένωσις κ.ά. Βλ. *Πολιτεία*, 30-1-1928.

³²² Βλ. *Εμπρός*, 23-2-1927.

Δαρβέρης.³²³ Η τελευταία αποσκίρτηση στοίχισε στους Ελευθερόφρονες την εκπροσώπησή τους στον καθημερινό Τύπο της συμπρωτεύουσας, διότι ο δικηγόρος, κτηματίας και οικονομικός παράγων της Θεσσαλονίκης Ν. Δαρβέρης ήταν από το 1920 και εκδότης της εφημερίδας *Ταχυδρόμος της Β. Ελλάδος*, η οποία από το 1924 αποτελούσε τη φωνή των Ελευθεροφρόνων στη Θεσσαλονίκη.³²⁴ Οδυνηρότερη όμως στάθηκε η αντιμεταξική στροφή της *Πρωίας* τον Αύγουστο – Σεπτέμβριο του 1927, λίγο μετά την αποχώρηση του Τσαλδάρη από την Οικουμενική κυβέρνηση, την οποία δεν κατόρθωσε φυσικά να αναπληρώσει η ολιγόμηνη επανεμφάνιση των μεταξικών *Χρονικών* (Απρίλιος – Νοέμβριος 1927) των Σπύρου Μεταξά και Κώστα Κοτζιά. Η αποστασιοποίηση της *Πρωίας* από τις επιλογές του Μεταξά είχε ξεκινήσει το Φεβρουάριο του 1927, όταν η εφημερίδα καταφέρονταν ενάντια στη σύμβαση της Power.³²⁵ Τη σύγκρουση Μεταξά – Γ. Πεσμαζόγλου και την αποχώρηση του δεύτερου από τους Ελευθερόφρονες, η *Πολιτεία* και ο Μεταξάς την απέδιδαν στη μη υπουργοποίησή του στο νέο κυβερνητικό σχήμα της 17-8-1927.³²⁶ Ο Γ. Πεσμαζόγλου όμως και η *Πρωία* επέμεναν στην «καθυπόταξιν του κόμματος και του Υπουργείου της Συγκοινωνίας εις τον χρηματομεσίτην Δ. Φιλάρετον» ο οποίος, εφοδιασμένος με δημοσιογραφική ταυτότητα της *Πολιτείας*, περιφερόταν μεταξύ Υπουργικού Συμβουλίου και εδράνων της Βουλής, ενδιαφερόμενος «δια τινας των συμβάσεων, των οποίων ο υπουργός της Συγκοινωνίας κ. Ι. Μεταξάς εξήτησε κατά τας τελευταίας συνεδριάσεις παρά της Βουλής την κατεσπευσμένην και ανεξέλεγκτον ψήφισιν, προκαλέσας την αγανάκτησιν των πλείστων βουλευτών», εννοώντας προφανώς και τη σύμβαση με την Foundation, της οποίας ο Φιλάρετος ήταν αντιπρόσωπος.³²⁷ Μετά

³²³ Βλ. επιστολή του Π. Μπούμπουλη στο *Σκριπ*, 4-5-1927.

³²⁴ «Ο. κ. Ιωάννης Μεταξάς και οι Ελευθερόφρονες βουλευταί», δήλωση του Ν. Δαρβέρη στον *Ταχυδρόμο Β. Ελλάδος* της 8-5-1927.

³²⁵ Η *Πρωία* αποκάλυψε με οκτώ διαδοχικά άρθρα του δημοσιογράφου Ι. Δημόπουλου όλες τις σκοτεινές πτυχές της σύμβασης, στηλιτεύοντας κυρίως την επάνδρωση των Δ.Σ. των θυγατρικών εταιρειών της Πάουερ από στελέχη της Εθνικής Τράπεζας και τονίζοντας πως «οι τιτλούχοι του Εθνικού Ιδρύματος είνε οι ακρογωνιαίοι λίθοι του οικονομικού οικοδομήματος της Ελλάδος. Παύοντες να ανήκουν και μόνον εις την Εθνικήν Τράπεζαν και αναμιγνύομενοι εις παρομοίας εταιρείας υπονομεύουσι αυτήν τούτην την πίστιν του Εθνικού Ιδρύματος αυτήν τούτην την πίστιν της Ελλάδος». Ήταν φανερό πως οι δεσμοί των αδελφών Πεσμαζόγλου με την ανταγωνίστρια της ΕΤΕ Τράπεζα Αθηνών, στη συγκεκριμένη περίπτωση βάραιναν περισσότερο από την πολιτική γραμμή του κόμματος που υποστήριζαν. Βλ. Ι. Δημόπουλος, «Η ιστορία μιας συμβάσεως», *Πρωία*, 8,9,10,12,13,14,15 και 17-2-1927.

³²⁶ «Η ιστορία της αδιαλλαξίας της Πρωίας και των διευθυντών της», *Πολιτεία*, 4-9-1927, «Χάριν της δημοσίας ηθικής», *Πολιτεία*, 5-9-1927. Ι. Μεταξάς, ο.π., σ. 534 (καταγραφή της 16-8-1927).

³²⁷ «Η συμπαραδρεία», *Πρωία*, 5-9-1927, «Ο κ. Μεταξάς, η Πολιτεία και το Κήτος», *Πρωία*, 6-9-1927, «Εις τον κυνικόν Αρχηγόν και τους τέσσαρας οπαδούς του», *Πρωία*, 8-9-1927. Η εφημερίδα των Πεσμαζόγλου ισχυριζόταν πως ο Μεταξάς ουσιαστικά συνδιοικούσε το κόμμα με τον Δ. Φιλάρετο,

την παύση και των *Χρονικών*, ο Μεταξάς αναζήτησε, χωρίς επιτυχία, στήριξη από την *Ελληνική*, με τη μεσολάβηση του Φιλάρету και συναλλασσόμενος ανοιχτά με τον αρχισυντάκτη της Ν. Ευστρατίου.³²⁸

Πιο σοβαρή από την απώλεια των εφημερίδων υπήρξε για την εικόνα των Ελευθεροφρόνων η μαζική ανεξαρτητοποίηση βουλευτών τον Αύγουστο του 1927, κατά το σχηματισμό της νέας τετρακομματικής κυβέρνησης. Σε ατμόσφαιρα σκανδαλογολίας, καταγγελιών για αυταρχισμό στη διοίκηση του κόμματος και προδοσίας του αντιβενιζελισμού, υπό την επίδραση προσωπικών φιλοδοξιών και τοπικισμού, αποχώρησαν από το κόμμα, εκτός από τον Γ. Πεσμαζόγλου, ο τέως υπουργός Κ. Αγγελόπουλος και δεκαπέντε άλλοι βουλευτές (Ν. Κολυβάς, Γ. Καντιάνης, Κ. Καλκάνης, Γ. Παπαπαράσχου, Ι. Νικολίτσας, Θ. Βαρβιτσιώτης, Π. Παπαδάκος, Σ. Λούντζης, Σ. Πολυζωγόπουλος, Ι. Γιαννόπουλος, Κ. Τσαλδάρης, Α. Έξαρχος, Σ. Ταλιαδούρος, Ι. Άμποτ, Γ. Χατζηγεωργίου). Αν και ορισμένοι επέστρεψαν προσωρινά στους Ελευθερόφρονες, οι περισσότεροι θα συνδεθούν στη συνέχεια με το Λαϊκό κόμμα.³²⁹

έναν αναξιόπιστο και επιτήδειο μεσάζοντα, αλλά δεν προχώρησε σε περαιτέρω αποκαλύψεις για τον ρόλο του Φιλάρету και τα συμφέροντα που αυτός εκπροσωπούσε.

³²⁸ «Νύκτα, σπíti Δ. Φιλάρετος με Ν. Ευστρατίου. Τελευταίος υπόσχεται φιλίαν και εξυπηρέτησιν δια εφημερίδος του, όχι φανερά, εάν λάβη αυτός κατοχήν εφημερίδος. Δηλοί ότι ηννόησεν μέλλον κόμματος και συντάσσεται με αυτό, αλλά χωρίς να εννοηθή από κοινόν. Εν συνόψει, εάν του αφήσωμεν την εφημερίδα θα εξυπηρετήση τυφλώς το κόμμα», σημείωνε ο Μεταξάς στο Ημερολόγιό του στις 23-12-1927. Βλ. Ι. Μεταξάς, ό.π., σ. 546.

³²⁹ Σκριπ, 17-8-1927 και Ι. Μεταξάς, ό.π., σ. 534.

Οι αποσχισθέντες βουλευτές τόνιζαν «ότι ο κ. Μεταξάς διώρισε τους νέους υπουργούς του κόμματός του εν συνεργασία μόνον μετά του βουλευτού κ. Ιωαννίδου και τινος στενώς συνεργαζομένου μετ' αυτού επιχειρηματίου, χωρίς να λάβη υπ' όψιν του τους λοιπούς αριστείς του κόμματός του των οποίων δεν εξητήθη και η γνώμη. Εις το γεγονός αυτό αποδίδουν ιδιαιτέραν σημασίαν διότι οι περί ων πρόκειται συνεργάται του κ. Μεταξά συνέστησαν προ τινος ανώνυμον εταιρείαν με κεφάλαια 4 εκατομ. δραχμών και επιδιώκουσι την ανάληψιν διαφόρων συμβάσεων του Δημοσίου».³³⁰ Εκτός από την οσμή πολιτικής διαφθοράς, την έντονη κοινωνική αναστάτωση από την πτώση του βιοτικού επιπέδου και τις επαναλαμβανόμενες κινητοποιήσεις των δυσαρεστημένων κοινωνικών ομάδων, στην άρση της δημοφιλίας των Ελευθεροφρόνων συνέβαλαν και οι ανηλεείς επιθέσεις του λαϊκού αντιβενιζελικού Τύπου που χαρακτήριζαν το Μεταξά «άνθρωπο των συμβάσεων και των κερδοσκοπών» και έκαναν λόγο για την «εν τω υπουργείω εδρεύουσαν Εταιρείαν επιχειρήσεων του κόμματος των Φιλελευθεροφρόνων».³³¹ Οι αφορμές πολλαπλασιάστηκαν όταν η επιμονή του Μεταξά – παρακάμπτοντας την απόφαση του Συμβουλίου Δημοσίων Έργων – να προτιμηθεί ο πλειοδότης όμιλος Μακρή έναντι του ομίλου Πρεζάνη – Καψαμπέλη στον περιβόητο διαγωνισμό για τη σύμβαση της οδοποιίας, προκάλεσε την αποχώρηση του Παπαναστασίου και το σχηματισμό νέας τρικομματικής κυβέρνησης, τον Φεβρουάριο του 1928.³³²

³³⁰ Όπως τουλάχιστον έγραφε στην εφημερίδα του ο καλά πληροφορημένος για τα εσωτερικά των Ελευθεροφρόνων, πρώην συνεργάτης του Μεταξά, Ι. Διάκος. Βλ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 17-8-1927. Ο ελευθερόφρονας βουλευτής Λάρισας Αλέκος Ιωαννίδης μαζί με τον αδελφό του Δ. Ιωαννίδη λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στον Μεταξά και σε επιχειρηματία (το όνομα του οποίου δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί) ο οποίος χρηματοδοτούσε τόσο τους Ελευθερόφρονες, όσο και την *Πολιτεία*.

³³¹ *Ελληνική*, 4, 5 και 6-9-1927. «Οι άνθρωποι της Κυβερνήσεως, οι άνθρωποι με την λογική των συμβάσεων, θα εννοήσουν αυτά; Ο μεταξισμός των κερδοσκοπών των μετοχών της Εθνικής Τραπέζης θα κατανοήση τώρα την ακριβή αιτίαν της λαϊκής αντιστάσεως;»: ενδεικτικό δείγμα φρασεολογίας για τον Μεταξά από την λαϊκίζουσα εφημερίδα του Π. Γιάνναρου. Βλ. *Εσπερινή*, 4-9-1927.

³³² Αξιοσημείωτο είναι πως συντάκτορας του Μακρή στην εταιρεία «Π. Γ. Μακρής και Σία» που ιδρύθηκε το 1924 ήταν ο φερόμενος ως χρηματοδότης του Μεταξά, Άγγελος Κανελλόπουλος.

Ελληνική, 5-2-1928

Πρωία, 5-7-1928

Ο καταποντισμός των Ελευθεροφρόνων στις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928 (5,3% και εκλογή ενός μόνο βουλευτή, του Σ. Ταλιαδούρου στα Τρίκαλα) λόγω και του δυσμενούς γι' αυτούς εκλογικού συστήματος (πλειοψηφικό με στενή περιφέρεια) και η προσωπική αποτυχία του Μεταξά να εκλεγεί βουλευτής στην ιδιαίτερη πατρίδα του, προκάλεσαν την ουσιαστική διάλυση του κόμματος και την αποχώρηση του αρχηγού του από την πολιτική ζωή. Ο Νικολούδης παρέμεινε τα επόμενα χρόνια μέλος μιας σκιώδους διοικούσας επιτροπής των Ελευθεροφρόνων, η οποία επιχείρησε ανεπιτυχώς να συνεργαστεί με τους Λαϊκούς στις αρχές του 1931, για να αποχωρήσει οριστικά από το κόμμα τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς.³³³

Παράλληλη με την κατάρρευση των Ελευθεροφρόνων υπήρξε και η κυκλοφοριακή συρρίκνωση της *Πολιτείας*, που τελικά οδήγησε στον τερματισμό της πρώτης περιόδου της έκδοσής της, στις 3 Αυγούστου 1929. Τον Μάιο του 1928 οι πωλήσεις της κυμαίνονταν στα 5.000 - 5.500 φύλλα, ενώ τον Ιανουάριο του επόμενου χρόνου, σύμφωνα με εκτιμήσεις βρετανών διπλωματών, είχαν πέσει στο μισό, δηλαδή στα 2.700 φύλλα.³³⁴ Παρά την επιθυμία του Μεταξά να διατηρηθεί ως πυρήνας συσπείρωσης ομοϊδεατών του και ως βάση ανάπτυξης κάποιας μελλοντικής πολιτικής

³³³ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 και 8-1-1931. Για την αποχώρηση του Νικολούδη από τους Ελευθερόφρονες βλ. την ανακοίνωσή του στα *Αθηναϊκά Νέα*, 2-9-1931.

³³⁴ Η κυκλοφορία της για τον Μάιο του 1928 συνάγεται από πληροφορίες που παραθέτει ο Σ. Σίμος σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο. Συγκεκριμένα, βασισμένος σε στοιχεία του ενός από τα δύο πρακτορεία διακίνησης τύπου, ο Σίμος αναφέρει ότι για δύο διαδοχικές ημέρες (21 και 22 Μαΐου) η *Πολιτεία* πούλησε 2.715 και 2.500 φύλλα αντίστοιχα. Αν δεχτούμε, όπως επισημαίνει ο Σίμος, ότι και τα νούμερα του άλλου πρακτορείου ήταν ανάλογα, οδηγούμαστε στην εκτίμηση για 5.000-5.500 φύλλα. Βλ. Επιστολή του Σ. Σίμου στον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την μείωση της κυκλοφορίας των βασιλοφρόνων εφημερίδων και τις κινήσεις του Μεταξά. Ημερομηνία 22-5-1928, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος 330-43. Για τις πωλήσεις της στις αρχές του 1929, βλ. FO371/15685/83-84, Sir Percy Loraine προς Austen Chamberlain, τηλ. 10, από 15^η Ιανουαρίου 1929, όπως παρατίθεται στο Σ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 334.

κίνησης,³³⁵ οι σποραδικές αναφορές στο Ημερολόγιό του, από το Δεκέμβριο του 1928 μέχρι τη διακοπή της κυκλοφορίας της, καταγράφουν την δυσμενή οικονομική κατάσταση της εφημερίδας και την εναγώνια προσπάθεια να κρατηθεί στη ζωή.³³⁶ Ο ίδιος συνειδητοποίησε το ανέφικτο της προσπάθειας, όταν στις 18 Απριλίου 1929 σημείωνε για το έντυπο του Νικολούδη: «*Η επιχορήγησις πρόκειται να παύση, από αχαριστίαν και υποτίμησιν*». Μπορεί η ταυτότητα των χορηγών και όποιοι άλλοι κρυφοί πόροι της εφημερίδας να μην αποκαλύπτονται ούτε στα σχετικά χωρία της προσωπικής αλληλογραφίας Νικολούδη – Μεταξά, ωστόσο η συμβολή τους στάθηκε ανεπαρκής, διότι το παθητικό της *Πολιτείας*, όπως τουλάχιστον σημείωνε ο ιδιοκτήτης της σε προσχέδιο επιστολής του προς τον Μεταξά λίγο μετά τον τερματισμό της κυκλοφορίας της, υπερέβαινε το 1.200.000 δρχ. Σ' αυτό περιλαμβάνονταν, εκτός από τις τρέχουσες υποχρεώσεις της εκκαθάρισης (οφειλές σε προσωπικό, ενοίκια, ασύρματο, τσιγκογράφους, τεχνικούς κλπ), προσωπικό δάνειο από συγγενή του, ανεξόφλητα γραμμάτια και ένα σχετικά μικρό χρέος προς την Εθνική Τράπεζα για το οποίο συνεννοούνταν απευθείας με τον διοικητή της Ι. Δροσόπουλου.³³⁷ Παράλληλα, από τις αρχές του 1929 ο Νικολούδης προσπάθησε να αξιοποιήσει με επωφελέστερο τρόπο την περιουσία της συζύγου του στην Κρήτη, μισθώνοντας στον Γ. Γρόμμαν (Grohmann) την εκμετάλλευση μεταλλείου στην περιοχή Κολουμβαρίου.³³⁸ Για να καλύψει μέρος των οικονομικών εκκρεμοτήτων της *Πολιτείας* κατά το κλείσιμό της, ο Νικολούδης με τη συνδρομή του Μεταξά

³³⁵ Βλ. Επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη με ημερομηνία 2-10-1928, Αρχείο Νικολούδη, ΕΛΙΑ, φ. Β1.

³³⁶ Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές στις 31-12-1928, 10-3-1929, 30-3-1929, 13-4-1929, 18-4-1929, 1-7-1929, 6-8-1929.

³³⁷ Προσχέδιο επιστολής Νικολούδη προς Μεταξά με ημερομηνία 21-8-1929, Αρχείο Νικολούδη, ΕΛΙΑ, φ. Β1. Από το περιεχόμενο της επιστολής Νικολούδη, πληροφορούμαστε για τους πιστωτές ενός μόνο μέρους του συνολικού παθητικού της εφημερίδας. Συγκεκριμένα, ποσό 410.000 δρχ οφείλονταν στις οικονομικές εκκρεμότητες της εκκαθάρισης, 300.000 δρχ. οφείλονταν σε δάνειο από κάποιον θείο του και 155.000 δρχ. ήταν το σύνολο των υποχρεώσεών του στην Εθνική Τράπεζα από εκκρεμούντα παλαιότερα γραμμάτια και προσωπικό δάνειο της συζύγου του Ειρήνης Νικολούδη. Δεν αναφέρεται σε ποιους χρωστούσε το υπόλοιπο ποσό (350.000 δρχ.) του συνολικού χρέους των 1.200.000 δρχ. Για τα χρέη του στην Εθνική Τράπεζα ο Νικολούδης απαντούσε με επιστολή του στις απαιτήσεις του δικαστικού τμήματος της τράπεζας ότι «περί των οφειλών τούτων αλλοίως είχομεν δηλώσεις της τέως Διοικήσεώς σας» και «άμα τη επιστροφή μου θα συνεννοηθώ μετά του κ. Δροσόπουλου δια τον διακανονισμόν του προκύψαντος ζητήματος». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ76 Φ.1221

³³⁸ Στην κατοχή της συζύγου του Νικολούδη Ειρήνης είχαν περιέλθει από την κληρονομία του πατέρα της Κ. Μάνου, τρία μεταλλεία σιδήρου στην Κρήτη. Το ένα από αυτά, στην περιοχή Ραβδούχα, το εκμεταλλεύονταν ο Νικολούδης από το 1926 μέσω του μηχανικού Ηρακλή Γρυπάρη, ο οποίος έκλεισε συμφωνία με τον οίκο Lippmann Bloch του Breslau. Τον Ιανουάριο του 1929 ο Νικολούδης εκμίσθωσε το μεταλλείο στον μεταλλειολόγο Γεώργιο Γρόμμαν (ο οποίος είχε αναπτύξει ανάλογη δραστηριότητα και σε άλλες περιοχές ως εργολάβος της εταιρείας «Σέριφος – Σπηλιανέζα» που εξήγγελε σιδηρομετάλλευμα από τη Σέριφο και ως διαχειριστής των κοιτασμάτων λιγνίτη στην περιοχή Διασταύρωση της Ραφήνας) με μίσθωμα το 45% του καθαρού κέρδους επί του εξορυσσόμενου μεταλλεύματος. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ77 Φ.582.

στράφηκε στον πρώην βουλευτή του κόμματός του Αλέκο Ιωαννίδη και κυρίως στον αδελφό του Δημήτριο Ιωαννίδη, οι οποίοι πιθανόν λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι ανάμεσα στους Ελευθερόφρονες και σε επιχειρηματία, για την έκδοση γραμματίων και τη σύνταξη εγγυητικών επιστολών με τα οποία θα συμπληρωνόταν το ποσό μιας προηγηθείσας συμφωνίας.³³⁹ Το πικρόχολο σχόλιο του Ημερολογίου του Μεταξά για τον Νικολούδη στις 13 Νοεμβρίου 1929 «...έχει βάσανα, τα οικονομικά του εις αθλίαν κατάστασιν. Τα αποδίδει όλα εις την Πολιτείαν. Αλλά νομίζω και ο τρόπος ζωής συνέτεινε», συμπληρώνει την εικόνα για την οικονομική κακοδιαχείριση της επιχείρησής του. Με το όνομά του να φιγουράρει στις κοσμικές στήλες των αθηναϊκών εφημερίδων σε όλη τη δεκαετία του 20, τακτικός θαμώνας του «Τροκαντερό», του «Φολί», του «Αμπασαντέρ» και των άλλων κοσμικών κέντρων της εποχής, σταθερά παρών στις αριστοκρατικές χοροεσπερίδες και συνεστιάσεις, εξέφραζε τον διακαή πόθο του καλλιεργημένου και εύπορου νεήλυδα της διασποράς να ενταχθεί στους μεγαλοαστικούς κύκλους της πρωτεύουσας ακολουθώντας έναν εξωστρεφή και δαπανηρό τρόπο ζωής.³⁴⁰ Στην ίδια επιθυμία αποδίδεται η ένταξή του σε κλειστά κλαμπ μεγαλοαστών όπως η Αθηναϊκή Λέσχη (το 1927)³⁴¹, σε συντηρητικά σωματεία όπως η Αγιοταφική Εταιρεία (ιδρ. 1926) και σε πολιτιστικούς φορείς όπως η Εταιρεία Ελληνικού Θεάτρου, στο Δ.Σ. της οποίας συμμετείχε από το 1918.

³³⁹ Βλ. Επιστολές Μεταξά προς Νικολούδη με ημερομηνίες 4-8-1929, 6-8-1929 και 11-8-1929, Αρχείο Νικολούδη, ΕΛΙΑ, φ. Β1. Η μυστικοπάθεια και το αινιγματικό ύφος της σχετικής επιστολογραφίας που δεν επέτρεψαν να ταυτοποιηθεί το όνομα του επιχειρηματία, οφείλονταν, όπως υπογράμμισε ο Μεταξάς, στο ότι «ο φόβος των είναι πολύ μεγάλος μήπως φανούν ότι μας υποστηρίζουν, και ως εκ τούτου πολεμηθούν εις την επιχείρησίν των».

³⁴⁰ «Εγινε μόδα. Έπειτα από κάθε χορό το γλέντι να τελειώνει στο υπόγειο του «Αμπασαντέρ». Στην κομψή αίθουσα, με το υποβλητικόν του φως, τας πρωινάς ώρας συναντά κανείς όλη την ελεγκαντική Αθήνα να ροφά σαμπάνια και να χορεύη μέχρι της Ανατολής του ηλίου. Σε μια φευγαλέα ματιά συλλαμβάνομεν σ' ένα τραπέζακι τον κ. και την κ. Νικολούδη, με άσπρη δαντέλλα, τον κ. Δ. Φιλάρετον, τον κ. και την κ. Κιτσίκη, μαύρη ζωρζέτ, πιο πέρα ο κ. Γ. Βλάχος με την συντροφιά του ... Ο ήλιος ροδίζων τα αετώματα των μεγάρων, τους ευρίσκει να αναρριχώνται από το κομψόν υπόγειον με τα πρόσωπα ωχρά. Το γλέντι της βραδυάς έχει τελειώσει, για να συνεχισθή το βράδυ πάλι μέχρι της άλλης πρωίας». Τυπικό δείγμα στήλης που περιγράφει την κοσμική κίνηση, από την εφημερίδα *Εμπρός* στις 27-2-1929, σε μια περίοδο διαπιστωμένης οικονομικής στενότητας του Νικολούδη.

³⁴¹ Δήμητρα Βασιλειάδου, *Η Αθηναϊκή Λέσχη. Αστική τάξη και ψυχαγωγία*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2004, Παράρτημα.

δ. Η θητεία του Θ. Νικολούδη στο Υπουργείο Παιδείας (Αύγουστος 1927-Ιούλιος 1928)

Η ενδεκάμηνη θητεία του Θ. Νικολούδη στο Υπουργείο Παιδείας ως μέλους των δύο τελευταίων κυβερνήσεων συνεργασίας, οι νομοθετικές του πρωτοβουλίες, η έντονη δραστηριότητα που επέδειξε και η σχετική αρθρογραφία της *Πολιτείας*, προσφέρονται για κάποιες παρατηρήσεις και συμπεράσματα ως προς τις ιδεολογικές αφετηρίες και τις αντιλήψεις του ίδιου – αλλά και του Μεταξά – για τη λειτουργία και το ρόλο του εκπαιδευτικού θεσμού. Δηλαδή για τις θέσεις τους πάνω σε ένα ζήτημα οξύτατης πολιτικής και διανοητικής αντιπαράθεσης τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Ο Νικολούδης ανέλαβε το υπουργείο δύο χρόνια μετά το Εθνικό Συνέδριο και τα Μαρασλειάκα, γεγονότα που εγκαινίασαν μια νέα, σκληρότερη στάση των αντιδραστικών κύκλων στα εκπαιδευτικά θέματα και λίγους μήνες μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που σηματοδότησε την οριστική ρήξη στους κόλπους των μεταρρυθμιστών, δηλαδή εκείνων των διανοουμένων και παιδαγωγών οι οποίοι, συναιρώντας τις ιδεολογικές τους διαφορές, είχαν συναινέσει σε ένα σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα. Η υπουργία Νικολούδη τοποθετείται αμέσως μετά την – γεμάτη αντιφάσεις και δισταγμούς λόγω της πολιτικής αστάθειας και των συχνών αλλαγών υπουργών – τρίτη περίοδο εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων (1923-1925) και την μερική ανάσχεσή της από τους υπουργούς της Παγκαλικής δικτατορίας.³⁴²

³⁴² Δεχόμαστε – με όλους τους περιορισμούς – την περιοδολόγηση της βενιζελικής εκπαιδευτικής πολιτικής που προτείνει ο Χ. Νούτσος. Βλ. Χ. Νούτσος, «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση», στο *Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, (Πρακτικά Συνεδρίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ.235.

Η συνέχιση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης μετά την αναστολή της από τις Νοεμβριανές κυβερνήσεις (1920-1922) επιχειρήθηκε με μια πρώτη δέσμη μέτρων από την «επαναστατική» κυβέρνηση Γονατά με υπουργό παιδείας τον Κ. Γόντικα το καλοκαίρι του 1923 (επανατοποθέτηση των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη, επανεισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό, ίδρυση διδασκαλείων, οργάνωση του Μαράσλειου σε πρότυπο διδασκαλείο κλπ) και με μια δεύτερη σειρά μέτρων το επόμενο καλοκαίρι, από την κυβέρνηση Παπαναστασίου και επί υπουργίας Ι. Λιμπερόπουλου (περαιτέρω αναβάθμιση των διδασκαλείων, αύξηση του αριθμού των Εποπτών, ίδρυση Παιδαγωγικής Ακαδημίας, μετεκπαίδευση εκπαιδευτικών στο εξωτερικό, ίδρυση πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη). Οι εξελίξεις αυτές πάγωσαν το φθινόπωρο του 1924, όταν η Επιτροπή Οικονομικών της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου απέρριψε την εκπαιδευτική πολιτική των μεταρρυθμιστών ως υπερβαίνουσα τις οικονομικές δυνάμεις της χώρας και ανασχέθηκαν σε μεγάλο βαθμό κυρίως μετά το Νοέμβριο του 1925 από την πολιτική του Παγκαλικού υπουργού παιδείας Ρ. Λιβαθινόπουλου (υποβάθμιση του θεσμού του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, πρόθεση για κατάργηση των διδακτικών βιβλίων της μεταρρύθμισης, απόλυση των Δελμούζου και Γληνού).

Εκτός από τις σύντομες αναφορές στην εκπαίδευση που περιέχονται στα δύο προγράμματα των Ελευθεροφρόνων,³⁴³ θα άξιζε να σταθεί κανείς στην αναλυτικότερη τοποθέτηση του Μεταξά σε μία έρευνα του *Διδασκαλικού Βήματος* τον Ιανουάριο του 1925 σχετικά με τις απόψεις των πολιτικών κομμάτων για το Λαϊκό Σχολείο.³⁴⁴ Δίπλα στις γενικόλογες, κοινότοπες και φανερά διεκπεραιωτικές απαντήσεις των άλλων συντηρητικών πολιτικών (του Π. Τσαλδάρη και του Ι. Δ. Ράλλη), ο Μεταξάς φαίνεται να είχε πιο επεξεργασμένες θέσεις. Απέδιδε την κακοδαιμονία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην εξυπηρέτηση των αναγκών εκείνων των μαθητών που προορίζονταν για ανώτερες σπουδές, στην έμφαση στις γλωσσολογικές γνώσεις και την παραμέληση των πρακτικών αναγκών της λαϊκής μάζας. Ως εκ τούτου, θεωρούσε τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια επιβεβλημένη, αναγνώριζε κάποιες προόδους, αλλά πίστευε πως εγκλωβίστηκε σε έναν κομματικό ανταγωνισμό γύρω από το γλωσσικό. Στις προτάσεις του, περιλαμβάνονταν η «αυτοτέλεια» του δημοτικού σχολείου, ακόμη και με αποκλεισμό από τις ανώτερες τάξεις του όσων δεν απέβλεπαν σε περαιτέρω μόρφωση και για το διδασκαλικό σώμα η αυστηρή πειθαρχία μαζί με μια λελογισμένη εκκαθάριση.³⁴⁵ Με άλλα λόγια, αποδέχονταν την ανάγκη αλλαγών στη λειτουργία του μαζικού σχολείου ως φορέα κοινωνικοποίησης, την απομάκρυνση από τον κλασικισμό και τη θεμελιώσή του σε πιο πραγματιστικές βάσεις. Εντούτοις, στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας που έδινε έμφαση στην ιεραρχία και την τάξη, υπογράμμιζε τους φραγμούς στη ροή του μαθητικού πληθυσμού, το συντηρητικό περιεχόμενο της αγωγής αφού «*παρημελήθη η δια του σχολείου διαμόρφωσις ηθών και χαρακτήρος*» και τον αυστηρό υπηρεσιακό και ιδεολογικό έλεγχο των εκπαιδευτικών.

³⁴³ Στο προεκλογικό πρόγραμμα του 1922 για την εκπαίδευση προβλέπονταν: εξαιτής υποχρεωτική εκπαίδευση, ηθική και υλική ενίσχυση του διδακτικού προσωπικού, ενιαία μέση εκπαίδευση με συγχώνευση των ελληνικών σχολείων και των γυμνασίων σε εξαιτή γυμνάσια, αύξηση του αριθμού των πρακτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης με μείωση των αντίστοιχων της κλασικής και ειδική μέριμνα για τη μειονοτική εκπαίδευση των ισραηλιτών και μουσουλμάνων. Στο πρόγραμμα του 1926 έχουν αφαιρεθεί οι αναφορές στην ενιαία μέση εκπαίδευση και έχουν προστεθεί δύο σημεία: η διάπλαση «ήθους, χαρακτήρος και αυτοπεποιθήσεως» ως θεμελιώδης στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος και η «καταστολή πάσης κινήσεως τεινούσης εις την ανατροπήν της πατρίδος, της θρησκείας και της οικογενείας». Βλ. «Το πολιτικόν πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων», *Νέα Ημέρα*, 13-10-1922 και «Αι γενικά γραμμαί της νομοθετικής πολιτικής των Ελευθεροφρόνων», *Πολιτεία*, 12-10-1926.

³⁴⁴ Θεωρούμε αντιπροσωπευτικές τις απόψεις Μεταξά για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, διότι το περιεχόμενο σπουδών, τα βιβλία, η γλώσσα, το διδακτικό προσωπικό και η νομοθεσία που διέπει τη μαζική δημοτική εκπαίδευση, συνιστούσαν το κατεξοχήν πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και το επίκεντρο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στις δεκαετίες του 1910 και 1920.

³⁴⁵ *Διδασκαλικόν Βήμα*, 1-1-1925.

Εκκινώντας από παραπλήσιες αρχές, ο Νικολούδης και σε αντίθεση με την εφεκτική πολιτική του προκατόχου του στο υπουργείο, Α. Αργυρού των Λαϊκών,³⁴⁶ δραστηριοποιήθηκε γρήγορα και τον Οκτώβριο του 1927 δημοσιοποίησε αλλαγές σε δύο διατάγματα.³⁴⁷ Το πρώτο [ν.3436 «Περί ανασυνθέσεως του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και των Εποπτικών Συμβουλίων» (Φ.Ε.Κ. 307/23-12-1927)] αφορούσε την ανασυγκρότηση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου³⁴⁸ και ουσιαστικά τροποποιούσε το το Ν.Δ. «Περί ανασυστάσεως και συγκροτήσεως του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και των Εποπτικών Συμβουλίων» (Φ.Ε.Κ. 315/18-9-1926) το οποίο είχε εκδοθεί από τη μεταβατική κυβέρνηση Κονδύλη κατά τη σύντομη θητεία του δημοτικιστή Αλ. Παππά στο υπουργείο και καθιέρωνε για πρώτη φορά τη συμμετοχή αιρετών αντιπροσώπων των εκπαιδευτικών κλάδων σε Υπηρεσιακό Συμβούλιο. Το σχέδιο Νικολούδη προέβλεπε αύξηση του αριθμού των διορισμένων τακτικών μελών από επτά σε εννέα, μείωση των αιρετών εκπροσώπων του εκπαιδευτικού συνδικαλισμού από τέσσερεις σε δύο και προσθήκη τριών ακόμη εκτάκτων μελών. Περιορίζε δηλαδή αισθητά το πάγιο αίτημα των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών για αποκέντρωση και συμμετοχή στο διοικητικό μηχανισμό της εκπαίδευσης.³⁴⁹ Η σύγκρουση του Νικολούδη με τους εκπαιδευτικούς εντάθηκε το Νοέμβριο του 1927 όταν, σε συνεργασία με τον μεταξικό υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ν. Βελέντζα, πέτυχε την καθαίρεση της διοίκησης της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας (Δ.Ο.Ε.) για «διαχειριστικές ανωμαλίες» και κορυφώθηκε την άνοιξη του επόμενου έτους, όταν μεθόδευσε τη διάσπασή της και τη δημιουργία ενός νέου συντηρητικού φορέα

³⁴⁶ Ο Νικολούδης κατηγορούσε τον Αργυρό για «παλαιοημερολογιτισμό και γλωσσική δημαγωγία». Βλ. *Ελ. Βήμα*, 15-9-1927.

³⁴⁷ Καθώς στο νομοθετικό έργο των κυβερνήσεων συνεργασίας περιλαμβάνονταν και η επικύρωση των Νομοθετικών Διαταγμάτων της Παγκαλικής δικτατορίας και της κυβέρνησης Κονδύλη, ο Νικολούδης σχεδίασε τροποποιήσεις για το Ν.Δ. «περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 17/18 Σεπτεμβρίου 1926 Ν.Δ. περί ανασυστάσεως και συγκροτήσεως του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου» και το Ν.Δ. «περί τροποποιήσεως και κυρώσεως των Ν.Δ. περί διδακτικών βιβλίων».

³⁴⁸ Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο είχε συσταθεί το 1914 και είχε εποπτικό, διοικητικό και νομοπαρασκευαστικό ρόλο. Ο ρόλος του έμεινε σχεδόν αμετάβλητος ως το 1925, όταν πέρασε σε μια φάση αστάθειας που αποτυπώνεται στις συχνές αλλαγές της σύνθεσής του ως αποτέλεσμα αλληπάλληλων υπουργικών αποφάσεων. Βλ. Γ. Τζάρτζας, «Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και η εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Πρακτικά Συνεδρίου του Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Ερευνών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2007, σ. 375-386.

³⁴⁹ Α. Κατεργάρης, «Ο θεσμός των Υπηρεσιακών Συμβουλίων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1926-1936)», ανακοίνωση στα πλαίσια του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου «Η Παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα: Ιστορικο-Συγκριτικές προσεγγίσεις», Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Οκτωβρίου 2002, www.elemedu.upatras.gr

εκπροσώπησης, προνομιακού συνομιλητή του Υπουργείου.³⁵⁰ Ταυτόχρονα, τον Ιανουάριο του 1928 παρέπεμψε το Δ.Σ. της μετριοπαθέστερης Ο.Λ.Μ.Ε. στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο με το ερώτημα της απόλυσης, όταν το τελευταίο κατήγγειλε παρεμβάσεις του υπουργού στη σύνθεση του εκλεκτορικού σώματος κατά τη συγκρότηση του νέου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Οι επιθέσεις στα εκπαιδευτικά συνδικάτα οφείλονταν και στην γενικότερη ανησυχία που προκαλούσαν οι ζυμώσεις στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, ιδίως η οργάνωση και η μαχητικότητα της νεοϊδρυθείσας Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων (Σ.Δ.Υ.) στην οποία συμμετείχαν και οι εκπαιδευτικοί. Στο στόχαστρο έμπαινε κυρίως η Δ.Ο.Ε., που εκπροσωπούσε την πολυπληθέστερη κατηγορία δημοσίων υπαλλήλων με υψηλή οργανωτική πυκνότητα, την πρώτη που, κατά το πρότυπο των εργατών, προχώρησε στη συγκρότηση ενιαίας πανελλαδικής συνδικαλιστικής οργάνωσης και στην οποία από το 1923 επικρατούσαν οι φιλελεύθεροι και αριστεροί συνδικαλιστές. Η πρακτική των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών να μην περιορίζονται στους μισθούς και τις εργασιακές σχέσεις αλλά να αρθρώνουν λόγο για ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής και να διεκδικούν ουσιαστική συμμετοχή στα Υπηρεσιακά Συμβούλια, δεν γινόταν εύκολα ανεκτή.³⁵¹

Το δεύτερο νομοσχέδιο του Νικολούδη (ν.3438/21-12-1927, «περί σχολικών βιβλίων») επέφερε αλλαγές στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων της στοιχειώδους εκπαίδευσης καθώς και στη διαδικασία συγγραφής και έγκρισής τους. Συγκεκριμένα επανέφερε τον τρόπο συγγραφής που προέβλεπε ο προ του 1917 νόμος (ο ν. ΓΣΑ'), σύμφωνα με τον οποίο τα βιβλία γράφονταν βάσει διαγράμματος που εξέδιδε το υπουργείο και το οποίο όριζε την ποσότητα και τη οργάνωση της ύλης. Συγχρόνως, επικροτούνταν ο αυστηρός περιορισμός των εγκεκριμένων βιβλίων που κυκλοφορούσαν στο εμπόριο - κυρίως των αναγνωστικών - ενώ συγκροτήθηκαν και δύο επιστημονικές επιτροπές για την αναθεώρησή τους. Ο στόχος, σύμφωνα με τη σχετική αγόρευση του βουλευτή των Ελευθεροφρόνων Γ. Αθανασιάδη – Νόβα, ήταν το περιεχόμενο της σχολικής αγωγής, καθώς με την κατάλληλη επιλογή και διάταξη της διδακτέας ύλης επιδιώκονταν η τόνωση του θρησκευτικού, του πατριωτικού και

³⁵⁰ Αναλυτικά για τη σύγκρουση Νικολούδη – Δ.Ο.Ε. και τη διάσπαση της δεύτερης, βλ. Θ. Αθανασιάδης, *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. Η ίδρυση και η πορεία της*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα Φ.Π.Ψ., Ιωάννινα 1999, σ. 472-506.

³⁵¹ Θ. Αθανασιάδης, «Εκπαιδευτικά συνδικάτα και εκπαιδευτική πολιτική: Όψεις του 20ού αιώνα», στο Ιωσήφ Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τ. Β': Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Gutenberg, Αθήνα 2011, σελ. 1009-1030.

του ηθικού αισθήματος των μαθητών και η ανανέωση της πίστης τους στις καθολικές αξίες του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος.³⁵² Η επανάκαμψη στον ρομαντικό εθνικισμό, τον παραδοσιακό σχολικό διδακτισμό και την ηθικολογία υπαγορεύονταν τόσο από τις ιδεολογικές αρχές των Ελευθεροφρόνων όσο και από την λυσσαλέα αντίδραση των συντηρητικών κύκλων στον ορθολογισμό, τον αντιαυταρχισμό και την απουσία στόμφου που χαρακτήριζε ορισμένα από τα βιβλία της βενιζελικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Εντούτοις, η επανάκαμψη αυτή επιχειρούνταν με έναν αξιοσημείωτο συμβιβασμό στο γλωσσικό ζήτημα, διότι το άρθρο 6 του σχετικού νόμου επανέφερε τη δημοτική στο πρωτοβάθμιο σχολείο (με συνδιδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις).

Τα δύο νομοσχέδια του Νικολούδη εντάσσονταν σε έναν κύκλο και άλλων νομοθετημάτων που δεν πρόλαβαν να κατατεθούν λόγω της κυβερνητικής κρίσης που ξέσπασε την άνοιξη του 1928 και τα οποία υποβάλλουν την ιδέα μιας ολοκληρωμένης παρέμβασης. Σε αυτά, σύμφωνα με το συντάκτη τους, τον συντηρητικό παιδαγωγό Γ. Παλαιολόγο, προβλέπονταν η αλλαγή της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος προς ένα μοντέλο με σαφέστερους κοινωνικούς διαχωρισμούς, η αναδιοργάνωση των διδασκαλείων και δευτερεύοντα μέτρα για τη σχολική υγιεινή, τα νυκτερινά σχολεία, τη σχολική στέγη και τη σωματική αγωγή.³⁵³ Επιπλέον, ήταν δηλωμένη η πρόθεση του υπουργού για νομοθετική κατοχύρωση μιας ειδικής σχέσης των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών με το υπουργείο παιδείας ώστε να ελέγχονται η λειτουργία και οι σκοποί τους.³⁵⁴ Την εικόνα ενός συγκεντρωτικού υποδείγματος που απέβλεπε στον απόλυτο διοικητικό και ιδεολογικό έλεγχο, συμπληρώνει το σχέδιο του Νικολούδη για υπαγωγή όλων των εκπαιδευτικών

³⁵² Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Β' Σύνοδος της Α' κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΔ (5 Δεκεμβρίου 1927). Στην αντίληψη πως το σχολείο πρέπει να είναι ελεύθερο, ανεπηρέαστο από το κράτος και την πολιτική του, ο Νόβας αντιπαρέθετε τα λόγια του Λένιν : «Το λέμε ανοιχτά, ότι το σχολείο έξω από τη ζωή, έξω από την πολιτική είναι ψέμα και υποκρισία» και κατέληγε : «Ούτως υπέταξεν ο Λένιν εις τους σκοπούς του το σχολείον. Δεν έχομεν και ημείς το ίσον τουλάχιστον δικαίωμα ν' αφήσωμεν το σχολείον εις την εξυπηρέτησιν των ιδικών μας σκοπών, των αιωνίων σκοπών της ανθρωπότητος;».

³⁵³ Η νέα δομή του συστήματος θα επέτρεπε στους ικανούς μαθητές να εισαχθούν μετά την τετάρτη δημοτικού σε τριετές προγυμνάσιο, κατόπιν σε πεντατάξιο γυμνάσιο για να συνεχίσουν στο πανεπιστήμιο ή στις διετείς σχολές δασκάλων. Οι υπόλοιποι, μετά την αποφοίτηση από το εξατάξιο δημοτικό θα μπορούσαν να παρακολουθήσουν ένα τριτάξιο «Πρακτικό» σχολείο και στη συνέχεια να εγγραφούν στις μέσες επαγγελματικές σχολές, ενώ υποστηρίζονταν πως όσοι δεν έχουν τα πνευματικά προσόντα και οι γονείς τους την οικονομική δυνατότητα θα έπρεπε να εγκαταλείψουν το δημοτικό σχολείο μετά από τετραετή φοίτηση. Βλ. Γ. Παλαιολόγος, *Σκέψεις τινες περί οργάνωσης της Εκπαίδευσης*, εκδ. οίκος Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήναι 1928.

³⁵⁴ Θ. Νικολούδης, «Το εκπαιδευτικόν πρόβλημα», *Πολιτεία*, 1-9-1928.

θεσμών (γεωργικών, βιοτεχνικών, εμπορικών σχολών, ορφανοτροφείων κλπ) στο Υπουργείο Παιδείας.³⁵⁵

Οι αντιδράσεις στις κινήσεις του Νικολούδη προήλθαν κατά πρώτο λόγο από τους κυβερνητικούς εταίρους του Μεταξά που θεώρησαν πως υπερέβαιναν τις προγραμματικές εξαγγελίες της κυβέρνησης και έθεταν γενικό κυβερνητικό ζήτημα. Χρειάστηκε να εκβιάσει ο Μεταξάς τη συναίνεση των Παπαναστασίου, Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου με την απειλή της άρσης εμπιστοσύνης, για να ψηφιστούν τα νομοσχέδια με κάποιες σημαντικές τροποποιήσεις. Ο φιλελεύθερος Τύπος κατήγγειλε τις πρωτοβουλίες του υπουργού και τη σύγκρουση με τους εκπαιδευτικούς ως άκαιρες εκδηλώσεις αντιδημοκρατικού πνεύματος, κομματικού καιροσκοπισμού και προσωπικής ματαιοδοξίας.³⁵⁶ Στις λαϊκές αντιβενιζελικές εφημερίδες οι απόψεις μοιράζονταν σε αυτές που επιδοκίμαζαν την κάθαρση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και των Ομοσπονδιών από τα κομμουνίζοντα στοιχεία και σε αυτές που διαμαρτύρονταν για την καθιέρωση της μαλλιαρής γλώσσας στο δημοτικό, ενώ ψηφίσματα στήριξης της πολιτικής Νικολούδη εξέδωσαν η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών, η Φιλοσοφική Σχολή, ο ΣΕΒΒ, οι εφοπλιστές, ο Εμπορικός Σύλλογος, πολλά επιμελητήρια, η εκκλησία και πλήθος μικροαστικών οργανώσεων.³⁵⁷ Οι ετερόκλητες επικρίσεις έδιναν το δικαίωμα στο Μεταξά να υποστηρίζει στη Βουλή πως «τα νομοσχέδια ταύτα είναι απλώς συνθήκη ειρηνεύσεως των αντιμαχομένων ιδεών» και στο Νικολούδη να θεωρεί πως «εστάθη αφανatίστως εις το μέσον των δύο σχολών, της σχολαστικής και πεπαλαιωμένης αφ' ενός και της φουτουριστικής και φρενήρους αφ' ετέρου».³⁵⁸

Αν παραβλέψουμε την ένταση του πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου της συγκυρίας και εξετάσουμε την εξέλιξη των ζητημάτων που έθιγαν τα νομοσχέδια Νικολούδη στη μακρά διάρκεια της πορείας των εκπαιδευτικών πραγμάτων, θα

³⁵⁵ Θ. Νικολούδης, «Περί τον εκπαιδευτικόν θόρυβον», *Πολιτεία*, 6-2-1929. Οι σχολές αυτές ανήκαν στη δικαιοδοσία άλλων φορέων, όπως τα υπουργεία Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Προνοίας, τα Εμπορικά Επιμελητήρια κλπ.

³⁵⁶ Ελεύθερον Βήμα, 13-12-1927, και 12-1-1928.

³⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά *Εμπρός*, 14-11-1927 και 16-11-1927, *Σκριπ*, 2-12-1927. Για τα υπομνήματα στήριξης του Νικολούδη βλ. «Η φωνή της πανελληνίου συνειδήσεως», *Πολιτεία*, 26-10-1927. Η *Πολιτεία* μάλιστα υπογράμμισε πως με τις κινήσεις αυτές «η μεγάλη αστική και μικροαστική μάζα της χώρας ήτις, εν των κυκλώνι των οικονομικών προβλημάτων και των βιωτικών δυσχερειών της δυστυχησάσης πατρίδος, παρεσύρθη στιγμιαίως από τον άνεμον των συγκεχυμένων ανατρεπτικών ιδεών όλων των ταραχωδών περιόδων της ιστορίας, επανέρχεται συν τω χρόνω και πάλιν προς τας υγιείς, συντηρητικές αρχάς, αίτινες αείποτε εν τη χώρα ταύτη ετεχνούργησαν την ωραίαν και στερεάν άλυσσον της ελληνικής παραδόσεως».

³⁵⁸ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Β' Σύνοδος της Α' κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΖ (8 Δεκεμβρίου 1927), σ. 215 και *Πολιτεία*, 1-9-1928. Οι δηλώσεις αυτές είναι χαρακτηριστικές της αυτοεικόνας των Ελευθεροφρόνων την περίοδο αυτή.

διαπιστώσουμε πως, από πολλές πλευρές, δεν συνιστούσαν πρόσκαιρη συντηρητική τροχοπέδη σε μια φιλελεύθερης έμπνευσης σταθερή διαδικασία εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο της επόμενης βενιζελικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, με τον νόμο 4653/1930 «*Περί Διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως*» διατηρήθηκε η υποεκπροσώπηση των εκπαιδευτικών στο νεοσυσταθέν Εκπαιδευτικό Διοικητικό Συμβούλιο με δύο μόνο αιρετά μέλη, ενώ ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου τόνιζε στις διαμαρτυρούμενες Ομοσπονδίες πως «*η αυτοδιοίκησης του κλάδου, αποτελεί προφανώς άρνησιν της εννοίας του κράτους και παρανόησιν της Δημοκρατίας*».³⁵⁹ Ένα χρόνο νωρίτερα, η ειδική αναφορά (άρθρο 6) του ν. 4229/1929, του γνωστού «Ιδιώνυμου», στους εκπαιδευτικούς που επέτρεπε τη δίωξή τους με βάση όχι διαπιστωμένες ανατρεπτικές πράξεις αλλά τις πολιτικές ή κοινωνικές τους ιδέες και κυρίως ο ν. 4879/1931, ο ονομαζόμενος «διαλυτικός», που έθετε καίριους περιορισμούς στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι και αποψίλωνε τα εκπαιδευτικά συνδικάτα από τα έμπειρα στελέχη τους, συγκροτούσαν ένα πλέγμα ρυθμίσεων που αποσκοπούσε στον έλεγχο του φρονήματος των εκπαιδευτικών και στην ανάσχεση του αριστερού προσανατολισμού των εκπροσώπων τους.³⁶⁰ Όσον αφορά το γλωσσικό, κατά τη μεταρρύθμιση του 1929 έμεινε στο περιθώριο και ο ίδιος ο Βενιζέλος απέτρεψε την αναδίφησή του, όταν στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τα νομοσχέδια Γόντικα – Κακούρου υποστήριξε: «*Το λέγει ο νόμος και μάλιστα φέρει την υπογραφή του κ. Νικολούδη. Εις το δημοτικόν σχολείον η διδασκαλία γίνεται δια της δημοτικής γλώσσης. Ας αρκεσθώμεν εις αυτό και ας μην εξωθούμε τα πράγματα*».³⁶¹

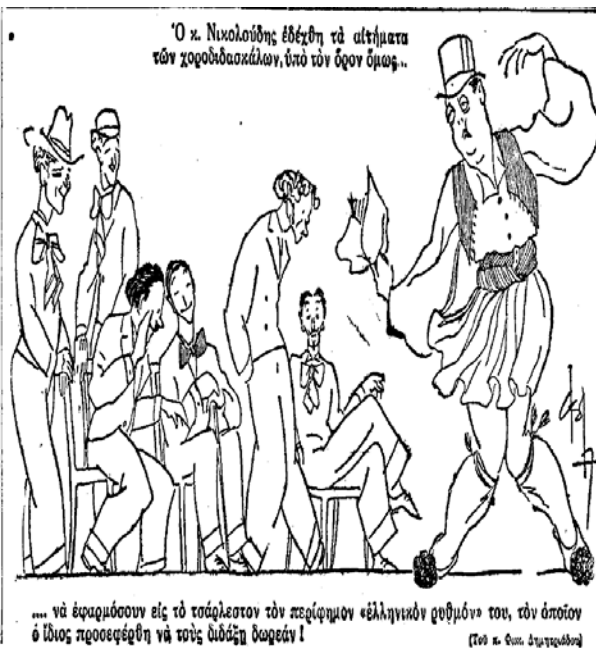
³⁵⁹ *Διδασκαλικόν Βήμα*, τ. 266, 2-3-1930, σ. 4

³⁶⁰ Θ. Αθανασιάδης, «Εκπαιδευτικά συνδικάτα και εκπαιδευτική πολιτική...», ό.π., σ.136-141.

³⁶¹ Βλ. «Β' συζητήσεις επί των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου νόμου περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως», όπως αναδημοσιεύεται στο Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', Gutenberg, Αθήνα, σ. 327.

Ελ. Βήμα, 7-12-1927

Ελ. Βήμα 25-3-1928

Ο πρόδηλος αυταρχισμός του Νικολούδη στην άσκηση των καθηκόντων του, οι εξωθεσμικές του παρεμβάσεις, η έμφαση στην πειθαρχία και το μεσσιανικό του ύφος που σατίριζε ο τύπος της εποχής, δεν πρέπει να συγκαλύπτουν τη σύγκλιση των απόψεων των αστικών κομμάτων του μεσοπολέμου για την αντιμετώπιση του δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλιστικού κινήματος και τον γενικό αποτροπιασμό που προκαλούσε η μαρξιστικής έμπνευσης θέση πως η σχέση δημοσίου υπαλλήλου και κράτους είναι σχέση εργάτη προς εργοδότη.³⁶²

Ο Νικολούδης απέρριπτε το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των Φιλελευθέρων, το οποίο εστίαζε στην «αυθυπαρξία του νεοελληνικού πολιτισμού» και την «τάση προς τη σύνθεση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου προτύπου με βάση μια πιο ορθή και ρεαλιστική αποδοχή της υπάρχουσας κοινωνικής και φυσικής πραγματικότητας»,³⁶³ προφανώς διότι ο νεοελληνικός πολιτισμός δεν φιλτράρονταν επαρκώς μέσα στον υπερβατικό εθνικισμό και τον ιδεαλιστικό ιδανισμό που πρέσβευε ο ίδιος και ο πνευματικός του περίγυρος.³⁶⁴ Ταυτόχρονα, ως πολιτικός και

³⁶² Στη δεκαετία του 1930, τρεις διαφορετικές κυβερνήσεις (Βενιζέλου, Τσαλδάρη και Μεταξά) διέλυσαν με ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις την τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων, το 1931, το 1935 και το 1936 αντίστοιχα. Βλ. Θ. Αθανασιάδης, *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας...* ό.π., σ. 14.

³⁶³ Νούτσος Χ., ό.π.

³⁶⁴ Η θέση του για παράδειγμα ότι το κράτος «Είς την εκπαίδευσιν απέβλεπεν κυρίως ως μέσον ικανοποιήσεως των “αναγκών και αξιώσεων της συγχρόνου κοινωνίας” και όχι ως μέσον πνευματικής και ψυχικής τελειοποιήσεως, ως μέσον αναπτύξεως όλων των πνευματικών και ηθικών ιδιοτήτων του παιδός προς δημιουργίαν μιας ανωτέρας ζωής και ενός καλλιτέρου κόσμου,

εκδότης, όφειλε να συντονίζεται με τον ηθικό πανικό και την «εξέγερσιν της εθνικής συνειδήσεως» που είχαν μεγάλη απήχηση στο εκλογικό του ακροατήριο και το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας του. Έτσι όμως τα περιθώρια διαφοροποίησής του από τους γλωσσαμύντορες ήταν περιορισμένα. Ενώ χαρακτήριζε την αντιμεταρρυθμιστική απόπειρα των ετών 1920-1922 «*τυφλήν αντίδρασιν άνευ συστήματος και πνεύματος συγχρονισμένου, αντίδρασιν εντελώς καθυστερημένων και ακαταλλήλων ανθρώπων, ήτις εψύχρανε κάθε φωτισμένην συνείδησιν*», αρνούνταν να αναγνωρίσει την συντηρητική αναδίπλωση του Δελμούζου και την προσχώρησή του από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στο σχήμα πατρίς – θρησκεία – οικογένεια και τον θεωρούσε, μαζί με τον Τριανταφυλλίδη, συνυπεύθυνο για τη μετατροπή της μεταρρύθμισης από καθαρά γλωσσική υπόθεση σε επικίνδυνο κίνημα κοινωνικού χαρακτήρα.³⁶⁵ Η υπόρρητη ανάγκη αυτονόμησης του Νικολούδη και του περιβάλλοντός του από τους αντιμεταρρυθμιστές, αφορούσε κατά κύριο λόγο το γλωσσικό ζήτημα.

Πρέπει να υπογραμμιστεί πως η *Πολιτεία* αντιπροσώπευε τη μετριοπαθέστερη φωνή του αντιβενιζελικού Τύπου στη γλωσσική διεκυστίνδα. Το 1918 επιδοκίμαζε την εισαγωγή της απλής δημοτικής στο δημοτικό σχολείο και το Νοέμβριο του 1920, μία εβδομάδα μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, ζητούσε από τη νέα κυβέρνηση, σε πρωτοσέλιδο άρθρο της με τίτλο «Να μη χαθή ό,τι εκερδήθη», να μην αναστείλει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, προκαλώντας τα ευμενή σχόλια του *Νουμά*.³⁶⁶ Τον επόμενο χρόνο διαφώνησε έντονα με την (επί το αυστηρότερο) αλλαγή του γλωσσικού άρθρου κατά τη σχεδιαζόμενη αναθεώρηση του Συντάγματος και διαμαρτύρονταν για τις κινητοποιήσεις των Πολιτικών Συλλόγων προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο επιφυλλιδογράφος της Φώτος Πολίτης κατακεραύνωνε τους καθαρολόγους και υποστήριζε τη διδασκαλία της δημοτικής στην εκπαίδευση.³⁶⁷

ανεξαρτήτως χρονικών περιορισμών και προϋποθέσεων και κοινωνικών αξιώσεων, αίτινες αποτελούσι δευτερεύον δια την εκπαίδευσιν ζήτημα» απηχεί καθαρά τις απόψεις των Γ. Αποστολάκη και Φ. Πολίτη. Βλ. «Η Εκπαίδευσις», *Πολιτεία*, 5-2-1927.

³⁶⁵ *Πολιτεία*, 6-2-1929. Για τη μετατόπιση του Δελμούζου σε εθνοκεντρικές θέσεις βλ. Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθερο διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, σ. 68-76. Είναι όμως αξιοσημείωτο πως από τις στήλες της *Πολιτείας* ο συνεργάτης του Νικολούδη Φ. Πολίτης επικροτούσε σταθερά το παιδαγωγικό έργο του Δελμούζου και τον υπερασπιζόταν από τις επιθέσεις των «ανίδων, άμυαλων και βρομερών φανατικών». Βλ. τα άρθρα του Φ. Πολίτη, «Παιδαγωγική Δ'», *Πολιτεία* 28-7-1923, «Μία εορτή», *Πολιτεία* 29-12-1925 και «Εκπαίδευσις», *Πολιτεία* 11-3-1927.

³⁶⁶ *Πολιτεία*, 4-4-1918. «Να μη χαθή ό,τι εκερδήθη», *Πολιτεία*, 8-11-1920 και *Ο Νουμάς*, ΙΖ' (Β'), 1920, αριθ. 710, (14 Νοεμβρίου 1920).

³⁶⁷ Η εφημερίδα ειρωνευόταν τις παρεμβάσεις που ετοίμαζε η Επιτροπή επί των μεταρρυθμιστικών διατάξεων του Συντάγματος, τις οποίες «μεγαλορρήμων καθαρευουσιάνικη Μούσα θα αναλάβη να

Μέσα στο έντονα πολωτικό κλίμα των Μαρασλειακών η *Πολιτεία*, παρόλο που καταδίκασε «την πειραματιστική μανία των ακορέστων μεταρρυθμιστών» που «υπονομεύουν τα θεμέλια του εκπαιδευτικού και κοινωνικού συστήματος της χώρας», συγχρόνως ένιωθε υποχρεωμένη να καταγγείλει την γενική εκκαθάριση του υπουργείου παιδείας από τα δημοτικιστικά στοιχεία που επαγγέλονταν οι υπουργοί του Πάγκαλου.³⁶⁸ Από το 1925 αραίωσαν τα αντικαθαρευουσιάνικα σχόλια, ωστόσο η εφημερίδα παρακολουθούσε τις διαλέξεις του Ψυχάρη κατά το τελευταίο του ταξίδι στην Ελλάδα, δημοσίευε συχνά άρθρα του και τον παρουσίαζε ως ένα γραφικό αλλά συμπαθές απομεινάρι μιας ηρωικής εποχής, που πρέσβευε ξεπερασμένες γλωσσικά αλλά συντηρητικές πολιτικά απόψεις, οι οποίες παρέπεμπαν στα «ειδυλλιακά χρόνια των Μάνων, των Μαβίληδων και των Δραγούμηδων».³⁶⁹ Ο Νικολούδης βέβαια, στο κλίμα ενός σιωπηρού συμβιβασμού των συντηρητικών δημοτικιστών με τους καθαρευουσιάνους μπροστά στην έξαψη των παθών, αποκήρυξε το δημοτικιστικό του παρελθόν όταν του το θύμισαν οι αντίπαλοί του στη βουλή κατά τη συζήτηση των νομοσχεδίων του και χαρακτήρισε τις *Δειλινές Κουβέντες* του «νεανικόν αμάρτημα».³⁷⁰

Αντίστοιχες αντιλήψεις είχε και ο Μεταξάς, η βιογραφία και η βιβλιοθήκη του οποίου σημειωτέον πως δεν φανερώνουν έναν ακαλλιέργητο στρατιωτικό αλλά κάποιον που παρακολουθούσε με τον δικό του τρόπο τις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής του.³⁷¹ Εκτός από την επτανησιακή του καταγωγή, περιοχή όπου η τοπική

υμνήση μίαν ημέραν...», επιτίθονταν στον πρόεδρό της Ν. Λεβίδη θυμίζοντας πως «είνε ο ρήτωρ εκείνος, όστις, ως εντεταλμένος της Εθνικής Συνελεύσεως, κατεδίδωξε τον αείμνηστον Ίωνα Δραγούμην – το φωτεινόν εκείνο και σύγχρονον πνεύμα – μέχρι του τάφου του» και χαρακτήριζε «μανιακούς» και «ηλιθίους» τα μέλη των Πολιτικών Συλλόγων που ανακινούν το γλωσσικό. Βλ. *Πολιτεία*, 3-3-1921 και 24-5-1921. Επίσης Φ. Πολίτης, «Όταν έλθη ο παράκλητος», *Πολιτεία*, 2-2-1920, «Ο συμβιβασμός», *Πολιτεία*, 9-2-1920 και «Το γλωσσικόν άρθρον», *Πολιτεία* 17-4-1921.

³⁶⁸ *Πολιτεία*, 17-6-1926 και 18-2-1926.

³⁶⁹ Βλ. «Ένα γράμμα του Ψυχάρη», *Πολιτεία*, 11-12-1924, «Μια κουβέντα με το κυρ – Γιάννη Ψυχάρη», *Πολιτεία*, 2-7-1925, «Η διάλεξις του κ. Ψυχάρη», *Πολιτεία*, 15-7-1925, δύο άρθρα του που δημοσίευσε στη στήλη «Ελεύθερες γλωσσολογικές συζητήσεις» στις 9 και 10-7-1926 καθώς και την επίθεσή του στις γλωσσικές απόψεις του Βενιζέλου στο Γ. Ψυχάρη, «Ο κ. Βενιζέλος και η γλώσσα μας», *Πολιτεία*, 9-3-1927. Στα κείμενα αυτά και κυρίως στα σχόλια που τα συνόδευαν, εκθειάζονταν όχι οι γλωσσικές θέσεις του Ψυχάρη αλλά ο εθνικισμός, ο συντηρητισμός και η συμπάθειά του για τους «βασυλικούς φίλους της Ιδέας». Για την ιδεολογική μεταστροφή του Ψυχάρη μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, βλ. Πατρικίου – Σταυρίδη Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 127-129 και Θεοτοκάς Γ., *Πνευματική Πορεία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα χ.χ., σ. 178-179.

³⁷⁰ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Β΄ Σύνοδος της Α΄ κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΖ (8 Δεκεμβρίου 1927), σ. 223.

³⁷¹ Λιάκος Α., «Εξ ελληνικής εις την ημών κοινήν γλώσσαν», στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001, σ. 963. Βατικιώτης, Π.Γ., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, Αθήνα,

κουλτούρα ήταν συνδεδεμένη με το δημοτικισμό, έχει σημασία ότι υπαρχηγός του στο κόμμα των Ελευθεροφρόνων το διάστημα 1921-1924 ήταν ο συνεργάτης και αρθρογράφος του *Νουμά*, Α. Βαμβέτσος (Α. Τρανός). Ο ίδιος ο Μεταξάς κατέγραψε στο Ημερολόγιό του την ισχυρή επίδραση που άσκησαν πάνω του οι ιδέες και τα βιβλία του συντηρητικού δημοτικιστή Γ. Αποστολάκη,³⁷² ενώ λίγο μετά την ψήφιση των νομοσχεδίων Νικολούδη σημείωνε: «... Στο δρόμο εβαρυνθήμυσα διότι ευρίσκομαι με την αντίδρασιν εις το εκπαιδευτικόν. Αλλά και οι άλλοι δεν είναι με την πρόοδον. Σκότος παντού». ³⁷³ Τις θέσεις αυτές, εκτός από το Νικολούδη και το Μεταξά, υιοθετούσαν στελέχη όπως ο λογοτέχνης, δημοσιογράφος της *Πολιτείας* και βουλευτής του κόμματος Γ. Αθανασιάδης – Νόβας αλλά δεν περιλαμβάνονταν σε καμιά προγραμματική διακήρυξη, διότι αναμφίβολα δεν εξέφραζαν το σύνολο των Ελευθεροφρόνων. ³⁷⁴ Τις συμμερίζονταν όμως διάφοροι πολιτευτές του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, όπως ο αδελφός του Ίωνα Δραγούμη Φίλιππος ή ο εκ των ιδρυτικών στελεχών του Εκπαιδευτικού Ομίλου Κ. Δεμερτζής, καθώς και κάποιοι εκδότες ή διανοούμενοι - δημοσιογράφοι που αρθρογραφούσαν σε συντηρητικά έντυπα όπως ο Άριστος Καμπάνης και ο τακτικός συνομιλητής του Μεταξά για φιλολογικά θέματα, Ηρακλής Αποστολίδης.

Οι περισσότεροι από τους εθνικιστές δημοτικιστές που ξεκίνησαν από τον κύκλο του *Νουμά* και συνδέθηκαν πολιτικά με τη μοναρχική παράταξη, στη δεκαετία του 1920 χάνονται από το πεδίο παρατήρησής μας, επειδή υπέστειλαν το δημοτικισμό τους μπροστά στην ταύτισή του με τον βενιζελισμό και κατόπιν με τον «μαλλιαροκομμουνισμό» και λόγω της επίδρασης που είχαν στο κοινό τους οι κραυγές των εθνικών συνεδρίων και των μικροαστικών οργανώσεων. Στοιχήθηκαν πίσω από τη μετριοπαθή θέση πως τη γλώσσα την καθορίζει και τη διαμορφώνει η δύναμη των πραγμάτων, ο χρόνος και το τάλαντο των μεγάλων λογοτεχνών. Κατά συνέπεια, ήταν αντίθετοι στην άσκηση γλωσσικής πολιτικής εκ μέρους του κράτους και στη θέσπιση

Ευρασία, 2005. Για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του Ι. Μεταξά, βλ. <http://www.ioannismetaxas.gr/BibliothikiIndex.html>.

³⁷² «Τελειώνω “Η ποίησι στη ζωή μας” Αποστολάκη. Και “Άπαντα” Σολωμού. Άστραψε μέσα μου και αρχίζει να φεγγοβολάει. – Δόξα σοι ο Θεός!». «... Αισθάνομαι πλέον καλά τον δρόμον μου ως Έλληνας. Συνήλθα». «... Αλλά μέσα μου εξεκαθάρισα. Συνέτειναν Γιάννη Αποστολάκη, “Possedes”, Renan “Vie de Jesus”. Βαδίζω ήρεμος πλέον και αδιάφορος». Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφές της 2,4 και 19-2-1925 αντίστοιχα.

³⁷³ Ι. Μεταξάς, ό.π., καταγραφή της 31-12-1927.

³⁷⁴ Για παράδειγμα, ο μεταξικός βουλευτής Κ. Καλκάνης, στη συζήτηση για τα νομοσχέδια Νικολούδη επέμενε πως «ο μαλλιαρισμός είναι και κομμουνισμός». Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Β' Σύνοδος της Α' κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσις Ις' (7-12-1927), σ. 207.

νόμων μέσα σε κλίμα φανατισμού και κομματικών προκαταλήψεων.³⁷⁵ Αυτές ακριβώς ήταν και οι γλωσσικές απόψεις των δημοτικιστών Γ. Αποστολάκη και Φ. Πολίτη, των γνησιότερων θεωρητικών της συντηρητικής σκέψης κατά τη δεκαετία του 1920.³⁷⁶ Και είναι χαρακτηριστικό πως, στο πλαίσιο της όσμωσης που εντείνεται μετά την αποχώρηση του Δελμούζου από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο το 1927, σε θεμελιώδη στοιχεία αυτής της σκέψης θα συγκλίνουν πολλοί φιλελεύθεροι διανοούμενοι για να αποσπάσουν το δημοτικισμό από το ιδεολογικό περιβάλλον της αριστεράς, να τον συνδέσουν με τη λαογραφία, τον «εθνισμό» και την εθνική συνέχεια.³⁷⁷ Η απόπειρα αυτή, εμφανής στην περίπτωση του περιοδικού του Κ. Μπαστιά *Ελληνικά Γράμματα* (1927-1930), όπου στην ελληνοκεντρική τοποθέτηση των Αποστολάκη – Πολίτη προσχώρησαν ο εκδότης, ο Δελμούζος και πολλοί λογοτέχνες, θα κορυφωθεί τα επόμενα χρόνια, όταν, στα κείμενα του εκδότη του περιοδικού *Ιδέα* (1933-1934) Σ. Μελά, ο δημοτικισμός θα χρησιμοποιηθεί ως ιδεολογικό περίβλημα για μια εθνικιστική αντεπανάσταση φασιστικού τύπου.³⁷⁸

Οι παραπάνω επισημάνσεις για τις αντιλήψεις του Νικολούδη, του Μεταξά και του κύκλου τους σχετικά με τη λειτουργία της εκπαίδευσης και το γλωσσικό, - ιδιαίτερα το γεγονός ότι δεν υποστήριζαν θέσεις περιθωριακές - θα μπορούσαν ενδεχομένως να βοηθήσουν στην κατανόηση του «ιστορικού παράδοξου»³⁷⁹ του δημοτικισμού της 4^{ης} Αυγούστου και κυρίως να υπογραμμίσουν τα όρια της πρόταξης του γλωσσικού και της χρήσης του (αρκετά σχηματικού) δίπολου δημοτικιστές/καθαρευουσιάνοι στις προσεγγίσεις των εκπαιδευτικών ζητημάτων του μεσοπολέμου.

³⁷⁵ «Η Εθνική γλώσσα δεν καθαρίζεται στα γλωσσικά εργοστάσια των λογιότατων ούτε απλουστεύεται στις γλωσσικές φάμπρικες των μαλλιαρών. Η γλώσσα είναι κτήμα του λαού και δεν υποτάσσεται παρά μόνο στο χρόνο», διατείνονταν στη βουλή ο Γ. Αθανασιάδης – Νόβας. Βλ. *Πολιτεία*, 9-12-1927.

³⁷⁶ «Αν δεν ήμαστε φτιαγμένοι και έξυπνοι άνθρωποι, θα νιώθαμε πόσο ανώτερη είναι η πραγματικότητα και η αλήθεια, που γυρεύει από μέρος μας το γλωσσικό ζήτημα, από εκείνη, που εμείς προσπαθούμε να του εξασφαλίσουμε με τα μέσα της πολιτείας, με γραφτούς νόμους, διατάγματα, εγκυκλίους κ.λπ.». Αποστολάκης Γ.Μ., *Η Ποίηση στη Ζωή μας*, β' έκδοση, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 36-37. Για τη «σχολή» των Γ. Αποστολάκη και Φ. Πολίτη βλ. Καμπάνης Α., *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής*, Αθήνα, Νέα Εστία, 1935, σ. 154-168, Τζιόβας Δ., *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 299-348 και Γεωργουσόπουλος Κ., «Γιάννης Αποστολάκης – Φώτος Πολίτης», στο *Η Κριτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1981, σ. 145-176.

³⁷⁷ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 166-167.

³⁷⁸ Καγιαλής Τ., ό.π., σ. 167 και Λαδογιάννη Γ., *Κοινωνική Κρίση και Αισθητική Αναζήτηση στο Μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 179-217.

³⁷⁹ Ρηγοπούλου Δ., «Ο δημοτικισμός του Μεταξά. Ένα ιστορικό παράδοξο;», Virtual School, The sciences of Education Online, τόμος 3, τεύχος 1, 2002. <http://www.auth.gr/virtualschool>.

Η «ΚΑΦΑΝΤΑΡΙΚΗ» ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1931- ΜΑΡΤΙΟΣ 1933)

Στις 6 Δεκεμβρίου 1931, έπειτα από διαφημιστική εκστρατεία αρκετών εβδομάδων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, επανακυκλοφόρησε η *Πολιτεία* σε μικρό τετράστηλο σχήμα και 24 αρχικά σελίδες. Η έκδοση υποστηρίζονταν από 30μελές τακτικό προσωπικό και πλήθος έκτακτων ειδικών συνεργατών από την αφρόκρεμα του ακαδημαϊκού χώρου και της διανοήσης (Κ. Παλαμάς, Γ. Θεοτοκάς, Α. Χατζημιχάλη, Ξ. Ζολώτας, Φ. Κόντογλου, Κ. Θ. Δημαράς, Δ. Πικιώνης, Άλκης Θρύλος κ.ά.). Η εντυπωσιακή της επανεμφάνιση με καινούργια ευανάγνωστα τυπογραφικά στοιχεία, περισσότερες και καθαρότερες φωτογραφίες και ακριβό υποπράσινο χαρτί, φανερώνει τη βελτίωση των τεχνικών μέσων που, μαζί με την ανανέωση του συντακτικού προσωπικού, δίνουν την εικόνα μιας σημαντικής οικονομικής επένδυσης από τον προ δύο ετών πτωχεύσαντα εκδότη και ιδιοκτήτη.

Χαρακτηριστική είναι και η συγκυρία του χρόνου της επανέκδοσης, σε μια περίοδο που αναμένονταν η ανοιχτή εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης και στην Ελλάδα, ύστερα από την αποτυχία σύναψης νέου παραγωγικού δανείου από τη χρηματαγορά του Λονδίνου το Μάρτιο του 1931 και δύομισι μήνες μετά την εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα από τη Βρετανία και τον πανικό που προκάλεσε για την ελληνική νομισματική σταθερότητα. Ραγδαίες εξελίξεις προμηνύονταν και στο πολιτικό πεδίο, καθώς το επόμενο έτος θα έπρεπε να διεξαχθούν γερουσιαστικές εκλογές για την ανανέωση του ενός τρίτου των μελών της Γερουσίας αλλά και βουλευτικές εκλογές, λόγω της λήξης της θητείας της κυβέρνησης Βενιζέλου. Η κρισιμότητα των περιστάσεων τονίζονταν στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου της νέας *Πολιτείας*, όπου ο εκδότης της δήλωνε τον αντιβενιζελικό προσανατολισμό της αποδίδοντας στην κυβέρνηση την ευθύνη για την οικονομική κατάσταση και για συμπτώματα πολιτικής σήψης (σπατάλη του δημόσιου πλούτου, όργιο καταχρήσεων, σκάνδαλα και ηθική κατάπτωση) και υπογράμμιζε τον κοινωνικό συντηρητισμό της ιδεολογίας του ως αντίδοτο στη διασάλευση των «παλαιών μορφών της ανθρωπότητας» και τη δυστυχία των μεγάλων κοινωνικών ανατροπών.³⁸⁰

Η έκδοση εφημερίδας το χειμώνα του 1931, ακόμα και με κινητοποίηση σημαντικών κεφαλαίων, συνιστούσε μια άκρως ριψοκίνδυνη επιχειρηματική κίνηση.

³⁸⁰ Θ. Νικολούδης, «Εν όψει νέων αγώνων», *Πολιτεία* 6-12-1931.

Αν και λείπουν έγκυρα στοιχεία για τα μεγέθη των πωλήσεων, είναι βέβαιο πως η πρακτική των δώρων και των προσφορών που είχαν εγκαινιάσει πριν ενάμιση χρόνο ορισμένες λαϊκού προφίλ αντιπολιτευόμενες εφημερίδες (*Εσπερινή, Ελληνική, Ημερήσιος Τύπος*) είχε συμπαρασύρει και τις υπόλοιπες, προκαλώντας μεγάλη αστάθεια στις κυκλοφορίες – γινόταν μάλιστα λόγος για φύλλα που είχαν διπλασιάσει τις πωλήσεις τους – επηρεάζοντας συγχρόνως την πολιτική και τα τιμολόγια των διαφημιστικών γραφείων.³⁸¹ Εκτός από τα λαχεία, τα ρολόγια, τους στυλογράφους, ακόμα και τα οικόπεδα, η ατέλεια του δημοσιογραφικού χαρτιού επέτρεπε στις περισσότερες και «σοβαρότερες» δημοσιογραφικές επιχειρήσεις να προσφέρουν με τη μορφή κουπονιών βιβλία στους αναγνώστες τους, ανταγωνιζόμενες τους εκδοτικούς οίκους. Στο σχετικά χαμηλό κόστος του δημοσιογραφικού χαρτιού οφείλονταν και ο «θανάσιμος μεταξύ των εφημερίδων συναγωνισμός δια των πολυσελίδων», καθώς αυξάνονταν ολοένα ο αριθμός των εκδιδόμενων σελίδων, διευρύνοντας τη θεματολογία σε μια προσπάθεια προσέλκυσης αναγνωστών αλλά μειώνοντας ταυτόχρονα το ποσοστό κέρδους ανά φύλλο.³⁸² Ο άγριος ανταγωνισμός είχε μεταφερθεί και στο περιεχόμενο, αφού όλο και περισσότερα έντυπα ενσωμάτωναν στην ύλη τους ρεπορτάζ εύπεπτα και σκανδαλοθηρικά (οικογενειακές τραγωδίες, εγκλήματα, ιστορίες για την προσωπική ζωή των αστέρων, μεταφυσικά φαινόμενα κ.ά.) μιμούμενα τις ευρείας κυκλοφορίας ανταγωνίστριές τους.³⁸³ Την κατάσταση περιέπλεκαν οι προσπάθειες και οι δυσκολίες εφαρμογής των νομοθετημάτων της κυβέρνησης, που επεδίωκε να αμυνθεί απέναντι στις ακρότητες των αντιπολιτευόμενων δημοσιευμάτων και συγχρόνως να ρυθμίσει το διαταραγμένο εκδοτικό τοπίο. Ο ν. 5060/1931 στόχευε κυρίως στην αντιμετώπιση του κιτρινισμού και προκάλεσε δικαστικές διώξεις³⁸⁴ αλλά οι διατάξεις του για την κατάργηση των δώρων αποδείχτηκαν ατελέσφορες. Την άνοιξη του επόμενου έτους ψηφίστηκε ο ν.

³⁸¹ Χαρακτηριστικοί είναι οι ισχυρισμοί του *Ελεύθερου Βήματος* ότι η κυκλοφορία της *Πρωίας* διπλασιάστηκε με την προσφορά βιβλίων – δώρων (από 14.000 φύλλα εκτοξεύθηκε στα 26.000) για να επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα όταν τέλειωσε η προσφορά. *Ελεύθερον Βήμα*, 24-2-1932.

³⁸² Ζηζοπούλου Αθηνά, *Τυπογράφοι και εργάτες τύπου στην Αθήνα του 20^{ου} αιώνα: Συγκρότηση και εξέλιξη ενός επαγγελματικού χώρου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2006, σ. 18.

³⁸³ Για την ιδεολογική λειτουργία της αρθρογραφίας αυτής βλ. Χ. Χατζηϊωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988, σ. 455-456.

³⁸⁴ Για παράδειγμα, το φθινόπωρο του 1931 μηνύθηκε η *Ακρόπολις* επειδή σε άρθρα της αποκαλούσε τον υπουργό οικονομικών Μαρή «υπουργό Φαντομά» ενώ το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου προσήχθησαν σε δίκη επτά αντιπολιτευόμενες εφημερίδες για ανάλογα δημοσιεύματα. Βλ. *Καθημερινή*, 1-12-1931 και *Πολιτεία*, 11-12-1931.

5330/1932 «Περί διατάξεων σχετικών προς την έκδοσιν και κυκλοφορίαν των Εφημερίδων» στον οποίο διατυπώνονταν αναλυτικότερα οι απαγορεύσεις και προσδιορίζονταν ο νόμιμος αριθμός των εκδιδόμενων σελίδων «καθιερωθέντος του τετρασελίδου μεγάλου σχήματος με δύο καθ' εβδομάδα εξασέλιδα». Η άρνηση της *Πρωίας* να συμμορφωθεί προς το νόμο, προσφέροντας «δώρα» έναντι τιμήματος, γεγονός που εξουδετέρωνε νομικά την έννοια της δωρεάν παροχής, οδήγησε, ύστερα από προσαγωγή σε δίκη και αθώωση της *Πρωίας*, σε συμπληρωματικό νόμο, τον 5484/1932.³⁸⁵ Παρόλα αυτά, η κατάσταση δεν εξομαλύνθηκε, διότι οι εκδότες μηχανεύονταν διάφορους τρόπους καταστρατήγησης του νόμου, όπως την παρεμβολή στην ύλη των εφημερίδων τετρασελίδων ή οκτασελίδων φυλλαδίων τα οποία οι αναγνώστες συγκέντρωναν και σχημάτιζαν τόμους.

Σε ένα περιβάλλον αθέμιτου ανταγωνισμού, εντυπωσιακών αυξομειώσεων της κυκλοφορίας πολλών εφημερίδων, αλλεπάλληλων και συχνά επιλεκτικών εισαγγελικών παρεμβάσεων και επιβολής υψηλών προστίμων, η πορεία των νεοεμφανιζόμενων εντύπων καθώς και αυτών που είχαν μεσαία ή χαμηλή κυκλοφορία ήταν ιδιαίτερα επισφαλής. Μπροστά στα νέα δεδομένα, ιδιοκτήτες καταξιωμένων εφημερίδων σαν τον Δ. Λαμπράκη επέκτειναν τις επιχειρήσεις τους με την έκδοση και απογευματινού φύλλου με λαϊκότερη θεματολογία (*Αθηναϊκά Νέα*) το 1931, τη στιγμή που αποτύγγανε η απόπειρα του Ι. Πασσά με τον *Ημερήσιο Τύπο* (1929-1931) ενώ την προηγούμενη χρονιά είχαν εκπνεύσει τα ιστορικά συντηρητικά φύλλα *Σκρίπ* και *Εμπρός* καθώς και ο *Ελληνικός Ταχυδρόμος* του Ι. Διάκου.

Ο άλλος παράγοντας που καθόριζε την τύχη των αθηναϊκών φύλλων ήταν η πολιτική τους γραμμή και η στήριξη που παρείχαν σε πρόσωπα ή πολιτικούς σχηματισμούς, σε σχέση πάντα με την εμβέλεια και τη δυναμική των ομοϊδεατών ανταγωνιστών τους. Ο αντιβενιζελισμός της *Πολιτείας* τον πρώτο χρόνο της επανακυκλοφορίας της ήταν σκληρός και απόλυτος αλλά δεν διολίσθησε στις λαϊκίστικες κραυγές και τις φανατικές υβριστικές εξάρσεις (κλεπτοκρατία, κρεμάλες

³⁸⁵ Το άρθρο 4 του ν. 5330/1932 «περί διατάξεων σχετικών με την έκδοσιν και κυκλοφορίαν εφημερίδων», εκτός από τη δημοσίευση, απαγόρευε και την «καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον προκήρυξιν» λαχείου, ακόμη και την «δια δημοσιεύσεως ή καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον επαγγελίαν περί παροχής δώρων εις τους αναγνώστας είτε δια κληρώσεως είτε επί προσαγωγή αποκομμάτων της εφημερίδος ή άλλων δελτίων ή οπωσδήποτε άλλως, ως και την δια παντός τεχνάσματος απόδοσιν οιοδήποτε μέρους του αντιτίμου». Με το ν. 5484/1932 ορίστηκε ότι στην απαγόρευση περιλαμβάνεται και η παροχή (από την εφημερίδα ή από τρίτο που ενεργεί σε συνεννόηση ή χωρίς συνεννόηση με την εφημερίδα) «οιοδήποτε αντικειμένου ή πλεονάσματος ή προτιμήσεως είτε δωρεάν είτε με οιοδήποτε χρηματικό ή άλλο αντάλλαγμα». Βλ. Μπουρόπουλος Α., *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1934, λ. τύπος. Για τη δίκη της *Πρωίας* βλ. *Πολιτεία*, 26-6-1932.

κλπ) που χαρακτήριζαν ένα μεγάλο κομμάτι του ευπώλητου αντιπολιτευόμενου Τύπου. Ο Νικολούδης, προσπαθώντας να καθιερωθεί, απευθύνθηκε στο παραδοσιακό συντηρητικό κοινό της εφημερίδας του με το γνώριμο μετριοπαθές ύφος και την ρηχή αλλά κόσμια ρητορική της αρθρογραφίας του. Τα πρωτοσέλιδά της *Πολιτείας* στρέφονταν γύρω από τα ζητήματα της κεντρικής πολιτικής σκηνής και τα διεθνή προβλήματα ενώ δεν έλειπαν οι αναλύσεις για τα φλέγοντα οικονομικά θέματα, επιβεβαιώνοντας τη φήμη της ως «σοβαρή» εφημερίδα. Ένα μήνα μετά την έκδοσή της, δημοσίευσε αναλυτικές συνεντεύξεις όλων των κοινοβουλευτικών αρχηγών (Βενιζέλου, Τσαλδάρη, Παπαναστασίου, Ζαβιτσιάνου, Μιχαλακόπουλου, Κονδύλη, Καφαντάρη) και συνόψισε τα συμπεράσματα για τις πολιτικές θέσεις τους, προκαλώντας την οργή της *Καθημερινής* για την «ήπια», όπως τη θεωρούσε, αντιμετώπιση του Βενιζέλου από το δημοσιογράφο της *Πολιτείας* Γ. Αθανασιάδη – Νόβα.³⁸⁶ Για το Νικολούδη η εναλλακτική απάντηση στη «βενιζελική χρεωκοπία» δεν ήταν η ενίσχυση του Λαϊκού κόμματος αλλά η «σύμπραξις της αντιπολιτεύσεως», την οποία προπαγάνδιζε από τα πρώτα φύλλα της *Πολιτείας*, συνοδοιπορώντας με μερίδα του αντιπολιτευόμενου Τύπου (*Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Άνθρωπος*, *Βραδυνή*). Οι προτιμήσεις του, που δεν δηλώνονταν αρχικά στο κύριο άρθρο, έκλιναν προς τη συνεργασία του Τσαλδάρη με τους Προοδευτικούς του Καφαντάρη «δεδομένου ότι υπέρ αυτής εκδηλούται συμπαθώς και η κοινή γνώμη», ενώ ο Παπαναστασίου θεωρούνταν αφερέγγυος ως προς τον αντιβενιζελισμό του.³⁸⁷

Μετά την αποτυχία της «μάχης της δραχμής», την κήρυξη χρεοστασίου τον Απρίλιο του 1932 και την παραίτηση Βενιζέλου τον Μάιο, όταν δηλαδή προέκυψε η πιθανότητα της επίσπευσης των εκλογών, η *Πολιτεία* στρατεύτηκε ανοιχτά στην «Τρίτη Κατάσταση» και έγινε το μοναδικό αθηναϊκό φύλλο που υποστήριξε σταθερά τον Γ. Καφαντάρη ως την οριστική διακοπή της κυκλοφορίας της, τον Μάρτιο του 1933. Στην περίπτωση αυτή όμως η σύμπλευση διέφερε αρκετά από εκείνη με τους Ελευθερόφρονες. Δεν υπήρξε μια οργανωμένη προβολή των απόψεων στελεχών, πολιτευτών και διανοουμένων που συνδέονταν με το κόμμα, όπως την περίοδο 1924-1928, αν και στους συνδυασμούς των Προοδευτικών στις εκλογές του 1932

³⁸⁶ *Πολιτεία*, 31-12-1931.

³⁸⁷ Βλ. «Η σύμπραξις της αντιπολιτεύσεως: Αι τάσεις των Λαϊκών και των Προοδευτικών δια την επίτευξιν γενικωτέρας συνεργασίας», *Πολιτεία*, 10-12-1931. «Το Προοδευτικόν Κόμμα εις την Βόρειον Ελλάδα», *Πολιτεία*, 31-1-1932. «Βεβαία η σύμπραξις Λαϊκών και Προοδευτικών. Προβληματική η συνεργασία Λαϊκών και Δημοκρατικής Ενώσεως», *Πολιτεία*, 15-2-1932. Για ανάλογες θέσεις στον υπόλοιπο τύπο βλ. *Ακρόπολις*, 14-2-1932, *Βραδυνή*, 14-2-1932, *Ελ. Άνθρωπος*, 2-3-1932.

συμμετείχαν διακεκριμένοι αρθρογράφοι και αναλυτές, όπως ο Κ. Ζαβιτσιάνος, ο Κ. Δεμερτζής, ο εκδότης του *Οικονομολόγου Αθηνών* Μ. Αιλιανός ή ο τέως διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Αλέξανδρος Διομήδης. Οι αναφορές στον Καφαντάρη περιορίζονταν στο κύριο άρθρο ή σε κάποια ρεπορτάζ και, παρόλο που ο δημοσιογράφος της *Πολιτείας* Γ. Αθανασιάδης – Νόβας εντάχθηκε στους Προοδευτικούς και τέθηκε υποψήφιος στις εκλογές, ήταν φανερό η δυσκολία της εφημερίδας να πλεύσει στα νερά των βενιζελογενών.

Την επομένη της επίσημης κήρυξης της χρεωκοπίας, ο Νικολούδης σημείωνε πως *«η περαιτέρω εξέλιξις του οικονομικού μας προβλήματος και αι εξ αυτής μέλλουσαι να δημιουργηθούν καταστάσεις θα υποδείξουν τελικώς την οικονομική και κοινωνική πορείαν, την οποίαν θα χαράζουν τα κόμματα, άτινα θα κληθούν να κυβερνήσουν»* και καλούσε τα κόμματα της αντιπολίτευσης *«να λάβουν μίαν ωρισμένην θέσιν απέναντι των κοινωνικών προβλημάτων της στιγμής»*. Όμως η αδυναμία ή η απροθυμία του αστικού πολιτικού κόσμου να αρθρώσει μια συνεκτική πρόταση απέναντι στην οικονομική κρίση, ήταν επόμενο να μετατρέψει την εκλογική αντιπαράθεση σε αγώνα συνθημάτων, παρελθοντολογίας, ασύνδετων και αντιφατικών υποσχέσεων.³⁸⁸ Έτσι, η υποστήριξη του Καφανταρικού κόμματος δεν βασίστηκε σε διακριτές θέσεις, προγραμματικές δεσμεύσεις ή ιδεολογικές αναφορές αλλά σε μια μονότονα επαναλαμβανόμενη, σχεδόν εξεζητημένη και ασυνήθιστη για το Νικολούδη, προβολή των ατομικών χαρακτηριστικών του αρχηγού του: ο Καφαντάρης *«αποτελεί εν Ελλάδι την γνησιωτέραν εκπροσώπησιν του κοινοβουλευτικού πνεύματος, είναι αυστηρός και έμπειρος διαχειριστής των οικονομικών υποθέσεων του κράτους, έχει αρετήν, εμπνέει εμπιστοσύνην εις το αντιβενιζελικόν τμήμα της χώρας... είναι εξελικτικός κοινωνικώς, άνευ ανησυχητικών τάσεων, θα αντιμετωπίση θαρραλέως ενδεχομένας στρατιωτικάς αυθαδεΐας, θα περιφρουρήση ακάμπτως τα ράκη του δημοσίου θησαυρού... εάν δεν υπήρχε Καφαντάρης, η Ελλάς θα έπρεπε να τον εξεύρη σήμερα»*³⁸⁹. Ο στόχος της «Τρίτης Κατάστασης» περιορίζονταν στην επούλωση των πληγών και στην εσωτερική γαλήνευση μέσω της «ηθικοποιήσεως της πολιτικής ζωής» και της διάλυσης των «εθνοφθόρων παρατάξεων», ενώ ο προσδοκώμενος ρυθμιστικός ρόλος ενός ενισχυμένου Καφανταρικού κόμματος συνοψίζονταν σε μια ασαφή «συνεργασίαν όλων των υγιών στοιχείων δια την αντιμετώπισιν της χρεωκοπίας», που δεν εξειδικεύονταν σε συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική πολιτική.

³⁸⁸ Βλ. *Πολιτεία*, 29-4-1932 και 19-6-1932.

³⁸⁹ *Πολιτεία*, 24-5-1932.

Για να δοθεί η εικόνα της συνέχειας στις απόψεις της *Πολιτείας*, τονίζονταν το έργο της Οικουμενικής κυβέρνησης της περιόδου 1926-1928 και η ιδίως συμβολή του Καφαντάρη που «υπήρξεν ο πρωτεργάτης της εθνικής συμφιλίωσης, της οικονομικής εξυγιάνσεως και της σταθεροποιήσεως του νομίματος, την οποίαν ετορπίλλισε το κόμμα των «κουβαρντάδων».³⁹⁰ Σε αυτά τα συμφραζόμενα αναφερόταν σποραδικά και ο θετικός ρόλος του Μεταξά, αλλά η επιστροφή του στην πολιτική ζωή, η επανασύσταση των Ελευθεροφρόνων και η συμμετοχή τους στις εκλογές του 1932 σχεδόν αγνοήθηκαν, μολονότι χαιρετίστηκε με ικανοποίηση η εκλογή του στην Κεφαλονιά.³⁹¹

Ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της *Πολιτείας* την περίοδο 1931-1933 ήταν η εμφάνιση αντικοινοβουλευτικών τάσεων, μια ροπή που ανιχνεύεται στο μεγαλύτερο μέρος του αστικού αθηναϊκού Τύπου και θα ενταθεί τα επόμενα χρόνια. Μπορεί η εφημερίδα να καταφέρονταν ενάντια στην εκπεφρασμένη βούληση του Βενιζέλου να ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία προτείνοντας επανειλημμένα τροποποίηση του Συντάγματος, μπορεί να κατήγγειλε με οργή τις παρασκηνιακές κινήσεις των στρατιωτικών και την ανασύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, το πρόβλημα όμως για το Νικολούδη ήταν όχι η ιδέα της δικτατορίας αλλά το πρόσωπο του δικτάτορα, που δεν μπορούσε να προέρχεται «από τους δημιουργούς των κρίσεων και τους υπευθύνους των συμφορών» ούτε από τους «γνωστούς βενιζελικούς λογχοφόρους».³⁹² Επειδή όμως η ελληνική κρίση δεν είχε ακόμη εμφανίσει έναν «τιμωρό» ανωτέρων εμπνεύσεων, δηλαδή μια ομόλογη εναλλακτική απάντηση στην επαπειλούμενη δικτατορία των Φιλελευθέρων, ο εκδότης συμπέρανε πως «...είμεθα υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσωμεν τα γνωστά και διαθέσιμα πολιτικά ημών κεφάλαια, αυτά τα οποία παρέμειναν άφθора και ανεύθυνα εν τη αντιπολιτεύσει. Αυτών η έγκαιρος χρησιμοποίησις θα αποσοβήση δραστικώτερον τα απρόοπτα των

³⁹⁰ *Πολιτεία*, 13-9-1932. «Η Οικουμενική επούλωσε πολλές πληγές και απειργάσθη την ένωσιν και την εξυγιάνσιν. Χάρις εις τας κυβερνήσεις του συνασπισμού είδαμεν τερματιζομένην την υπόθεσιν των αποτάκτων, σταθεροποιούμενον το νόμισμα, τους προϋπολογισμούς κλείοντας με περισσεύματα. Αυτάς τας γονίμους συμπράξεις, τ' αποτελέσματα των οποίων εξουδετέρωσεν η τετραετής βενιζελική θεομηνία, μόνον η τρίτη κατ'επίτασιν δύναται να διευκολύνη». *Πολιτεία*, 18-8-1932.

³⁹¹ *Πολιτεία*, 27-9-1932.

³⁹² «Την δικτατορίαν κατ' αρχήν δεν αποκρούομεν. Το εξηγήσαμεν επανειλημμένως. Όταν τα κράτη διατρέχουν περιόδους καταπτώσεως, αίτινες συνήθως ακολουθούν τα πολεμικά ατυχήματα ή τας εμφυλίους διενέξεις, η εμφάνισις ενός ανθρώπου εναρέτου και μεγαλοφυούς, ο οποίος θα κατόρθωνε να σταματήσει προσωρινώς την ελαττωματικήν λειτουργίαν μιας κουρασμένης κοινοβουλευτικής μηχανής δια να κυβερνήση γοργά, αποφασιστικά, μεταρρυθμιστικά, αποτελεί κάποτε ευτύχημα εις την ζώην των εθνών». Βλ. «Οι κίνδυνοι της Οικουμενικής», *Πολιτεία* 18-3-1932. Για ανάλογες θέσεις βλ. «Μεταξύ Κοινοβουλίου και Δικτατορίας», *Πολιτεία* 3-5-1932, «Η νέα επιβουλή», *Πολιτεία* 8-6-1932.

τυχοδιωκτικών κατά του κράτους επιχειρήσεων». ³⁹³ Ο αντικοινοβουλευτικός τόνος δίνονταν και από την αρθρογραφία ορισμένων συντηρητικών πανεπιστημιακών, δημοσιογράφων και διανοουμένων, ανάμεσά τους και παλιότεροι συνεργάτες της εφημερίδας, οι οποίοι την περίοδο αυτή άρχισαν να προπαγανδίζουν ανοιχτά ή συγκαλυμμένα αυταρχικές λύσεις για τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Το επόμενο διάστημα, ορισμένοι κατέληξαν θεωρητικοί του φασισμού, στελέχη ή απολογητές του μεταξικού καθεστώτος. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν ο καθηγητής της πολιτειολογίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών Δημήτριος Βεζανής, ο ανταποκριτής της *Πολιτείας* στο Παρίσι Άριστος Καμπάνης και ο καθηγητής της Γεωπονικής Γεώργιος Παμπούκας. ³⁹⁴ Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση του επιφυλλιδογράφου της εφημερίδας, πρώην συνεργάτη του Νικολούδη κατά τη θητεία του στο υπουργείο παιδείας και καθηγητή της Θεολογίας στο πανεπιστήμιο, Νικόλαου Λούβαρι, ο οποίος, όπως προκύπτει από μια σειρά ανταποκρίσεων που έστειλε από το Βερολίνο το καλοκαίρι του 1932 σχετικά με την πνευματική και πολιτική κατάσταση της Γερμανίας, είχε αρχίσει να γοητεύεται από τον εθνικοσοσιαλισμό. ³⁹⁵

Εντούτοις, η ευθεία ή έμμεση αμφισβήτηση της δημοκρατικής αρχής από τον εκδότη και κάποιους αναλυτές δεν έφτανε, όπως και στο παρελθόν, σε ανοιχτή επιδοκιμασία των «νέου τύπου» ολοκληρωτικών καθεστώτων που είχαν εγκαθιδρυθεί

³⁹³ «Ανάγκη να τερματισθή», *Πολιτεία*, 31-5-1932.

³⁹⁴ Δ. Βεζανής, «Ελληνικά πνευματικά κατευθύνσεις», *Πολιτεία*, 8-12-1931. Ο Γ. Παμπούκας στην τακτική του αρθρογραφία, που στρέφονταν γύρω από συνταγματικά και πολιτειολογικά θέματα, έβαλε κατά του Συντάγματος και του κοινοβουλίου, αμφισβητώντας π.χ. την αρχή της δεδηλωμένης ή την αντιπροσωπευτικότητα του βουλευτικού σώματος. Βλ. ενδεικτικά: Γ.Β. Παμπούκας, «Ωφειλεν αμέσως να εμφανισθή προ της Βουλής», *Πολιτεία* 31-5-1932, «Βουλή μαχομένη προς το δημόσιον φρόνημα», *Πολιτεία* 10-6-1932, «Γύρω από την απειλούμενη αναθεώρησιν του Συντάγματος», *Πολιτεία* 6-7-1932.

³⁹⁵ *Πολιτεία*, 20 έως 28-8-1932. Ο Ν. Λούβαρις (γενν. 1887), τακτικός καθηγητής στη Θεολογική σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών από το 1925, είχε διατελέσει Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας επί κυβερνήσεων συνεργασίας (1926-1928). Την ίδια περίοδο αρθρογραφούσε στην *Πολιτεία* ενώ παράλληλα έδινε φιλοσοφικές και θεολογικές διαλέξεις με αντικομμουνιστικό περιεχόμενο. Θρέμμα της γερμανικής παράδοσης της ιστορίας του πνεύματος, με σπουδές θεολογίας, παιδαγωγικών και φιλοσοφίας στη Λειψία (1911-1914) και μαθητής του Eduard Spranger, υποστήριζε με θέρμη τον τελεολογικό ιδανισμό του δασκάλου του και υπήρξε ο βασικός εισηγητής των θρησκευτοφιλοσοφικών σπουδών στην Ελλάδα. Ανήκε στους ανθρώπους του στενού κύκλου του Ι. Μεταξά (παραθέριζαν μαζί τα καλοκαίρια στην Τήνο) και άσκησε επίδραση στις φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις του μετέπειτα δικτάτορα. Το ενδιαφέρον του για το μυστικισμό (το 1928 έδινε διαλέξεις για την τηλεπάθεια, βλ. *Σκριπ*, 19-3-1928) και το θεοσοφισμό τον οδήγησε, όπως και το Μεταξά, στις ελευθεροτεκτονικές στοές, ενώ την άνοιξη του 1930 σειρά άρθρων του στην *Πρωία* προκάλεσε καταιγισμό ψηφισμάτων και μηνύσεων από μητροπολίτες και χριστιανικά σωματεία που ζητούσαν την καθαίρεσή του και τον κατηγορούσαν για αθεϊσμό και προτεσταντισμό (*Σκριπ*, 13-5-1930). Οι συντηρητικές πολιτικές του πεποιθήσεις θα κατευθυνθούν προς τον εθνικοσοσιαλισμό στις αρχές της δεκαετίας του 30 και θα κορυφωθούν στα μέσα της δεκαετίας, όταν έγραφε απροκάλυπτα φιλοναζιστικά άρθρα στην *Καθημερινή* (*Καθημερινή*, 6, 10 και 20-1-1935). Βλ. και Vasilios N. Makrides, "Leonidas Philippidis and the Beginnings of the history of Religions as an Academic Discipline in Greece", στο Horst Junginger (ed.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Koninklijke Brill NV: Boston and Leiden, 2008, σ. 283-299.

στην Ιταλία και κυοφορούνταν στη Γερμανία. Στα κείμενα του Νικολούδη και στα σχόλια των ανταποκρίσεων για τις ταραχώδεις γερμανικές πολιτικές εξελίξεις του 1932, που οδήγησαν στην καγκελαρία τον Χίτλερ τον Ιανουάριο του επόμενου χρόνου, το ναζιστικό κόμμα αντιπροσώπευε, σε τελευταία ανάλυση, «απειλή» για τη σταθερότητα της Γερμανίας και του ευρωπαϊκού συστήματος, παρά τον ομολογημένο θαυμασμό που απέπνεαν ορισμένες πλευρές της δράσης του (ο αντικομμουνισμός, ο εθνικισμός, ο μυστικισμός, η απήχηση στα μεσαία στρώματα και τη νεολαία).³⁹⁶ Ο Νικολούδης έδειχνε να προτιμά τις δυνάμεις του «λελογισμένου γερμανικού πατριωτισμού», δηλαδή μια μεταβατική δικτατορία υπό τον πρόεδρο, τον γηραιό στρατάρχη Χίντενμπουργκ, σύμβολο της ισορροπίας και της τάξης, που μπορούσε να συσπειρώσει *«όλους τους μισώντας τα απρόοπτα των αποτόμων μεταπτώσεων»*. Στο συμπέρασμα ότι *«υπάρχει ψεύδος και αγυρτεία εις το θαύμα του κ. Χίτλερ»* τον οδηγούσε πρωτίστως ο αποτροπιασμός για τον κινηματικό χαρακτήρα του ναζιστικού κόμματος, που τον θεωρούσε ασυμβίβαστο με την ιδέα της τάξης, την οποία ταυτόχρονα επαγγέλονταν οι εθνικοσοσιαλιστές. Αντιφάσεις εντόπιζε και στο χιτλερικό πρόγραμμα, για παράδειγμα υπογράμμιζε πώς η κεντρική προγραμματική ιδέα της κατάργησης του τόκου των κεφαλαίων (Zinsknechtschaft) δεν συμβάδιζε με αντικεφαλαιοκρατικές υποσχέσεις (κρατικοποίηση των εμπορικών επιχειρήσεων, διανομή των κερδών της μεγάλης βιομηχανίας, κοινωνικές ασφαλίσεις κλπ). Εστίαζε επίσης στην προσωπικότητα του επίδοξου δικτάτορα και τη χαρακτήριζε – απηχώντας τον ρομαντικό ιδανισμό του πνευματικού του κύκλου – *«όχι απολύτως διαγεγραμμένη, θολή, μη εμφανίζουσα τα χαρακτηριστικά στοιχεία, τον τόνο, το ύφος και το βάθος των δημιουργών, των αρχιτεκτόνων της ιστορίας»*, αδυνατώντας να κρύψει μιαν αριστοκρατικού ύφους απέχθεια για τον *«εκκινήσαντα από την σκαλωσίαν του σουβατζή, δια να εξελιχθή εις σχεδιαστήν, εις αρχιτέκτονα, εις πολιτικόν συνωμότην, εις πολιτικόν αρχηγόν, εις κοινωνικόν ηγέτην, εις μεσσίαν και προφήτην μιας γερμανικής αναμορφώσεως»*. Την αρνητική εικόνα για τον εθνικοσοσιαλισμό συμπλήρωνε η εκτίμηση πως, σε περίπτωση επικράτησής του, το κοινωνικό πρόγραμμα του Χίτλερ αργά ή γρήγορα θα αποτύγχανε και θα άνοιγε ο δρόμος για την κοινωνική ανατροπή και την κυριαρχία του γερμανικού κομμουνιστικού κόμματος.³⁹⁷

³⁹⁶ Βλ. «Η τρομοκρατία των Χιτλερικών, αρχή ωδίνων δια την Γερμανίαν», Πολιτεία, 6-8-1932.

³⁹⁷ Θ. Νικολούδης, «Ο μέγας αγών της ισορροπίας και της τάξεως», Πολιτεία, 15-3-1932.

Η προσωρινή αλλαγή του εκλογικού συστήματος την άνοιξη του 1932 από πλειοψηφικό σε αναλογικό ήταν ένας από τους επιδέξιους ελιγμούς του Βενιζέλου, μαζί με την ανακίνηση του πολιτειακού και τη διαρροή σεναρίων περί σχεδιαζόμενης επέμβασης του στρατού για την προστασία του πολιτεύματος, που αποσκοπούσαν στη συσπείρωση της εκλογικής του βάσης και την αποτροπή της συγκρότησης του μεγάλου αντιβενιζελικού συνασπισμού Λαϊκών και μικρότερων δημοκρατικών κομμάτων. Ο συνασπισμός αυτός, όπως βεβαίωνε ο Καφαντάρης σε συνέντευξή του στην *Πολιτεία*, είχε την έγκριση οικονομικών και στρατιωτικών «κύκλων» τους οποίους δεν αποκάλυπτε: «Οι κύκλοι αυτοί δεν απέστεργον, ως εγώ τουλάχιστον αντελήφθην, την εκλογικήν και μετεκλογικήν με τους Λαϊκούς σύμπραξιν των δημοκρατικών της αντιπολιτεύσεως κομμάτων, τουναντίον δε την εύρισκον χρήσιμον καθόσον δι' αυτής ηδύναντο να εξασφαλισθούν, ισχύοντος του πλειοψηφικού, θετικά δια την ακεραιότητα του πολιτεύματος εγγυήσεις και άλλως αλλά και δια δικαίας και συμμετρου καταρτίσεως των συνδυασμών εις τρόπον ώστε η έκβασις των εκλογών να μη φέρη εις μονομερή απόλυτον του Λαϊκού κόμματος υπεροχήν, ικανήν να γεννήση ασυμφόρους δια την γαλήνην του τόπου ανησυχίας».³⁹⁸ Αν και οι κινήσεις του Βενιζέλου προκάλεσαν μεγάλες δυσκολίες στον προεκλογικό αγώνα της αντιπολίτευσης, η προσδοκία για μεγάλη πτώση των Φιλελευθέρων διατήρησε ζωντανό το σχέδιο της συνεργασίας σε όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, το καλοκαίρι του 1932. Εκτός από την *Πολιτεία*, το αίτημα της σύμπραξης ως βασικό προεκλογικό μοτίβο εμφανιζόταν στα πρωτοσέλιδα εφημερίδων υψηλής κυκλοφορίας που αντιπροσώπευαν τον δημοκρατικό αντιβενιζελικό Τύπο και ανήκαν σε πρώην φιλελεύθερους εκδότες, οι οποίοι συναγωνίζονταν σε ύβρεις και αντικυβερνητικό μένος τα «χαμηλού επιπέδου» φύλλα της λαϊκής δεξιάς (*Ελληνική*, *Εσπερινή*). Η πρώτη ήταν η *Ακρόπολις* του Γ. Βουτσινά, η οποία το Σεπτέμβριο του 1930 είχε πραγματοποιήσει μια θεαματική αντιβενιζελική στροφή και έκτοτε πρωταγωνιστούσε στις αποκαλύψεις των κυβερνητικών σκανδάλων.³⁹⁹ Η δεύτερη ήταν ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* τον οποίο εξέδιδε από το φθινόπωρο του 1930 ο Κ. Αθάνατος με αρχισυντάκτη τον Δ. Πουρνάρα. Και οι δύο είχαν αποχωρήσει από τον *Ημερήσιο Τύπο* του Ι. Πασσά, μια αποβιώσασα βενιζελική αρχικά εφημερίδα, που επίσης

³⁹⁸ *Πολιτεία*, 9-6-1932.

³⁹⁹ «Αι χθεσιναί μεγάλαι συγκεντρώσεις των Λαϊκών και Προοδευτικών» και «Την επιούσαν των εκλογών πρέπει αφεύκτως ν' αποφασισθή κυβέρνησις συνασπισμού» είναι δύο από τους χαρακτηριστικούς πρωτοσέλιδους προεκλογικούς τίτλους της *Ακρόπολης*. Βλ. *Ακρόπολις*, 17 και 18-9-1932.

μεταλλάχθηκε σε αντιπολιτευόμενη το 1929. Ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* διεξήγε διττό αγώνα για την ενίσχυση τόσο της «Τρίτης Κατάστασης» του Καφαντάρη όσο και του Αγροτικού Κόμματος, μέσω της αρθρογραφίας του αγροτιστή αρχισυντάκτη του. Εκτός από τη προφανή στόχευση της διάβρωσης του βενιζελικού κόμματος, η διασύνδεση Προοδευτικών και Αγροτικών δηλώνονταν και από την παρουσία στους καφανταρικούς συνδυασμούς του αδελφού του Δ. Πουρνάρα, Ανδρέα.⁴⁰⁰

Το πολωτικό αποτέλεσμα των εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932 (33,2% οι Φιλελεύθεροι και 33,5% οι Λαϊκοί), που επιβεβαίωσε τη σχετική ανθεκτικότητα των Φιλελευθέρων και την αδυναμία των μικρότερων δημοκρατικών κομμάτων να τους διεμβολίσουν αποτελεσματικά (5,9% οι Αγροτοεργατικοί του Παπαναστασίου, 8,3% η «Τρίτη Κατάστασις» των Καφαντάρη – Ζαβιτσιάνου, 6,1% οι Αγροτικοί), προκάλεσε αμηχανία στη μερίδα εκείνη του Τύπου η οποία, από το 1929, είχε επενδύσει πολιτικά και εμπορικά στην αποδυνάμωση του δικομματισμού και στην περιθωριοποίηση της βενιζελικής βολонταριστικής πολιτικής, μέσω του κατακερματισμού του πολιτικού τοπίου. Η διατήρηση της κοινοβουλευτικής ισχύος του βενιζελικού κόμματος και η αδιαλλαξία του Τσαλδάρη торπίλισαν τον αντιβενιζελικό συνασπισμό, διότι οι δημοκρατικοί πολιτικοί φοβήθηκαν τη φθορά που θα υφίσταντο από μια ισχυρή βενιζελική αντιπολίτευση και από τη διαχείριση των οξυμμένων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Μετά την καταψήφιση της βραχύβιας κυβέρνησης ανοχής των Λαϊκών (με σύμπραξη των Μεταξά, Κονδύλη, Χατζηκυριάκου) τον Ιανουάριο του 1933, το σχηματισμό νέας κυβέρνησης Βενιζέλου – Καφαντάρη – Παπαναστασίου και την ανασύσταση της παλιάς ενιαίας βενιζελικής παράταξης ενόψει των νέων εκλογών του Μαρτίου, η αμηχανία αυτών των εφημερίδων έγινε μεγαλύτερη.

Η *Ακρόπολις* μετέτρεψε αρχικά το αντιπλουτοκρατικό της πνεύμα σε κεντρικό προεκλογικό σύνθημα (*«Μαύρο στους πλουτοκράτας όλων των συνδυασμών»*) για να αναδιπλωθεί στη συνέχεια και να συνδράμει τους Λαϊκούς, έπειτα από καταγγελίες του ανταγωνιστή της *Ελ. Ανθρώπου* για άρση του αντιβενιζελισμού της και «εξαγορά

⁴⁰⁰ «Οι δεξιοί με τον Καφαντάρη, οι αριστεροί με τον Αγροτισμόν» ήταν το κεντρικό σύνθημα του *Ελ. Ανθρώπου*, που με δικολαβίστικους συλλογισμούς επιχειρούσε να δικαιολογήσει τις αντιφάσεις που γεννούσε η προεκλογική προπαγάνδα της: «Αι δύο αυτά παρατάξεις... είναι αντίθετοι η μία προς την άλλην, αλλ' η Ελλάς, ως κάθε τόπος, απαρτίζεται από το δίπτυχον αυτής της αντιθέσεως, από το μέρος των νοικοκυραίων και από το μέρος των μαζών, και πρέπει και εις τα δύο μέρη να πρυτανεύει προ πάντων πνεύμα ηθικής. Ερωτήσατε τας τάσεις και εκλέξατε!... Από την ευγενή πάλην των δύο αυτών ανομοίων στοιχείων, από τας διαφορετικάς τους σκιάσεις, θα δημιουργηθή η ελπιδοφόρος πρωτοβουλία του μέλλοντός μας...». *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 18-9-1932.

της σιωπής». ⁴⁰¹ Σε αντίστοιχη καταγγελία της *Ακροπόλεως* ότι ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* ενισχύθηκε οικονομικά από τον καφανταρικό υποψήφιο και βιομήχανο Ι. Παπαστράτο, ο Κ. Αθάνατος, αφού παραδέχτηκε την προσφορά χρημάτων από τον Παπαστράτο, αντέδρασε αποκηρύσσοντας τον Καφαντάρη και τους Αγροτιστές του Μυλωνά, οι οποίοι συνεργάζονταν με το Βενιζέλο, και υποστηρίζοντας ανοιχτά τον Τσαλδάρη. Ταυτόχρονα, διέκοψε τη συνεργασία του με τον Δ. Πουρνάρα και πολέμησε την αυτόνομη κάθοδο ομάδας αγροτιστών υπό τον Σοφιανόπουλο στη Β. Ελλάδα. ⁴⁰² Τα επόμενα χρόνια η μακροήμερευση των δύο αυτών εφημερίδων θα βασιστεί περισσότερο στα άλλα γνωρίσματά τους που τις καθιέρωσαν εμπορικά (την εντυπωσιοθηρία, την «πιασάρικη» θεματολογία, το λαϊκό ύφος, τις προσφορές και τα λαχεία) παρά στην πολιτική τους γραμμή, η οποία θα ταλαντεύεται ανάμεσα σε μια χλιαρή υποστήριξη των Λαϊκών, εκκλήσεις για συνεννόηση του πολιτικού κόσμου, λοξές ματιές στον αυταρχισμό και έναν αντιβενιζελισμό που έμοιαζε ολόένα και πιο ασύμβατος με τις αντιμοναρχικές πεποιθήσεις των εκδοτών τους σε καιρούς που προανακρούονταν η παλινόρθωση.

Τέτοιες ταχύτατες και θεαματικές μεταστροφές δεν ταίριαζαν στο στυλ του Νικολούδη και δύσκολα μπορούσαν να δικαιολογηθούν πειστικά από μια «σοβαρή» εφημερίδα. Η *Πολιτεία* παρέμεινε πιστή στη γραμμή των Προοδευτικών και επιδοκίμασε σθεναρά όλες τις πρωτοβουλίες και τις επιλογές του Καφαντάρη. Αυτό την έφερε στην άβολη θέση να συμπαραταχθεί με την ανασυγκολλημένη ενιαία φιλελεύθερη παράταξη και να διεξαγάγει σκληρό προεκλογικό αγώνα κατά της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως», στην οποία συμμετείχαν οι περισσότεροι από τους παλιούς βασιλόφρονες και ελευθερόφρονες συνοδοιπόρους της. Το κύριο άρθρο της με τίτλο «Οι ζωντανοί, τους ζωντανούς...», ανήμερα των εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου 1933, είναι αμφίβολο σε ποιους αναγνώστες απευθύνονταν και πόσους μπορούσε να πείσει. ⁴⁰³ Χωρίς να διαθέτουμε στοιχεία για την κυκλοφορία της, ήταν φανερό, ήδη από την άνοιξη του 1932, ότι η ύλη της είχε φτωχύνει, καθώς αραίωσαν τα ειδικά αφιερώματα, οι έρευνες και τα άρθρα των επώνυμων ειδικών συνεργατών. Από τη στιγμή που η «Τρίτη Κατάσταση» απέτυχε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των εκλογέων, η μοίρα της ήταν προδιαγραμμένη. Είκοσι μέρες μετά τη νίκη της

⁴⁰¹ *Ακρόπολις*, 24-2-1933 και *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 4-2-1933. Η *Ακρόπολις* στην αρχή της προεκλογικής περιόδου προέτρεπε τους ψηφοφόρους να κατασκευάσουν δικά τους κοινά ψηφοδέλτια, όπως τους έδινε το δικαίωμα ο νόμος, και να υποστηρίξουν «άξιους» υποψήφιους από όλα τα κόμματα. Βλ. *Ακρόπολις*, 20-2-1933.

⁴⁰² *Ακρόπολις*, 4-2-1933, *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 4,5 και 9-2-1933.

⁴⁰³ *Πολιτεία*, 5-3-1933.

αντιπολίτευσης στις εκλογές και το αποτυχημένο πραξικόπημα του Πλαστήρα, κυκλοφόρησε το τελευταίο φύλλο της *Πολιτείας*, με τη δήλωση ότι διακόπτει επί διμήνο την έκδοσή της για να ανανεώσει τεχνικά το πιεστήριό της, προκειμένου να επανακυκλοφορήσει σε μεγαλύτερο σχήμα.⁴⁰⁴

Στις 17 Μαρτίου 1933 ο Μεταξάς έγραφε στο Νικολούδη: «Δεν είχα καμμιάν αμφιβολία δια τα αισθήματά σου και δεν παρεζήγησα καθόλου το άρθρον της “Πολιτείας” διότι ξέρω και εγώ τι γίνεται συνήθως...».⁴⁰⁵ Αυτό που «γινόταν συνήθως...» ήταν ο συντονισμός των απόψεων του αστικού Τύπου με τις επιθυμίες ή τις εντολές εκείνων που συστηματικά τον χρηματοδοτούσαν. Έχει υποστηριχθεί πως υπάρχουν ενδείξεις ότι ο πόλεμος φθοράς κατά της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων από μερίδα του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου το διάστημα 1929-1932 (μέσα από την αλλαγή πλεύσης εκδοτών, δημοσιογράφων και στελεχών και την έκδοση νέων εντύπων) παρ’ όλες του τις αντιφάσεις, ήταν συντονισμένος και οργανωμένος. Και ότι πίσω του πιθανόν βρισκόταν ένα μπλοκ οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων που δυστροπούσε με τις παρεμβατικές τάσεις του Βενιζέλου στην οικονομία, σε μια περίοδο που είχαν αποκαλυφθεί νωρίς τα αδιέξοδά της και εκφράζονταν σοβαρές ανησυχίες για τη σταθερότητα του οικονομικού συστήματος.⁴⁰⁶ Για την περίπτωση της *Πολιτείας*, είναι βέβαιο ότι η επανέκδοσή της βασίστηκε σε αθρόα χρηματοδότηση από την Εθνική Τράπεζα μέσω ενός ευνοϊκού για τα τραπεζικά ειωθότα δανεισμού.

Ο δανεισμός, καθώς ο Θ. Νικολούδης δεν είχε ακίνητα στο όνομά του, έγινε στο όνομα της συζύγου του, Ειρήνης Μάνου – Νικολούδη. Η Ειρήνη Μάνου, κόρη του γνωστού πολιτικού, λογοτέχνη, συνεργάτη και χρηματοδότη του Βενιζέλου στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, Κωνσταντίνου Μάνου, είχε κληρονομήσει από τον εύπορο πατέρα της μια σεβαστή αλλά όχι τεράστια περιουσία, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως εγγύηση για τη σύναψη των δανείων. Σ’ αυτήν περιλαμβάνονταν μια πενταώροφη οικοδομή στο κέντρο της Αθήνας, η αξία της οποίας στα τέλη της δεκαετίας του 30 ανέρχονταν – σύμφωνα με τους εκτιμητές της Εθνικής Τράπεζας – σε 6 με 7 εκατομμύρια δρχ. και τρία μεταλλεία σιδήρου στη

⁴⁰⁴ *Πολιτεία*, 25-3-1933.

⁴⁰⁵ Επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη με ημερομηνία 17-3-1933, Αρχείο Νικολούδη, ΕΛΙΑ, φ. Β1.

⁴⁰⁶ Χ. Χατζηϊωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση...» ό.π., σ.448-454.

δυτική Κρήτη, τα οποία – με βάση τις ίδιες εκτιμήσεις – δεν παρουσίαζαν σοβαρή οικονομική σημασία, αν και δεν προσδιορίζονταν επακριβώς η αξία τους.⁴⁰⁷

Από τις αρχές του 1930 ως το καλοκαίρι του 1933 ο Νικολούδης προχώρησε σε δανεισμό από την Εθνική Τράπεζα με διάφορες μορφές (πιστώσεις με ανοιχτό λογαριασμό, γραμμάτια ενυπόθηκα, γραμμάτια ανασφάλιστα) συνολικού ύψους 5.209.700 δρχ. Συγχρόνως, λίγο μετά την οριστική διανομή της οικογενειακής περιουσίας της συζύγου του τον Αύγουστο του 1931 και λίγο πριν την έκδοση της εφημερίδας του, έλαβε δύο δάνεια από την Κτηματική Τράπεζα, θυγατρική της Εθνικής, ύψους 6.250 λιρών Αγγλίας. Τα δάνεια από την Κτηματική αντιστοιχούσαν το 1931 σε 2 εκατομμύρια δρχ. περίπου.⁴⁰⁸ Με δεδομένη όμως τη μεγάλη ανατίμηση της στερλίνας τα επόμενα χρόνια και καθώς δεν εξυπηρετήθηκαν, το χρέος είχε ανέλθει το 1939 στα 6 εκατομμύρια δρχ. και προσέγγιζε την αξία του υποθηκευμένου ακινήτου.

Τα δάνεια αυτά, αν λάβουμε υπόψη την περίοδο σύναψής τους, χρησιμοποιήθηκαν προφανώς για την κάλυψη εκκρεμούντων οφειλών του Νικολούδη, την επανέκδοση της εφημερίδας του, την πληρωμή τρεχουσών υποχρεώσεων καθώς και για την εκκαθάριση μετά τη διακοπή της κυκλοφορίας της *Πολιτείας*. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 και μετά τη νέα επιχειρηματική αποτυχία του εκδότη, δεν αποπληρώθηκαν ούτε στο ελάχιστο. Όσον αφορά την Εθνική Τράπεζα, ορισμένα στοιχεία δίνουν την εντύπωση μιας μεταχείρισης που αποκλίνει από τους συνήθεις κανόνες του τραπεζικού δανεισμού. Πέρα από το γεγονός ότι το συνολικό ποσό των χορηγήσεων υπερέβαινε κατά πολύ την αξία των εμπράγματων ασφαλειών, ο Νικολούδης διατηρούσε συνεχή προσωπική επαφή με τον διοικητή της Ε.Τ.Ε. Ιωάννη Δροσόπουλο μέσω επιστολών και σημειωμάτων και, όπως και το 1929, σ' αυτόν παρέπεμπε τις αρμόδιες υπηρεσίες του ιδρύματος, όταν τον ενοχλούσαν για την είσπραξη των απαιτήσεων της τράπεζας.⁴⁰⁹ Ακολουθώντας ο Δροσόπουλος, με αλλεπάλληλες παρεμβάσεις του στην Υπηρεσία Προεξοφλήσεων και στην Υπηρεσία Δικών της Ε.Τ.Ε., απαιτούσε την αναστολή των δικαστικών ενεργειών.⁴¹⁰ Παράλληλα, ο Νικολούδης πιεζόμενος ζητούσε να αποβλέψει η Τράπεζα σοβαρά στα

⁴⁰⁷ ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ.582.

⁴⁰⁸ Επιστολή του Υποδιοικητή της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας προς τον Διοικητή της Ε.Τ.Ε. με ημερομηνία 16-5-1934, ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ.582

⁴⁰⁹ Βλ. Επιστολή του Νικολούδη προς τον Δροσόπουλο με ημερομηνία 14-2-1935 και Επιστολή Νικολούδη προς τη Δ/ση Δικαστικού της Εθνικής Τράπεζας με ημερομηνία 17-9-1935, ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ.582

⁴¹⁰ ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ.769.

ενυπόθηκα μεταλλεία του στην Κρήτη, διότι θεωρούσε επωφελή την εκμετάλλευσή τους. Κοντολογίς, ο συνολικός χειρισμός του χρέους του Νικολούδη από τη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας έγινε κατά τρόπο που, αφενός απέτρεπε την εκτέλεση και τον αναγκαστικό πλειστηριασμό της ακίνητης περιουσίας του, αφετέρου διατηρούσε τον δανειολήπτη σε μια κατάσταση ιδιότυπης «ομηρείας» επί δεκατέσσερα χρόνια. Τελικά, οι οφειλές της Ειρήνης Νικολούδη θα εξοφληθούν τον Φεβρουάριο του 1944, στο τέλος της κατοχής, σε πληθωριστικές δραχμές με πραγματική αξία υποπολλαπλάσια αυτής των χορηγήσεων.⁴¹¹

Αν τα παραπάνω περιγράφουν την πραγματική οικονομική κατάσταση του Θ. Νικολούδη κατά τη δεκαετία του 1930, θα πρέπει να συμπεράνουμε πως ο διορισμός του στη θέση του Γενικού Διευθυντή Τουρισμού το φθινόπωρο του 1935, λίγο πριν την 4^η Αυγούστου και την εκ νέου αναρρίχσή του στους υπουργικούς θώκους, ικανοποιούσε όχι κάποια φιλοδοξία του αλλά άμεσες βιοποριστικές ανάγκες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πορεία μιας ημερήσιας αθηναϊκής εφημερίδας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, δηλαδή μιας μικρής και προσωποπαγούς επιχείρησης, ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ιδεολογική, πολιτική και οικονομική διαδρομή του ιδιοκτήτη της. Ο Θ. Νικολούδης διαμορφώθηκε ιδεολογικά μέσα στους «νατσιοναλίστες» του *Νουμά* και στον φιλολογικό – διανοητικό κύκλο των Σ. Αλιμπέρτη, Γ. Αποστολάκη, Φ. Πολίτη. Στα δεκατέσσερα περίπου χρόνια κυκλοφορίας της εφημερίδας του, η κοσμοθεωρία του – στο βαθμό τουλάχιστον που ανιχνεύεται στα δημοσιογραφικά του κείμενα – διατηρεί ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά. Βάθρο της σκέψης του ήταν το ιδεώδες του κοινωνικού συντηρητισμού με την έμφαση στην τάξη, την ιεραρχία και την ηθική. Το ιδεώδες αυτό εκφραζόταν μέσα από μια νοσταλγική και ιδεαλιστική αναδρομή σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, σε έναν απολεσθέντα «κόσμο των παραδόσεων», σε

⁴¹¹ ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ.582 Α΄.

μια οργανική κοινότητα, η οποία απειλούνταν από τις κοινωνικές αναστατώσεις που επέφεραν η ήττα στον μικρασιατικό πόλεμο, οι διεκδικήσεις των νέων κοινωνικών υποκειμένων και η σύγχυση αξιών της μεταπολεμικής εποχής. Για το Νικολούδη ο εθνικισμός, αφού αποκτούσε ένα νέο περιεχόμενο μετά την αποτυχία του αλυτρωτισμού, ήταν η μόνη ιδεολογία που μπορούσε να επανασυγκολλήσει στο τραυματισμένο κοινωνικό σώμα τα ανήσυχα μέλη του: τους εξημμένους εργάτες, τους παραστρατημένους μικροαστούς, τους αριστερίζοντες δασκάλους, τους ανεύθυνους δημόσιους υπαλλήλους. Η διάχυση των παραδοσιακών δογμάτων της «μεγάλης συντηρητικής ελληνικής μάζας» μέσα από τους κοινωνικοποιητικούς μηχανισμούς της εκπαίδευσης, η αυστηρή λειτουργία των κρατικών θεσμών και η χρήση των κατασταλτικών μεθόδων, θα μπορούσαν να αποτρέψουν τις απειλές για την κοινωνική σταθερότητα αποτελεσματικότερα από τις «δημαγωγικές» και «αλλοπρόσαλλες» νομοθετικές πρωτοβουλίες των Φιλελευθέρων, οι οποίες ταλαντεύονταν επικίνδυνα ανάμεσα στο συντηρητισμό και το ριζοσπαστισμό. Στον πολιτειακό ιδεότυπο του εκδότη της *Πολιτείας* ο συσσωματικός εθνικισμός χρειαζόταν ισχυρούς συμβολισμούς της σταθερότητας και της τάξης. Μετά την πτώση της δυναστείας, η αναζήτηση «ενός δημιουργού της νέας καθολικής ζωής του Έθνους, μιας ισχυράς και δημιουργικής φυσιογνωμίας, η οποία είτε εκπηδά από την σήμερον, είτε δεν ευθύνεται δια την χθές» επανέρχεται συχνά στην πολιτική του σκέψη.⁴¹² Το ίδιο σχετικοποιημένη ήταν και η αντίληψή του για τον κοινοβουλευτισμό. Τον θεωρούσε χρήσιμο στο βαθμό που εξασφάλιζε την οργανική συνοχή της εθνικής κοινότητας. Οι αρχές της πολιτικής κοσμοθεωρίας του Νικολούδη, που λανθάνουν στα γραπτά του και αποκαλύπτονται ειλικρινέστερα σε περιόδους πίεσης ή απογοήτευσης, αποτελούσαν λίγο - πολύ κοινούς τόπους για τους συντηρητικούς δημοσιολογούντες της εποχής του. Ωστόσο, δεν ήταν κυρίως αυτές που έδιναν το στίγμα της εφημερίδας του. Ο αναγνώστης της σχηματίζει την εντύπωση πως οι παραπάνω αντιλήψεις, ανάλογα με την περίσταση, συχνά αμβλύνονται, υποβαθμίζονται, τροποποιούνται, επανέρχονται.

Ο λόγος ήταν πως, για να απολήξουν σε προτάσεις για τη διαχείριση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας, σε υποστήριξη πολιτικών προσώπων, κομματικών σχηματισμών, προγραμμάτων, λύσεων κλπ, διηθούνταν, χρωματίζονταν και συχνά επικαθορίζονταν από τις αμείλικτες υλικές πραγματικότητες. Δηλαδή την

⁴¹² Θ. Νικολούδης, «Προς τους νέους Γ'», *Πολιτεία*, 21-2-1929.

αδήριτη ανάγκη να συντηρηθεί οικονομικά μια επιχείρηση η επιβίωση της οποίας – όπως και των περισσότερων ομοειδών επιχειρήσεων – δεν διασφαλιζόταν από την λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς.

Καθοριστική για την εμπορική τύχη της *Πολιτείας* στάθηκε η αποστασιοποίησή της σε όλη την περίοδο της κυκλοφορίας της από το Λαϊκό κόμμα, τον πυλώνα γύρω από τον οποίο συγκροτήθηκε στο μεσοπόλεμο η αντιβενιζελική παράταξη, τη δυνητικά μεγαλύτερη δεξαμενή συντηρητικών αναγνωστών στην οποία θα μπορούσαν να βρουν απήχηση τα χαρακτηριστικά του λόγου του Νικολούδη. Η αποστασιοποίηση αυτή οφείλονταν ως ένα βαθμό στο διανοητικό περιβάλλον της προέλευσής του. Λόγω της θητείας του στο δημοτικισμό, είχε εμπεδώσει την αίσθηση πως ανήκει σε μια πρωτοπορία με ριζοσπαστικά γνωρίσματα, η οποία αντιμάχονταν ένα πνευματικό κατεστημένο. Η ελιτίστικη αυτοεικόνα του μαζί με μια συγκαλυμμένη αποστροφή προς ό,τι αντιλαμβάνονταν ως «σχολαστικισμό», «λογιωτατισμό», «παλαιοημερολογητισμό» και «παλαιοκομματισμό» τον απέτρεπαν να ταυτιστεί πολιτικά, ψυχολογικά και ιδεολογικά με μια παράταξη, στους κόλπους της οποίας αναγνώριζε πολλούς από τους εχθρούς της νιότης του. Η επιλογή του αυτή τον οδήγησε να υποστηρίξει σταθερά, ήδη από τα χρόνια του μικρασιατικού πολέμου, προτάσεις που απέβλεπαν στην άμβλυνση της ενδοαστικής πολιτικής σύγκρουσης, στην αποδυνάμωση των φορέων της παλιάς διαίρεσης, μέσω της δημιουργίας μιας «τρίτης κατάστασης», η οποία, κατά τους εμπνευστές της, θα μπορούσε να παίξει έναν καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση των κοινωνικών ισορροπιών, στην προστασία τους από την αποσταθεροποίηση που προκαλούσε η διαχείριση των επιπτώσεων του προσφυγικού ζητήματος. Ο «Πολιτικός Συνασπισμός των Εργαζομένων Τάξεων» του Χαρίλαου, οι «Ελευθερόφρονες» του Μεταξά στη δεκαετία του 20 και η «Τρίτη Κατάσταση» του Καφαντάρη, παρά τις ιδιομορφίες τους και τη διαφορετική συγκυρία στην οποία εμφανίστηκαν, συνιστούσαν απόπειρες προς την ίδια κατεύθυνση. Η υπέρβαση του διχασμού και της κοινωνικής αρρυθμίας με την καθιέρωση ενός νέου μοντέλου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, προϋπέθετε την αναγνώριση του συστημικά συγκρουσιακού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας. Οι αναφορές στα ξεπερασμένα «προσωπικά κόμματα» και το αίτημα «*η Ελλάς να αποκτήση τα αστικά, τα μικροαστικά, τα ριζοσπαστικά, τα σοσιαλιστικά κόμματά της, καθαρά και αναμφισβήτητα*» ήταν ένα διαρκές μοτίβο στις αναλύσεις του Νικολούδη, παρόν σε όλη τη διάρκεια ζωής της εφημερίδας του και αρκετά ασυνήθιστο για καθημερινό

φύλλο του συντηρητικού στρατοπέδου.⁴¹³ Ο απώτερος στόχος ενός κοινοβουλίου στο οποίο οι κοινωνικές συγκρούσεις θα εκφραζόταν και θα εκτονώνονταν μέσα από τη συνεννόηση των αστικών κομμάτων, των συντηρητικών αντιπροσώπων της μικροαστικής μάζας και αγροτιστών αποκαθαρμένων από ριζοσπαστικές τάσεις, ήταν ο μοναδικός λόγος που νομιμοποιούσε στη συνείδηση του Νικολούδη την αντιπροσωπευτική δημοκρατία: *«Η πραγματική ανάγκη του κοινοβουλίου επήγαγεν εις χώρας, όπου τα συμφέροντα των οργανωμένων δυνάμεων του λαού, εκινδύνευαν να συγκρουσθούν εις τους δρόμους. Η συζήτησις των διαφόρων απόψεων των δυνάμεων τούτων, γινομένη εις επήκοον όλου του Έθνους, θα ωδήγει προς ασφαλεστέρας λύσεις. Ιδού ο κοινοβουλευτισμός!»*.⁴¹⁴ Όταν ο στόχος αυτός φαινόταν να αποτυγχάνει, προβάλλονταν η εναλλακτική λύση *«ενός σκληρού και ισορροπημένου δημιουργού, δια του οποίου θα ήτο δυνατή μετά μακράν και συστηματικήν πειθαρχίαν, η ανάπλασις των Ελλήνων»*.⁴¹⁵

Ο λόγος αυτός απευθυνόταν κυρίως στα εγγράμματα μεσαία και μικροαστικά στρώματα, το κατεξοχήν ακροατήριο του καθημερινού τύπου, η πολιτική συμπεριφορά των οποίων θεωρούνταν πως αποτελούσε – μαζί με αυτή των προσφύγων – το βαρόμετρο των πολιτικών εξελίξεων. Η αυτόνομη πολιτική τους εκπροσώπηση, η ενσωμάτωσή τους σε ευρύτερους νεοπαγείς συντηρητικούς σχηματισμούς, η απόσπασή τους από τους κόλπους των μεγάλων παρατάξεων ή από την επιρροή αριστερόστροφων πολιτικών σαν τον Παπαναστασίου και κυρίως η αποτροπή της συμπόρευσής τους με το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, ήταν κατά καιρούς επιδιωκόμενοι όσο και δυσεπίτευκτοι στόχοι της *Πολιτείας*.

Οι παραπάνω πολιτικοί σχεδιασμοί, μπορεί στην πράξη να αποδεικνύονταν μη ρεαλιστικοί και να έβρισκαν ισχυρή εκλογική υποστήριξη, δεν εξέφραζαν όμως μόνο πολιτικούς, εκδότες και διανοούμενους του ευρύτερου αστικού πολιτικού χώρου. Υποστηρίζονταν από ισχυρές κοινωνικές ομάδες, από οικονομικούς παράγοντες που επένδυναν σε αυτές μαζί με την υλοποίηση ποικίλων βραχυπρόθεσμων επιδιώξεων. Στην ποικιλότροπη αρωγή αυτών των παραγόντων στηρίχθηκε η σταδιοδρομία της

⁴¹³ «Προτιμώμεν τας οργανωμένας δυνάμεις από τους αμόρφους όγκους των πεδιάδων και των πεζοδρομίων. Προτιμώμεν τας προγραμματισμένας αντιθέτους ιδέας από την πολιτικήν αναρχίαν, μέσα εις την οποίαν δεν αναγνωρίζομεν ουδέ τους συμμάχους, ουδέ τους αντιπάλους μας. Τους ιδεολογικούς. Προτιμώμεν την κοινωνίαν και το κράτος διακεχωρισμένα εις σαφή ταξικά στρατόπεδα, από κάθε ελληνικήν σύγχυσιν, κομματικήν και κοινωνικήν», Θ. Νικολούδης, «Αι εργαζόμεναι τάξεις», *Πολιτεία*, 19-6-1932.

⁴¹⁴ *Πολιτεία*, 21-2-1929.

⁴¹⁵ *Πολιτεία*, ό.π.

Πολιτείας, η οποία – αν εξαιρέσουμε την περίοδο 1920 - 1922 – ήταν ένα φύλλο μέτριας ή χαμηλής κυκλοφορίας. Εκτός από την επανεμφάνισή της στις αρχές της δεκαετίας του 30, η οποία πραγματοποιήθηκε δαπάναις της Εθνικής Τράπεζας, υπάρχει η αίσθηση, παρά την έλλειψη τεκμηρίων, πως ο ρόλος του Επαμεινώνδα Χαρίλαου, του Διομήδη, του Δροσόπουλου και επιχειρηματικών κύκλων που σχετίζονταν με την Power, τη Foundation και την οδοποιία, στάθηκε αποφασιστικός για την επιβίωσή της και κατά τη δεκαετία του 1920. Πιθανότατα, σε μια σχετική αυτοπεποίθηση που γεννούσαν αυτές οι επαφές οφείλονταν και η εμπορικά ριψοκίνδυνη κίνηση του Νικολούδη το 1924, όταν υπέστειλε τον φιλομοναρχισμό του για να συμπαραταχθεί με τους Ελευθερόφρονες. Σε αυτού του είδους τη στήριξη, όπως είναι φυσικό, έπαιζαν σημαντικό ρόλο οι διαπροσωπικές σχέσεις. Άνθρωποι σαν τον Δημήτριο Φιλάρετο, επιτήδευοι κράχτες των μεγάλων χρηματιστηριακών και συναλλαγματικών παιγνίων, οι οποίοι διεκδικούσαν τις αντιπροσωπεΐες των ξένων εταιρειών και πάσης φύσεως εργοληψίες περιφερόμενοι αενάως μεταξύ υπουργικών προθαλάμων, γραφείων εφημερίδων, τραπεζιτών και επιχειρηματιών, ήταν πολύτιμοι για τους εκδότες ως διαμεσολαβητές και υπεύθυνοι δημοσίων σχέσεων.

Αν κρίνουμε από δύο χαρακτηριστικά πρωτοσέλιδα της *Πολιτείας*, αυτό της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1920 με τη διθυραμβική περιγραφή της παλλαϊκής υποδοχής του επανελθόντος βασιλιά Κωνσταντίνου και αυτό της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1933, στο οποίο κάτω από τη φωτογραφία του Ελ. Βενιζέλου χαιρετίζονταν με ενθουσιασμό η έναρξη της προεκλογικής του εκστρατείας, διαπιστώνουμε πως μια μεσοπολεμική συντηρητική εφημερίδα «του καλού κόσμου» προσπαθούσε – με μεγάλες πράγματι δυσκολίες – να κινηθεί σε ευρύτατο φάσμα του αστικού πολιτικού τοπίου χωρίς να απολογείται διότι πρόδιδε τις αρχές της. Ωστόσο, η *Πολιτεία* και ο Νικολούδης στην ιστορία του Τύπου ταυτίστηκαν δικαιολογημένα με τους Ελευθερόφρονες και τον Ιωάννη Μεταξά. Όχι μόνο διότι το διάστημα 1924-1928 τα γραφεία της ήταν η βάση του κόμματος και τα άρθρα της η επίσημη φωνή του. Η ισχυρή επιρροή που ασκούσε ο Μεταξάς στον εκδότη, όπως επιβεβαιώνεται και από την προσωπική τους αλληλογραφία, τον κατέστησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 πολιτικό και ιδεολογικό του μέντορα και το Νικολούδη αντίστοιχα τον πιστότερο οπαδό του απόστρατου στρατιωτικού. Με τον Μεταξά ο Νικολούδης μοιραζόταν την ίδια άποψη για τα όρια της λαϊκής κυριαρχίας: «Αλλά μου γράφεις ότι “εδώ χρειάζεται δικτατορία”. Δυστυχώς η δικτατορία εδοκιμάσθη προ δεκαετηρίδων εις την ψυχήν του λαού. Αποσυντεθείσης της πολιτικής φεουδαρχίας του παλαιοκομματισμού δηλ. ή της

φαυλοκρατίας, μετέστημεν εις την δικτατορίαν, του Βενιζέλου, του Κωνσταντίνου, του Πλαστήρα, του Παγκάλου και του Βενιζέλου και πάλιν. Ωστε πρόκειται περί παλαιού φαινομένου διακοπέντος κατά την περίοδον 26-28 ήτις και κατέδειξε πραγματικώς ότι η δικτατορία δεν ήτο απαραίτητος ανάγκη δια την σωτηρίαν του τόπου. Και κατά την γνώμην μου θα επεκράτει το σύστημα αυτό του συνασπισμού, εάν ο λαός δεν είχε εκλάβη και αυτό ως είδος δικτατορίας συλλογικής. Όταν δε εκλονίσθη η τοιαύτη πεποίθησίς του (...) τότε εστράφη ο λαός προς τον Βενιζέλον. Ωστε πάντοτε περί δικτατορίας πρόκειται. Ο ελληνικός λαός ζητάει αφέντην», έγραφε ο Μεταξάς στο Νικολούδη λίγο μετά τις εκλογές του 1928.⁴¹⁶ Όμως, ο αυταρχικός συντηρητισμός του Μεταξά, ενός ανθρώπου του 19^{ου} αιώνα, παρέμενε μετριοπαθής, με την έννοια ότι έδινε έμφαση στη σταθερότητα και τη θεσμική συνέχεια ενώ οι συμβολικοί του απόηχοι ήταν περισσότερο αναγνωρίσιμα παραδοσιακοί. Σε παρόμοιες επιδράσεις είναι λογικό να αποδώσουμε την επιφυλακτικότητα της *Πολιτείας* απέναντι στο φασιστικό φαινόμενο κατά τη δεκαετία του 1920. Ο φόβος προς το πλήθος, τις διαταξικές μαζικές κινητοποιήσεις και τις μεγάλες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές αλλαγές που επαγγέλλονταν τα καθεστώτα αυτού του τύπου, φαίνεται πως λειτουργούσε ανασταλτικά σε συντηρητικούς σαν το Νικολούδη, οι οποίοι προβληματίζονταν για ένα άλλο πολιτικό μοντέλο με διαφορετικό περιεχόμενο αλλά ο σταθερός αγώνας τους υπέρ του «αστικού καθεστώτος» δείχνει πως ήταν δεμένοι με τις υπάρχουσες δομές στις οποίες και αναζητούσαν υποστήριξη. Δεν συνέβαινε βέβαια το ίδιο με άλλους ανθρώπους του πολιτικού και διανοητικού τους περιβάλλοντος, οι οποίοι έλκονταν σε διαφορετικό βαθμό από το μουσολινικό πείραμα. Παρακολουθώντας όμως τη διαδρομή του Μεταξά και της *Πολιτείας* στη δεκαετία του 1920, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η στροφή τους σε αντικοινοβουλευτικές λύσεις την επόμενη δεκαετία δεν διαχωρίζεται από τις γενικότερες τάσεις που χαρακτηρίζουν το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού πολιτικού κόσμου την ίδια περίοδο.

Ο δεύτερος λόγος που τους έκανε αρνητικούς σε παρόμοιους πειραματισμούς ήταν ο ειδικός ρόλος που επιχείρησε να διαδραματίσει το κόμμα των Ελευθεροφρόνων τη δεκαετία του 1920. Μια πιο μοντέρνα, μετριοπαθής και ευέλικτη εκδοχή συντηρητικού σχήματος, χωρίς ρεβανσιστικές εμμονές, ανοιχτή σε κοινοβουλευτικές συνεργασίες στη βάση ενός σχεδίου οικονομικής προσαρμογής, το

⁴¹⁶ Επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη με ημερομηνία 24-9-1928, Αρχείο Νικολούδη, ΕΛΙΑ, φ. Β1.

οποίο εξέφραζε τις στοχεύσεις των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικών κύκλων. Το κοινωνικό κόστος από την εφαρμογή του προγράμματος τελικά διέλυσε τους Ελευθερόφρονες ενώ η λεηλασία στελεχών που υπέστησαν από τους Λαϊκούς το καλοκαίρι του 1927 επιβεβαίωσε το χαμηλό βαθμό συνοχής ενός κόμματος, που βασιζόταν αποκλειστικά στην προσωπικότητα του αρχηγού του και στον πολιτικό του καιροσκοπισμό. Ο κύκλος ζωής των Ελευθεροφρόνων έκλεισε το καλοκαίρι του 1928 όταν, όπως έγραφε ο Μεταξάς στο Νικολούδη: *«Οι διανοούμενοι, η ιθύνουσα τάξις έπρεπε να εμφανίση δικτάτορα, είτε άτομον, είτε σύλλογον ατόμων, όπως ήτο σύλλογος και ο απολέσας το κύρος του συνασπισμός. Η ιθύνουσα τάξις τότε, εσταύρωσε τας χείρας, edίστασε, εκύταξε με τον κανθόν του οφθαλμού της από επάνω έως κάτω το κόμμα μας και αντιπαρήλθε και ηδράνησε. Δέκα δημοκόποι έφεραν τον Βενιζέλον τότε (...) Αφ' ετέρου και το πλείστον των στελεχών μας δεν εκαταλάβαιναν προ καιρού ποίος δρόμος ηνοιγότο εις το κόμμα μας»*.⁴¹⁷ Η σταθερή στήριξη των κυβερνήσεων συνεργασίας και η υπογραφή των συμβάσεων διεύρυναν τις σχέσεις με ισχυρούς παράγοντες αλλά ταυτόχρονα σηματοδότησαν και την πολιτική χρεωκοπία του κομματικού εγχειρήματος. Η παροδική περιθωριοποίηση του αρχηγού του συνοδεύτηκε από την οικονομική καταστροφή της εφημερίδας που τον υποστήριζε.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Νικολούδης συμφωνούσε με τις παρακάτω διαπιστώσεις του Μεταξά για το ρόλο του τύπου στις αστικές δημοκρατίες: *«Αυτό το είδος της Δημοκρατίας χρειάζεται εκλογές καθολικής μυστικής ψηφοφορίας, άρα οργανωμένα κόμματα, και συνεπώς μεγάλα κεφάλαια. Χρειάζεται για τον ίδιο λόγο εφημερίδες, άρα μεγάλα κεφάλαια. Χρειάζεται εκλογική οργάνωσι κάθε φορά και εκλογικούς αγώνες, άρα χρήματα. Και τόσα άλλα που απαιτούν κεφάλαια. Επομένως μόνον οι κάτοχοι του μεγάλου κεφαλαίου ή τα όργανά τους μπορούν να κάμουν τέτοιους αγώνες. Άνθρωποι ή και ομάδες ανθρώπων χωρίς κεφάλαια, όσο μεγάλα και αν είναι τα ιδανικά που υπερασπίζονται, είναι προσωρισμένοι να χάσουν. Όταν δε έχη κανείς τις εφημερίδες τότε μορφώνει και την Κοινή Γνώμη όπως θέλει. Και αν ακόμη υπερασπίζεται πράγματα που γυμνά θα τα απεστρέφετο ο λαός, τα σκεπάζει με τέτοια δημοσιογραφικά ρούχα ώστε να τα καταπίνη ο λαός. Ή και αν δεν τα καταπίνη, βάζει τις εφημερίδες να γράψουν πως τα κατάπιε. Και τότε ο καθένας πιστεύει ότι όλοι οι άλλοι τα κατάπιαν.*

⁴¹⁷ Ο.π.

*Και υποτάσσεται και αυτός».*⁴¹⁸ Πιθανολογούμε όμως πως θα προσυπέγραφε το σημείο που αναφέρεται σε ανθρώπους «με μεγάλα ιδανικά αλλά χωρίς κεφάλαια».

Εξάλλου, η επιστολή του στον Ι. Δροσόπουλο στις 14-2-1935, με την οποία παρακαλούσε τον διοικητή της ΕΤΕ να αγοραστεί το ακίνητό του από το Ταμείο Συντάξεων των Υπαλλήλων της Εθνικής, ώστε να απομείνει στον ίδιο ένα μικρό ποσό από την αγοραπωλησία *«το οποίον θα επέτρεπε εις την οικογένειάν μου να ζήση επί μήνας τινάς»* διότι *«ούτε ο αναγκαστικός πλειστηριασμός της οικίας ημών, ούτε η παράτασις της εκκρεμότητος των λογαρισμών μας θα είχαν πρακτικόν τι όφελος υπέρ της Τραπεζής»*⁴¹⁹, το γεγονός δηλαδή πως το σύνολο της ακίνητης περιουσίας του υπεύθυνου προπαγάνδας, επιφανούς στελέχους της 4^{ης} Αυγούστου και πιστού ακόλουθου του Μεταξά, ήταν υποθηκευμένο στο όνομα της μεγαλύτερης ιδιωτικής επιχείρησης της χώρας και ενός ισχυρού συλλογικού εκπροσώπου οικονομικών συμφερόντων, ενδεχομένως να είναι πιο αποκαλυπτικό για τη φύση του μεταξικού καθεστώτος και τα όρια του ριζοσπαστισμού του από τις ιδεολογικές αναλύσεις των λόγων που εκφωνούσε ο Νικολούδης ως υπουργός Τύπου και Τουρισμού.

⁴¹⁸ Ι. Μεταξάς, «Τετράδιο Σκέψεων», καταγραφή της 22-1-1940, ό.π., σ. 446.

⁴¹⁹ ⁴¹⁹ ΙΑ ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, Α1Σ40Υ77 Φ. 582.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

- *Αρχείο Θ. Νικολούδη, Ε.Λ.Ι.Α.*
φ. Β1 (: αλληλογραφία Μεταξά – Νικολούδη)
- *Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΙΑ/ΕΤΕ)*
Σειρά 40: Τμήμα Δικαστικών
Υποσειρά 77: Φάκελοι Εκτελέσεων (Πλειστηριασμοί):
φ. 582, 660, 661, 769.

ΤΥΠΟΣ

- *Αθηναϊκά Νέα*, 1931.
- *Αθηναϊκή*, 1923.
- *Ακρόπολις*, 1929, 1932, 1933.
- *Βραδυνή*, 1932.
- *Δημοκρατία*, 1924.
- *Ελεύθερον Βήμα*, 1922-1933.
- *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 1932, 1933.
- *Ελεύθερος Λόγος*, 1923, 1924.
- *Ελεύθερος Τύπος*, 1925.
- *Ελληνική*, 1927, 1928, 1930.
- *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 1927.
- *Εμπρός*, 1920-1930.
- *Εσπερινή*, 1927.
- *Εστία*, 1920, 1923, 1928.
- *Ημερήσιος Τύπος*, 1927, 1929.
- *Καθημερινή*, 1931, 1935.
- *Μακεδονία*, 1926.
- *Νέα Ημέρα*, 1922-1925.
- *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1928, 1929.
- *Πατρίς*, 1922, 1928.
- *Πολιτεία*, 1917-1933.
- *Πρωία*, 1926, 1927, 1932.
- *Πρωτεύουσα*, 1922, 1923.

- *Ριζοσπάστης*, 1923, 1924, 1925, 1928, 1929.
- *Σκρίπ*, 1921, 1924, 1925, 1927, 1930.
- *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 1927.
- *Χρόνος*, 1923.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμοπούλου, Ε., *Δημοτικισμός: Γλωσσικές θέσεις και Πολιτικές αντιπαραθέσεις (1888-1917)*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2002.
- Αθανασιάδης, Θ., «Εκπαιδευτικά συνδικάτα και εκπαιδευτική πολιτική: Όψεις του 20ού αιώνα», στο Ιωσήφ Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τ. Β΄: Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Gutenberg, Αθήνα 2011, σελ. 1009-1030.
- Αθανασιάδης, Θ., *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. Η ίδρυση και η πορεία της*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα Φ.Π.Ψ., Ιωάννινα 1999.
- Αλιβιζάτος, Ν.Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Αντωνιάδης, Σ., *Βιογραφία και Απομνημονεύματα σε συσχετισμό με ιστορικά γεγονότα 1889-1975*, χ.ε., Αθήνα 1976.
- Αποστολάκης, Γ. Μ., *Η Ποίηση στη Ζωή μας*, Εστία, Αθήνα 1923.
- Βασιλειάδου, Δ., *Η Αθηναϊκή Λέσχη. Αστική τάξη και ψυχαγωγία*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2004.
- Βατικιώτης, Π. Γ., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005.
- Βερέμης, Θ., *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

- Γεωργουσόπουλος, Κ., «Γιάννης Αποστολάκης – Φώτος Πολίτης», στο *Η Κριτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1981.
- Γιανουλόπουλος, Γ., «Τα χρόνια του Μεσοπολέμου 1923-1939», στο Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. Α', σ. 41-45.
- Close, D., "Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45" στο Μ. Blinkhorn (επιμ.), *Fascist and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth Century Europe*, Λονδίνο 1990.
- Δαφνής, Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997².
- Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, τ. Β'.
- Δημαράς, Κ. Θ., «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το Ελεύθερο Πνεύμα», εισαγωγή στο Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Αθήνα 1973.
- Δραγούμης, Φ. Σ., *Ημερολόγιο 1919-1920*, Δωδώνη, Αθήνα 2010.
- Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Ελεφάντης, Ά., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Ζηζοπούλου, Α., *Τυπογράφοι και εργάτες τύπου στην Αθήνα του 20ου αιώνα: Συγκρότηση και εξέλιξη ενός επαγγελματικού χώρου*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2006.
- Θεοτοκάς, Γ., *Πνευματική Πορεία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα χ.χ.
- Καγιαλής, Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Καμπάνης, Ά., *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής*, Νέα Εστία, Αθήνα 1935.
- Καρυκόπουλος, Π., «Ένωσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών», στο Δρούλια Λ. – Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. Δ., σ. 457-458.
- Κόκκινος, Γ., *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.
- Κουμαριανού, Αικ., «Ελληνικός Τύπος» στο Π. Κιτρομηλίδης – Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 2004.

- Κύρτσης Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Νήσος, Αθήνα 1996.
- Λαδογιάννη, Γ., *Κοινωνική Κρίση και Αισθητική Αναζήτηση στο Μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Λιάκος, Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λιάκος, Α., «Εξ ελληνικής εις την ημών κοινήν γλώσσαν», στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001.
- Μάγερ, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α' - Γ', έκδοση Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957.
- Makrides, V. N., "Leonidas Philippidis and the Beginnings of the history of Religions as an Academic Discipline in Greece", στο Horst Junginger (ed.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Koninklijke Brill NV: Boston and Leiden, 2008.
- Μάλαινος, Μ., *Το Σημειωματάριο του Βλάση Ρούμελη*, χ.ε., Αθήνα, 1960.
- Μάξιμος, Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Στοχαστής, Αθήνα 1975.
- Μαρκέτος, Σ., «Η Ελληνική Αριστερά» στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2.
- Μαρκέτος, Σ., *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Mavrogordatos, G., *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1983.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.
- Mazower, M., *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002.
- Μεταξάς, Ι., *Προσωπικό Ημερολόγιο*, 4 τόμοι, επιμ. Χρ. Χρηστίδης, Γκοβόστης, Αθήνα 1963.
- Μοσχονάς, Δ., *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, Γκοβόστη, Αθήνα 1940.
- Μουλλάς, Π., *Η δεκάτη Μούσα: Μελέτες για την Κριτική*, Σοκόλης, Αθήνα 2001.

- Μπασαντής, Δ., *Ο Ημερήσιος Τύπος : από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2002.
- Μπαχάρας, Δ., «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, τ. 29ος, Αθήνα 2008, σ. 175-197.
- Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Μποχώτης, Α., *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Μυτάλης Ι. –Μάγερ Κ., *Ελληνική Δημοσιογραφία*, Τύποις Διον. Πετσάλη, Αθήνα 1939.
- Νικολούδης, Θ., *Η Ελληνική Κρίσις*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1995, Α' έκδοση χ.ε., Κάιρο 1945.
- Νούτσος, Χ., «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση», στο *Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, (Πρακτικά Συνεδρίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Παλαιολόγος, Γ., *Σκέψεις τινες περί οργανώσεως της Εκπαιδεύσεως*, εκδ. οίκος Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήναι 1928.
- Παναγιωτόπουλος, Β., «Ο Τύπος ως εκφραστής και διαμορφωτής συλλογικών ρευμάτων και νοοτροπιών», Στρογγυλό Τραπέζι, στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα – Ιστοριογραφικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2005.
- Παντελάκης, Ν. Σ., *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1991.
- Παπαδημητρίου, Δ. Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Πατρικίου – Σταυρίδη, Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.
- Πατρικίου – Σταυρίδη, Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Ποταμιάνος, Ν., *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2011.
- Ρηγοπούλου Δ., «Ο δημοτικισμός του Μεταξά. Ένα ιστορικό παράδοξο;», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 3, τεύχος 1, 2002. <http://www.auth.gr/virtualschool>.

- Ρήγος, Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Σαράντης, Κ., «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά» στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα, Ευρασία 2009.
- Τζάρτζας, Γ., «Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και η εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, (Πρακτικά Συνεδρίου του Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Ερευνών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Τζιόβας, Δ., *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθερο διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Χαρλαύτη, Τ., «Ο εμπορικός στόλος στους πέντε ωκεανούς και τις πέντε ηπείρους», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, τ. 6^{ος}.
- Χατζηϊωσήφ, Χ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο» στο Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988.
- Χατζηϊωσήφ, Χ., «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου» στο Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τ. Α1.
- Χατζηϊωσήφ, Χ., «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2.
- Χατζηϊωσήφ, Χ., *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Herring, G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τ. Β'.

